

Frændafundur 2

Fyrirlestrar frá føroyskari-íslendskari ráðstevnu
í Tórshavn 28. – 29. juni 1995

Fyrirlestrar frá færeysk-íslenskri ráðstefnu
í Þórshöfn 28. – 29. júní 1995

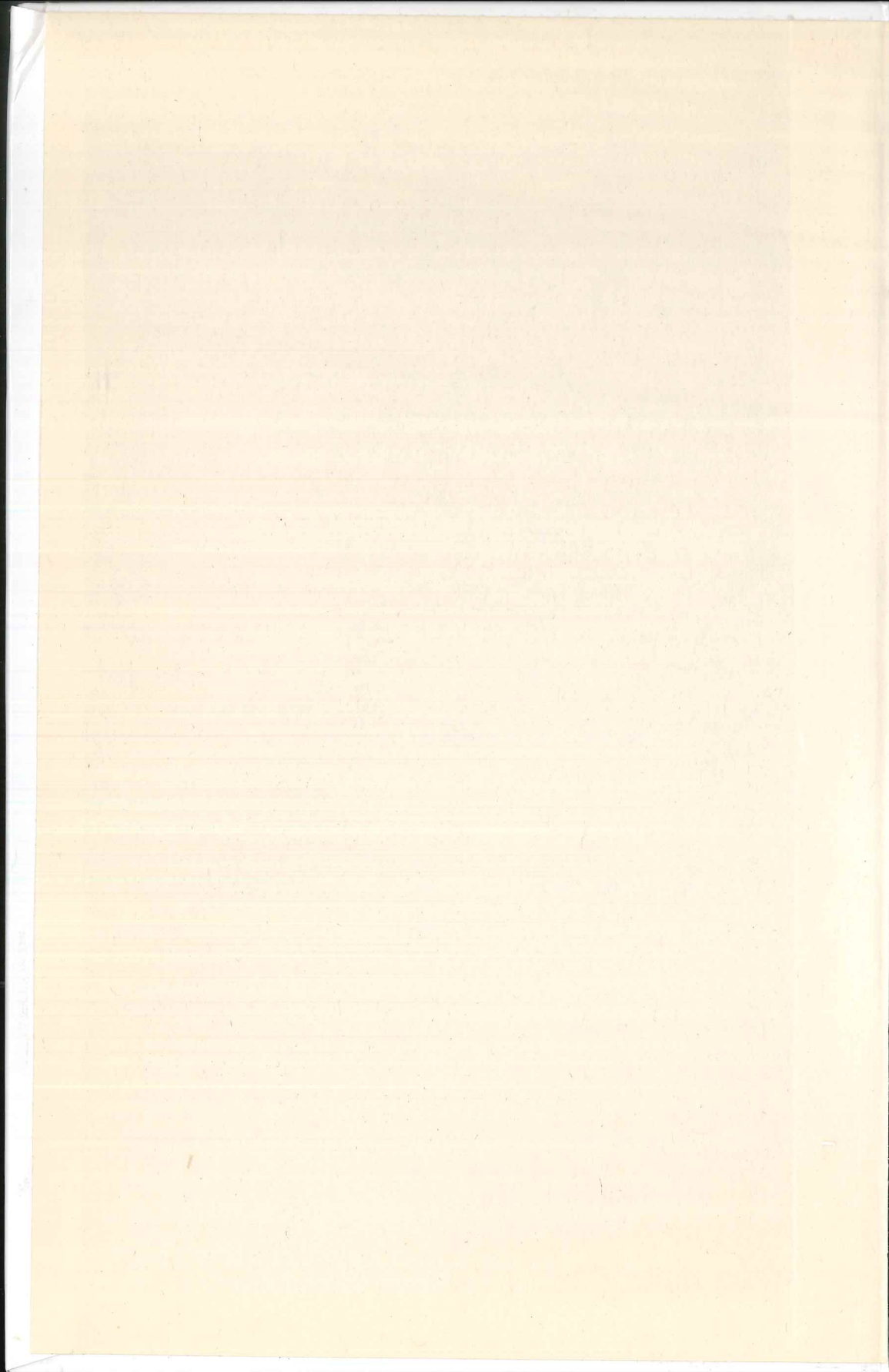
Ríttstjórar

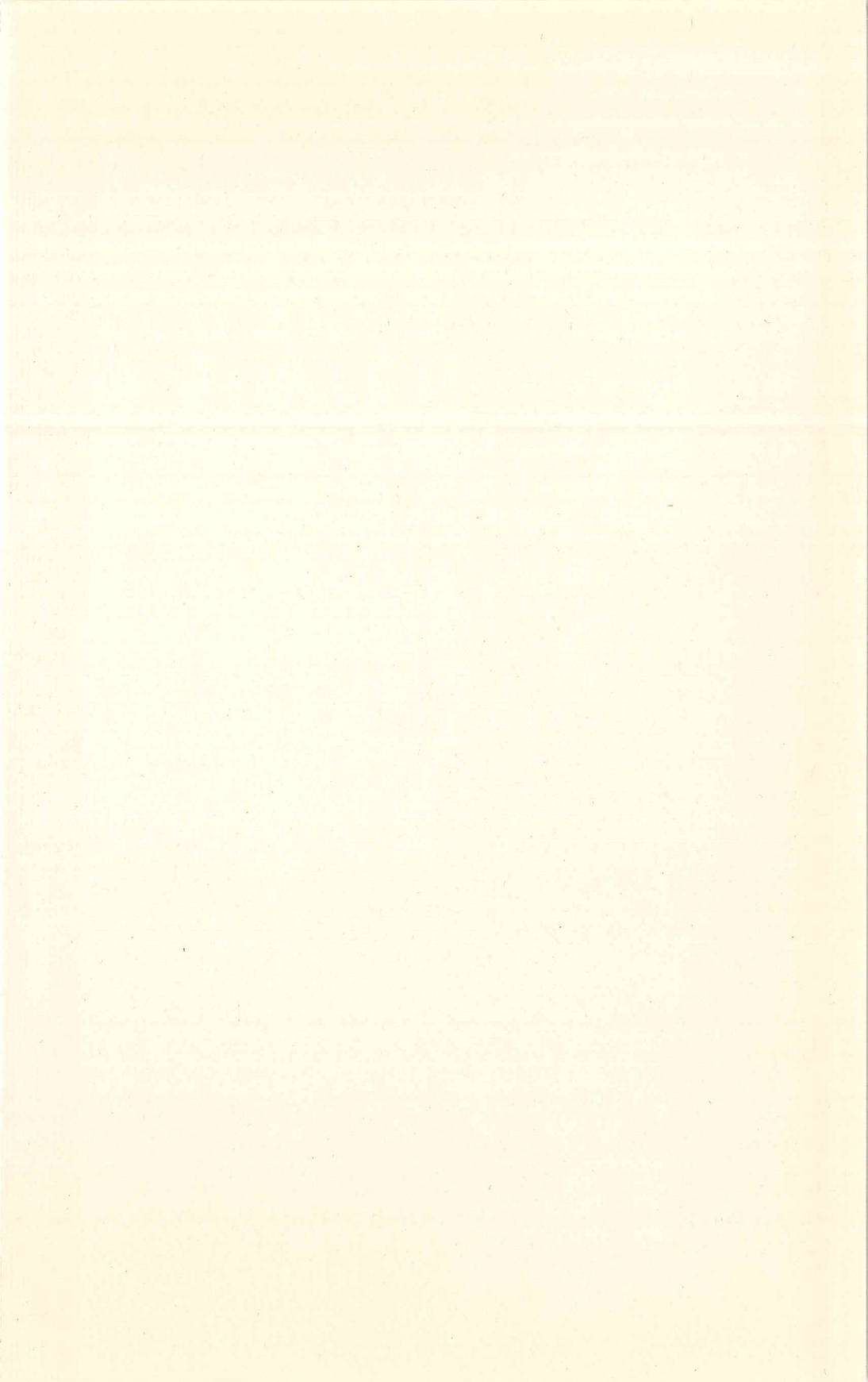
Turið Sigurðardóttir

Magnús Snædal

Føroya Fróðskaparfelag

FRÆNDAFUNDUR 2

Frændafundur 2

Fyrirlestrar frá føroyskari-íslenskari ráðstevnu
í Tórshavn 28. – 29. juni 1995

Fyrirlestrar frá færeysk-íslenskri ráðstefnu
í Þórshöfn 28. – 29. júní 1995

Ritstjórar
Turið Sigurðardóttir
Magnús Snædal

Føroya Fróðskaparfelag
Tórshavn 1997

ISBN 99918-41-24-5

ISSN 0365-6772

© 1997 Høvundar

Forlag: Føroya Fróðskaparfelag, Tórshavn

Prentgerð: Spf. Gramar, Velbastað

Prent: Steindórsprent Gutenberg

ANNALES SOCIETATIS SCIENTIARUM FÆROENSIS – SUPPLEMENTUM XXIV

EVNISYVIRLIT

Formáli	7
Fyrilesarar	9
<i>Svavar Sigmundsson</i> : Íslensk örnefni	11
<i>Kristin Magnussen</i> : Staðanøvn í Føroyum – Viðgerð av staðanøvnum í Skúvoy	22
<i>Sveinbjörn Rafnsson</i> : Um íslenska byggðasögu	34
<i>Símun V. Arge</i> : Føroysk búsetingarsøga – tær fornfrøðiligu heimildirnar	41
<i>Einar G. Pétursson</i> : Þjóðtrú á Íslandi	59
<i>Anna Brimnes</i> : Um pátrúgv	72
<i>Jón G. Friðjónsson</i> : Orðatiltæki úr sjómannamáli	82
<i>Jóhan Hendrik W. Poulsen</i> : Føroyskar máliskur	96
<i>Auður Ólafsdóttir</i> : Frá fjalli til hugmyndar. Þróun íslenska landslagsmálverksins	102
<i>Bárður Jákupsson</i> : Tá ið myndlistin kom til Føroya	114
<i>Jóan Pauli Joensen og Louisa Lamhauge</i> : Ár og siðir – Heilagt og gerandis í eldri føroyskum bygðarlívi	130
<i>Árni Björnsson</i> : Þjóðleg hátíðabrigði á Íslandi	147
<i>Sverri Egholm</i> : Føroyskt-íslendskt samstarv um leiklist	157
<i>Árni Ibsen</i> : Um handtak Oskars Hermannssonar og farangur Ernu Sigurleifsdóttur	167
<i>Zakarias Wang</i> : Støða Føroya í dansk-norska ríkinum	182
<i>Gunnar Karlsson</i> : Ísland í dansk-norska ríkinu	191
<i>Hans Jacob Debes</i> : Føroyar í seinna heimsbardaga – Frá amti um sjálvstýri til heimastýri	202
<i>Sólrún Jensdóttir</i> : Ísland í síðari heimsstyrjöld – Leiðin til lýðveldis og inn á bandarískt áhrifasvæði	208

Formáli

Evnið í hesari bók er úrtøka av føroyskari-íslenskari ráðstevnu, sum varð hildin í Tórshavn 28. - 29. juni 1995. Fyrilestrarnir eru her prentaðir í tí raðfylgi, sum teir vórðu fluttir á ráðstevnuni. Høvundarnir hava havt møguleika fyri at broyta og skoyta upp í fyrilestrar sínar, men ójavn er, hvussu nógv greinirnar í bókini víkja frá røðunum, ið hildnar vórðu.

Fyrireikingina til ráðstevnuna hevði »Íslandsnevndin« á Fróðskaparsetri Føroya um hendur. Í henni hava sitið, síðan nevndin varð sett árið 1990, Eyðun Andreassen, Hans Jacob Debes, Jóhan Hendrik W. Poulsen, Turið Sigurðardóttir (form.), og várið 1995 kom Malan Marnersdóttir aftrat. Fyrireikingin var í samstarvi við samsvarandi nevnd á heimspekideild Háskóla Íslands; í henni sita Ingi Sigurðsson (form.), Magnús Snædal, Pétur Knúts-son, Svavar Sigmundsson og Þóra Björk Hjartardóttir.

Ráðstevnan var onnur, sum rannsóknarsamstarvið hevur skipað fyri. Hin fyrra var í Íslandi árið 1992, og fyrilestrarnir frá henni eru prentaðir í Frændafundi (Háskólaútgáfan, Reykjavík 1993). Ráðstevnurnar eins og ráðstevnuritini eru liður í at stimbra tað rannsóknarsamstarv millum heim-pekideild Háskóla Íslands og Fróðskaparsetur Føroya, sum sáttmáli varð gjørdur um millum stovnarnar í 1990.

Føroya landsstýri, íslenska mentamálaráðið, Clara Lachmanns Fond og Letterstedtska Föreningen stuðlaðu ráðstevnuhaldið. Føroya landsstýri, Mentunargrunnur Føroya lögtings, Føroya Fróðskaparfelag, Føroya Spari-kassi og Tórshavnar Skipasmiðja stuðlaðu ráðstevnuritið.

RITSTJÓRARNIR

FYRILESARAR Á RÁÐSTEVNUNI

Úr Íslandi

Auður Ólafsdóttir, D.E.A., listfræðingur, forstöðumaður Listasafns Háskóla Íslands, Odda, IS-101 Reykjavík.

Árni Björnsson, dr.phil., útgáfustjóri, Þjóðminjasafni Íslands, Suðurgötu 41, IS-101 Reykjavík.

Árni Ibsen, B.A., rithöfundur, Stekkjarkinn 19, IS-220 Hafnarfjörður.

Einar G. Pétursson, cand.mag., fræðimaður, Stofnun Árna Magnússonar, Árnagarði, IS-101 Reykjavík.

Gunnar Karlsson, dr.phil., prófessor í sagnfræði, heimspekideild Háskóla Íslands, Árnagarði, IS-101 Reykjavík.

Jón G. Friðjónsson, cand.mag., prófessor í íslensku fyrir útlendinga, heimspekideild Háskóla Íslands, Árnagarði, IS-101 Reykjavík.

Sólrún B. Jensdóttir, M.Phil., skrifstofustjóri, menntamálaráðuneytinu, Sölvhólsgötu 4, IS-101 Reykjavík.

Svavar Sigmundsson, cand.mag., dósent í íslensku fyrir útlendinga, heimspekideild Háskóla Íslands, Árnagarði, IS-101 Reykjavík.

Sveinbjörn Rafnsson, fil.dr., prófessor í sagnfræði, heimspekideild Háskóla Íslands, Árnagarði, IS-101 Reykjavík.

Úr Føroyum

Kristin Magnussen, cand.phil., lærari, Hornagøtu 1, FR-100 Tórshavn.

Símun V. Arge, cand.mag., savnvørður, Føroya Fornminnissavn, Kúrdalsvegi, FR-188 Hoyvík.

Anna Brimnes, mag.art., býarbókvørður, N. Finsens gøtu 7, FR-100 Tórshavn.

Jóhan Hendrik W. Poulsen, mag.art., profesari í málfrøði, Føroyamálsdeild, Fróðskaparsetri Føroya, V.U. Hammershaimbs gøtu 16, FR-100 Tórshavn.

Bárður Jákupsson, forstöðumaður, Listasavni Føroya, Gundadalsvegi 9, FR-100 Tórshavn.

Jóan Pauli Joensen, dr.phil.&fil.dr., professari í siðsøgu og fólkalívsfrøði, Søgu- og samfelagsdeild, Fróðskaparsetri Føroya, J.C. Svabos gøtu 7, FR-100 Tórshavn.

Louisa Lamhauge, exam.art., lærari, Gæsugøtu 8, FR-100 Tórshavn.
Sverri Egholm, fyrrverandi landsbókavørður, Gundadalsvegi 49,
FR-100 Tórshavn.

Zakarias Wang, cand.scient.pol., studentaskúlalærari, Hornavegi 16,
FR-188 Hoyvík.

Hans Jacob Debes, dr.phil., professari í søguvísindum, Sögu- og samfelags-
deild, Fróðskaparsetri Føroya, J.C. Svabosgøtu 7, FR-100 Tórshavn.

Íslensk örnefni

1. Inngangur

Það nær ekki nokkurri átt að þessi bær heiti Veturhús, slíkt er ekkert nafn. Og Albogastaðir í Heiði, – það er heldur ekkert nafn, það er einsog hver önnur þjóðsaga úr páfavillunni. Andskota af mér ég vil hafa á mínum bæ þesskonar nöfn sem eru bundin við forynjur úr þátúðinni. Ég heiti Bjartur. Þessvegna á bærinn að heita Sumarhús. (Halldór Kiljan Laxness 1961:15).

Þetta lætur Halldór Laxness Bjart segja við tíkina sína í öðrum kafla Sjálfstæðs fólks. Það segir e.t.v. nokkuð um afstöðu Íslendinga til bæjanafna eða örnefna yfirleitt. Það sem einkennir örnefnin á Íslandi er hversu gegn-sæ þau virðast vera flest hver. Orðaforðinn sem í þeim er er mestmegnis lifandi mál enn þann dag í dag. Þessvegna þykir Íslendingum kannski ekki mjög mikið til mikils þorra örnefna koma og hafa líklega oft breytt þeim eftir sínu höfði eins og Bjartur. En auðvitað eru þau ekki öll jafn auðskilin og gefa færi á ýmsum skýringum. Samanburður við örnefnin á norræna málsvæðinu gefur margt í aðra hönd, ekki síst færeysku örnefnin sem eru á margan hátt keimlík þeim íslensku. Örnefnin hafa mörg hver orðið til við tilraunir manna að einkenna staðina eftir útliti þeirra eða eins og Árni Magnússon handritasafnari orðaði það á einum stað: „austast við afjettinn Kirkjufell, hvort eg ætla nafn hafi af skapelsi sínu“ (Jarðabók 1:279).

Áður en lengra er haldið langar mig að nefna að Færeyingar virðast ekki koma fyrir í íslenskum örnefnum þar sem Íslendingar koma aftur á móti fyrir í færeyska örnefninu *Íslendingatangi* í Skúvoy (Kort 1989) og *Íslendingur* er hæð fyrir sunnan Káragjógv á Suðuroy (Jakob Jakobsen:94). Hvorugkynsorðið *fær* er ekki algengt í íslensku, en þó í *færgras*, *færsauður* og *færilús* en aðeins eitt örnefni hefur þennan orðlið svo ég viti, *Færnes*, sem er vestast í Skaftafellsfjöllum, og er sagt um það í sýslulýsingu frá 1746: „þó hlaupa þangað sauðir stundum úr Jökulfelli“ (Árbók 1993:71 nm).

2. Algengustu bæjanafnaliðir

Hér verða gerð að umtalsefni bæði bæjanöfn og náttúrunöfn en ljóst er að mörg bæjanöfnin eru dregin af náttúrunni. Auðvitað er ólíku saman að

jafna með skriflegar heimildir fyrir örnefnum í Færeyjum og á Íslandi. Við höfum Landnámabók og Íslendingasögur sem gefa okkur mikilsverðar heimildir um örnefnin a.m.k. á ritunartíma sagnanna. Bæjanöfn með eftirtalda liði voru algengust skv. Landnámabók (og í þessari röð): *fell* (33), *dab* (30), *holt* (27), *nes* (26), *vík* (24), *hóll/hváll* (21), *á* (17) og *eyrr* (10). Þau eru líka nærri því öll til ósamsett sem bæjanöfn. Þau sem næst koma að tíðni eru með þessa liði: *ffjörðr*, *hlíð*, *völfr*, *tunga* (9); *ey*, *brékka* (8); *vatn*, *áss* (7); *höfði*, *skarð*, *mýrr*, *skógr* (6); *lækr*, *fors*, *múli* (5) o.s.frv. (Oskar Bandle 1977:47 o. áfr.; Svavar Sigmundsson 1996).

Þannig má ætla að margir fyrstu landnámsmenn hafi gefið bæjum sínum nöfn eftir náttúrunni. Ýmis bæjanöfn sem dregin eru af búsetu eru auk þess algeng í Landnámabók. Þannig eru bæjanöfn með *-staðir* sem síðari lið 125 talsins eða yfir 20% allra bæjanafna í Landnámu. Þar næst koma nöfn með *-bær* (12), síðan *-hof* (9) (ef það telst ekki náttúrunafnsliður), þá *-bólstaðr* og *-garðr* (8 hvor liður), *-skáli* (7), *-hagi* (6), *-höfn* og *-tópt* (5 hvor liður), *-gerði* og *-land* (3 hvor liður).

Algengir bæjanafnaliðir á síðari öldum, *-búð*, *-hjáleiga* og *-kot*, koma ekki fyrir í Landnámu og hafa þá ekki eða varla verið til; *hjáleiga* er ekki nefnd fyrir en 1431 (Íslenzkt fornbréfasafn 4:454). Orðið *kot* var til í fornu máli en er fyrst nefnt í Íslensku fornbréfasafni árið 1318 (2:435) sem bæjarnafn. Aðrir nafnaliðir hafa orðið mjög algengir að tiltölu síðar, t.d. *-gerði*, *-land*, *-tópt* og *-tún*. (Finnur Jónsson 1907–15:464, 418, 462 og 469).

Alls eru í Landnámu um 540 bæjanöfn. En á þessari öld hafa bæjanöfn verið flest 7870 (Ólafur Lárusson 1960:642–643) eða 3800 sem hafa síðari lið sem táknar búsetu en af þeim eru nær 3000 sem skiptast á 6 nafna-flokka: *-staðir* 1165, *-kot* 770, *-gerði* 335, *-hús* 321, *-sel* 197 og *-bær* 174.

3. Ýmsar hljóðbreytingar í örnefnum

Flestar hljóðbreytingar í málinu koma fram í örnefnunum, t.d. *ll* > *dl* í *Fell*, *rn* > *dn* í *Tjörn*. Á Vestfjörðum sérstaklega getur *n(d)l* orðið að *ll*, t.d. *Bren(d)lur* > *Brellur*. (Sbr. Ásgeir Bl. Magnússon 1989:49 u. bellur). En þess gæti víðar, t.d. hét bær í Fljótum í Skagafirði *Grindill* ('sand- og malarjarðvegur') að fornu (Landnámabók 1968:243) en í bréfi frá 15. öld sést þolfallsmyndin *Grilli* sem væri þá komin af þágufallinu *Grin(d)li* (Íslandske originaldiplomer 1963:197). Einnig verður *m* að *nn*, t.d. í *Kverngrjót* sem verður *Kvenngrjót* eða *Kveingrjót* (Jarðabók 6:155; Finnur Jónsson 1907–15: 548). Sama má segja um breytinguna *vá* > *vó* > *vo* t.d. *Vámúlustaðir* >

Vo(ð)múlastaðir (Finnur Jónsson 1907–15:542; Ásgeir Bl. Magnússon 1989:1103).

En sumar breytingar verða aðallega í örnefnum, t.d. *ll* > *ld* í *Kallaðarnes* > *Kaldaðarnes* (Finnur Jónsson 1907–15:493), *Balljökull* > *Baldjökull* (Ásgeir Bl. Magnússon 1989:37), *Skjallandafoss* (af *skjalla* 'hafa hátt') (Íslenzkt fornbréfasafn 5:246) > *Skjaldandafoss* (Íslenzkt fornbréfasafn 6:508) > *Skjald-vararfoss* (Jarðabók 6:281).

Forn framburður helst stundum í örnefnum, t.d. eru tvímyndirnar *Sköruvík* (sem hét svo fram á þessa öld) (Íslandske originaldiplomer 1963:388) og *Skoruvík*, þar sem forn framburður á *Sköru-* hefur líkst framburði á *Skoru-*. Forn framburður á *ey* /*öi*/ hefur líka haldist, en ritháttur hefur breyst, t.d. *Reyðará* > *Rauðará*, *Beyla* > *Baula* (Kristján Árnason 1992: 149–150). Þá hefur orðið nokkurt samfall forliðanna *Æsu-* og *Esju-*, *Æsuber* á Rosmhvalanesi (Íslenzkt fornbréfasafn 2:78), *Esjuber* á Kjalarnesi; *Æsutjörn*, áður *Esjutjörn* á Þrándarstöðum á Snæfellsnesi (Víglundar saga 1959:88 nm.) Sama er að segja um nafnmyndirnar *Mýdalur* og *Miðdalur* sem skiptast á í ritum eftir að afkringing *y* varð (Kjalnesinga saga 1959:26 nm). Líklegt er að framburður á *Miðdalur* hafi líkst færeyskum framburði.

Þá hefur örnefnaliðurinn *Keldna-* ýmist orðið *Kjarn-* eins og í *Kjadholt* (skr. Kjarnholt) (Guðmundur Kjartansson 1960:57–59) eða *Kjalna-* eins og í *Kjalnakot*, hjáleiga Brattholts í Stokkseyrarhreppi (Jarðabók 2:51), en þann framburð þekki ég vel sjálfur. *Kall-* eða *Kaldnesingur* sem var skógarítak frá Kaldaðarnesi hefur verið borið fram /Kadnesingur/ skr. Karnesingur (Guðmundur Kjartansson 1960:59).

Breytingar örnefna vegna áhersluleysis má nefna þegar *-staðir* í Eyjafirði verða *-stir*, t.d. *Draflastir* f. *Draflastaðir* (Jarðabók 10:268); einnig í örnefnum með eignarfall af *á*, *ár*, t.d. *Kaldárholt* > *Kaldarholt* (Rangárvallasýsla 1968: 184).

Framburðarmyndir einstakra orðliða í örnefnum eru ekki alltaf þær sömu og í öðrum samsettum orðum í málinu, t.d. þegar *Vot-múli* verður *Vott-múli* (Indriði Gíslason 1993:150) en framburður orðanna *vothey* og *votviðri* er *vot-hey* og *vot-viðri*.

4. Ýmsar breytingar á beygingum í örnefnum

Sérstök beyging orða er oft bundin við örnefnin. Þannig er t.d. algengt að hafa eignarfall af *lækur*, *læks* í örnefnum, t.d. *Bæjarlæksfoss* við Reynivelli í Suðursveit (Sigurður Þórarinsson 1978:49).

Hliðstæðar beygingar geta komið upp í færeyskum og íslenskum

örnefnum, t.d. er eignarfall fleirtölu af *mýri mýrma*, bæði í *Mýrnaþfall* í Færeyjum og *Mýrnakálkur* í Austur-Skaftafellssýslu (Árbók 1993:197).

Stundum verður til ný fleirtala í örnefnum. Þannig eru örnefnin *Bjargir*; *Eiðar*, *Fjósar*, *Fljótur*, *Giljur/Giljar*, *Hlaðir*, *Húsar*, *Vaglar*, *Þorpar* sérstakar örnefnafleirtölur af hvorugkynsorðunum *bjarg*, *eið(i)*, *fjós*, *fljót*, *gil*, *hlað*, *hús*, *vagl*, *þorþ*. Fleirtala þessara orða er annars endingarlaus. Sem heiti á jörðum verða þessi nöfn oft í karlkyni, *Eiðarnir*. Sama er að segja um bæjanöfn sem eru dregin af kvenkynsorðum, t.d. *Laugar(nir)* af *laug*. Af karlkynsorðum koma upp nafnmyndir eins og *Akrir* og *Hamrir* (við hlið myndanna *Akrar* og *Hamrar*). Þessar breytingar stafa af því að örnefnin eru oft í þágufalli fleirtölu með forsetningunum *á* eða *í*: *á Eiðum*, *Laugum*, *Ökrum* (Jan Nilsson 1975:Ortnamnsregister).

Örnefni þar sem svonefnd ia–stofna orð koma fyrir, t.d. *hellir* hafa iðu-lega tekið upp yngri beygingu þessa orðs, *Hellirsheiði* (Árnessýsla 1979:203) og *Kælirar* í Vestur-Skaftafellssýslu (Árbók 1935:27).

Á sama hátt breytast myndir vegna *is* í þágufalli eintölu, t.d. *Hallland* hvk. í þgf. *Halllandi* > *Hallandi* kk.; *Klasbarð* hvk. > *Klasbarði* kk. (Finnur Jónsson 1907–15:531). Orð í karlkyni getur orðið að hvorugkyni í örnefni, t.d. *Hæll* kk. > *Hæli* hvk.

5. Umtúlkaniir á örnefnum

Ýmsar umtúlkaniir eða alþýðuskýringar á örnefnum hafa átt sér stað af því að torskilin orð hafa verið í örnefnum sem menn vildu skýra og settu þá önnur orð eða orðliði í staðinn. Þar á meðal hafa mannanöfn að einhverju marki verið lesin út úr örnefnum. Á þetta er bent í ritgerðinni „Om islandske gårdsnavne på -staðir“. Ég tel að sr. Eggert Ó. Brím á Höskuldsstöðum hafi skrifað hana, líklega um 1890 (sbr. fyrirlestur minn í Vísindafélagi Íslendinga 30. nóv. 1994). Ritgerðin hefur aldrei verið prentuð. Höfundur segir þar um *Kýrmastaði*, þar sem hann einnig nefnir myndina *Kýrunnarstaði*: „I det sidste (þ.e. Kýrunnarstaðir), ... har man da ment at have opdaget et plausibelt kn. *Kýrunn (jfr. det nu eksisterende *Dýrunn*). Udtalen synes at være *Kýrmar-* eller *Kyrmar-* ... Formerne på -ar synes at skyldes tilbøjeligheden til at få ud et kvindenavn sin tilblivelse.“ (Eggert Ó. Brím:115). Síðar hefur Þórhallur Vilmundarson haldið fram svipaðri kenningu.

Taka má sem dæmi um þess konar umtúlkun bæjarnafnið *Ófriðarstaðir* sem varð *Jófriðarstaðir* (Jarðabók 3:172). Líklegt er að breytingin hafi orðið

á eftir forsetningunni í t.d. „í Ófriðarstaða landi“ eða þvílíkt, þar sem -j í forsetningunni færast yfir á nafnið.

Það er líkleg skýring á orðinu *Eiríksvöllur* sem kemur víða fyrir í tünnum, að menn kölluðu vallamálið í ýmsum héröðum landsins „eyrisvöll“ en annars staðar „dagsláttu“.

Bæjarnafnið *Kleppstía* (af *kleppur*) (Jarðabók 4:306) hefur orðið *Klettstía* þar sem klettur hefur leyst fátíðara orð, *kleppur*, af hólmi.

Ein sérkennilegasta nafnmyndunin er þegar þágufallsmynd fleirtölu með greini af *tó*, *tónum* verður að nefnifallsmynd fleirtölu án greinis *Helgu-staðatómur* (Jón Árnason 1955:90).

6. Gæluheiti og felunöfn

Eitt af einkennum íslenskra örnefna eru styttn gæluheiti, sérstaklega á ám. Þannig er *Kolka* úr *Kolbeinsá* (Árbók 1946:59), *Jökla* úr *Jökulsá á Dal* (Árbók 1987:nafnaskrá), en einnig verður *Dalá* að *Dala*, og í henni er *Dölufoss* (Sigurður Þórarinnsson 1978:33). Sama gerist í öðrum örnefnum, t.d. hét *Dufþekja* í Heimakletti í Vestmannaeyjum áður *Dufþaksskor* (Landnámabók 1968:44 nm) og *Dufþekja* í Hvolhreppi *Dufþaksholt* (Jarðabók 1:209).

Felunöfn eru sérkaflí í örnefnunum, þar sem kennileiti á landi hétu annað á sjó en landi, t.d. heitir *Þorbjörn* við Grindavík stundum *Setufell* á sjó. Einnig er að nefna að hjátrú bannaði að nefna svín á sjó vegna ótta við svínhvalinn, svo að *Svína*-örnefni urðu að *Purk(u)*-, *Sýr*- eða *Grís*-nöfnum og af því að ekki mátti nefna búrhvalinn á sjó varð að kalla *Búrfell* *Matarfell* á sjó (Lúðvík Kristjánsson 1983:180–182).

7. Samanburður á íslenskum og færeyskum örnefnum

Fjöldi örnefnaliða er sameiginlegur í Færeyjum og á Íslandi, t.d. *fell* : *felli*, *eyri* : *oyri*, *hlíð*: *líð*, þar sem merking er hin sama í báðum málum. Þá eru aðrir nafnliðir sem eru sameiginlegir en merking er frábrugðin, t.d. ísl. *skógur* / fær. *skóg* kv. þar sem merking á Íslandi er ‘kjarr’ en í Færeyjum ‘hvannstöð’; *lækur* á Íslandi í merk. ‘bæk’ en *løkur* í Færeyjum ‘hængemose’.

Ýmsir nafnliðir sem tákna búsetu eru sameiginlegir íslenskum og færeyskum byggðum. Bæjarnafnaliðurinn *-heimur* kemur fyrir í Færeyjum í *Midheim* á Velbastað, en á Íslandi í flt. *-heimar*, *Sólheimar* og *Vindheimar*. Bæjanöfn með *-staðir* á Íslandi eiga sér ekki hliðstæðu í Færeyjum, hinsvegar eintölumyndin *-staður*, *Bólstaður* (Kort 1989) og *Grímsstaðfjall* (Kort 1989). Áður fyrr var *-bær* á Íslandi haft bæði um einstakt ‘býli’, t.d. *Gaulverjabær*, en einnig um ‘byggð’, *Þykkvibær*. Það er hliðstætt við færeysk örnefni eins og

Hvalba (Kort 1989) eða *Bður* (Kort 1989) í Vágoy. Hinsvegar þekktist ekki á Íslandi færeyska merkingin 'það sem er innangarðs'. -*bólstaður* er ekki óal-gengt á Íslandi sem síðari hluti bæjarnafns, t.d. *Breiðabólstaður*, en aðeins þekkt í Fugloy í Færeyjum (Matras 1933:15), e.t.v. einnig *Velbastaður* (Kort 1989). -*bú*, -*býla*, -*býli* eru fátíðir sem síðari liðir bæjanafna á Íslandi, og færeyska *býlingur* er ekki til sem örnefnaliður á Íslandi. -*bæli* er á nokkrum stöð-um á Íslandi, einkum í *Arnabæli*, en ekki í Færeyjum. -*land* er allalengt á Íslandi og hefur það verið sett í samband við kornrækt (Björn M. Ólsen 1910:96), en það á sér tæplega hliðstæðu í Færeyjum þar sem merkingin er 'feitilendi, lundaland'. Orðið *hot* á sér ekki hliðstæðu í færeysku. Orðið *tún* merkir 'ræktað land' á Íslandi þar sem það merkir 'hlað' í færeysku. Í Færeyjum er *rók*, eignarfall *rákar*, fleirtala *røkur* 'syllur og stallar í björgum' og sama merking er til í fuglabjörgum á Íslandi, t.d. *Duffpaksskor* í Vestmannaeyjum.

Orðið *skjöldur* merkir 'boði' í Færeyjum (Matras 1933:249) en er haft um 'túnblett' á Íslandi. Þegar litið er á færeysk hverfanöfn, „býlinganövn“, eru í þeim nafnliðir sem ekki tíðkast á Íslandi: *hørg*, *kálgarður*, *koyta*, *krógv*, *lið* (= ísl. *hlið*) og *vørða*. Á Íslandi er -*jörð* heldur ekki notað sem nafn á einstökum spildum eins og er í Færeyjum, t.d. *Katrinujørð* (Matras 1933:164), heldur ekki *taða* eins og *tøða* í Færeyjum.

Náttúrunafnaliðir sem ekki eru til í Færeyjum en eru algengir á Íslandi, eru t.d. *hóll* og *holt*. Nafnliðurinn *höfn* á sér hliðstæðu í færeysku í merkingunni 'havn' en er ekki í merkingunni 'feitilendi' á Íslandi. *Vøllur* í færeysku þarf ekki að vera sléttur fremur en á Íslandi, aðeins það sem 'vallað' er, þ.e. vallgróið.

Nafnliðurinn -*setur* er til bæði í Færeyjum, *Manssetur* (Kort 1989), *Skarvasetrið* (Matras 1933:247) og á Íslandi, *Skarfasetur* (Árbók 1984:41,130).

Hliðstæð örnefnamyndun er í tvíyrtum örnefnum í báðum löndunum, t.d. á Íslandi *Fjallið eina* (Árbók 1936:48) og *Heiðin há* (Árnessýsla 1979:195), en í Færeyjum *Fjallið Mikla* og *Rókin ógongda* (Matras 1963:143-144).

Eitt af því sem auðkennir fremur færeysk örnefni en íslensk er að nota forsetningu sem hluta af örnefninu, t.d. á *Dølnum*, í *Botni*, *úti á Bø*, við *Sjógv* en við höfum þó nöfn eins og *Milli hrauns og hliðar* (Árnessýsla 1979:240) og *Rekavík bak Látrum* (Jarðabók 7:297).

Þá eru örnefni til í báðum löndunum sem rekja má til keltneskra örnefna, t.d. *Dímon*, sem er að minnsta kosti til á 4 stöðum á Íslandi (Eyrbyggja saga 1935:57 nm) og *Papýli* hefur verið til í báðum löndunum (Einar Ól. Sveinsson 1948: 23-24; Matras 1934:185-187).

Sameiginleg örnefni eru fjölmörg, t.d. *Helgafell* (á Íslandi), *Hálgaelli* (í Færeyjum), *Hestur*, *Kaldbak(ur)*, *Koltur*, *Sneis*, *Steig*, *Stykkið*, *Svangi*, *Uppsali*, *Vagl(ir)*, *Þyrill/Týril*. Nafnið *Svangi* er bæjarnafn í Skorradal, þar sem þrengir að vatninu (Jarðabók 4:160–161; Þórhallur Vilmundarson 1983:126–127) og svipað háttar til við Leitisvatn í Færeyjum: „Leitisvatn ger eitt innvik, so lendið verður smalt har“ (Jakob Jakobsen). Orðið *vagl* n. merkir „Stang, Pind, hvorpaa Høns sætter sig for at sove ... Bólið á Vaglinum ... et højtliggende Sted (*leiti*)“ (Matras 1933:304) og sama getur átt við staðinn á *Vöglum* í Fnjóskadal (Árbók 1969:108).

Bæjarnafnaliðurinn *deild* er ‘hluti jarðar’ í færeysku en í íslensku ‘deila, þræta’ t.d. í *Deildarhjalli* (Landnámabók 1968:224), en líka sem ‘landamerki’, t.d. *Deildardalur* (Svarfdæla saga 1956:150 nm). Færeyska bæjarnafnið í *Soylu* (*seyla* ‘votlendur blettur’) á sér ísl. hliðstæðuna *Seyla* í Skagafirði (Jarðabók 9:90). Bæjarnafnið *Depill* er í Húnavatnssýslu en orðið getur merkt ‘votlendisblettur’ (Ásgeir Bl. Magnússon 1989:111) og í Færeyjum er merkingin ‘vandsamling, pytt’ sbr. í *Depli* (Matras 1933:16).

Hinsvegar eru líka ýmis örnefni í Færeyjum sem ekki eru þekkt á Íslandi: *Argisá*, *Fámjin*, *Funningur*, *Myrkjanoyri*, *Skopun*, og eru sum þeirra úr keltnesku (Matras 1965:24 og 26).

Líkindi eru með færeyskum og íslenskum örnefnum að því leyti að nöfn hafa styst, fallið hafa niður áherslulítil atkvæði, hvort sem er í mannanöfnum eða öðrum orðliðum. Nefna má sem dæmi bæjanöfnin *Oddgeirshólar* sem sumir báru fram /oggisólar/ og *Breiðumýrarholt* sem stundum var borið fram /breimir(h)olt/. Ég hygg að svipað hafi orðið í Færeyjum þar sem talað er um að bæjarnafnið í *Eystrum* sé úr: í Eyðuns-trøðum og *Søldarfjörður* (Kort 1989) úr Sølmundarfjörður.

Stundum getur færeyskt orð varpað ljósi á íslensk örnefni. Þannig gæti verið um *tandur* n. ‘vesöl manneskja eða skepna’ (‘et sølle eksemplar (om dyr, mennesker og ting)’) (Jakobsen og Matras 1961:438). Gæti það ekki verið sama orð og í bæjanöfnunum *Tandrasel* og *Tandrastaðir* (Ásgeir Bl. Magnússon 1989:1025)?

Á sama hátt getur íslenskt orð varpað ljósi á færeysk örnefni, t.d. ísl. *ripl* ‘smádrangi’ eða ‘ræma’ (Ásgeir Bl. Magnússon 1989:764) en *Ríplarnir* eru til í Færeyjum, endinn á Velbastaðhálsi. Örnefnið *Ríplar* er einnig til í Eyjafirði og eru það berghlaup í fjallshlíð (Árbók 1990:102).

Bæði í íslensku og í færeysku er orðið *hreppur* notað sem ‘hérað, landsvæði’ þó svo að það hafi ekki orðið stjórnsýslueining í Færeyjum. Í Færeyjum er það í *Reppinum* og *Repsgjógv* sem hagi. Á Íslandi er það haft sem

bæjarnafn, *Efri-* og *Nedrihreppur* í Borgarfirði (Jarðabók 4:154–155).

Örnefnin á Íslandi eru um margt órannsökuð og mætti gera meira að því að bera saman við færeysku nöfnin eftir því sem þau verða aðgengilegri og meira könnuð. Landfræðilegi munurinn sem er á löndunum, annað eldfjallaland, hitt ekki, hafa skapað mismunandi nafnapörf. Orðið *hraun* er til í báðum málum í sömu merkingu ‘grýtt land, grjóturð’ eða ‘fjallsbunga’ t.d. *Geirlandshraun* í Vestur-Skaftafellssýslu (Árbók 1983:115) en merkingin ‘eldhraun’ aðeins á Íslandi. Orðin *laug* og *hver* eru væntanlega ekki til í örnefnum í Færeyjum en *Varmakelda* er aftur á móti til á Austurey. Orðið *reykur* á sér líklega ekki vist í færeyskri nafnaflóru. Og þó að birkið sé ekki hávaxið á Íslandi þá hefur það þó gefið tilefni til örnefna þar sem birkið hefur aftur á móti ekki verið til í Færeyjum í þúsundir ára. En sameiginlegt er allt sem lýtur að sjónum, fiskifangi, fuglatekju og fjárbúskapnum og það er ekki svo lítið þegar á allt er lítið.

Hér hefur verið stiklað á stóru. Það er tvímælalaust margt sem sameiginleg rannsókn færeyskra og íslenskra örnefna gæti leitt í ljós um viðhorf þessara tveggja þjóða til eigin lands, og hvernig útlit þess og gagn þess og gæði hafa mótað örnefnin. Rannsóknir á þessum sameiginlega arfi þjóðanna beggja mætti auka að miklum mun og bíða þar ýmis verkefni úrlausnar.

HEIMILDIR

Árbók 1935. Vestur-Skaftafellssýsla. Ferðafélag Íslands. Reykjavík.

Árbók 1936. Nágreppi Reykjavíkur. Landnám Ingólfs Arnarsonar. Ferðafélag Íslands. Reykjavík.

Árbók 1946. Skagafjörður. Eftir Hallgrím Jónasson. Ferðafélag Íslands. Reykjavík.

Árbók 1969. Suður-Þingeyjarsýsla vestan Skjálfandafljóts og Fljótsheiðar. Eftir Jóhann Skaptason. Ferðafélag Íslands. Reykjavík.

Árbók 1983. Vestur-Skaftafellssýsla austan Skaftár og Kúðafljóts. Höf.: Helgi Magnússon o.fl. Ferðafélag Íslands. Reykjavík.

Árbók 1984. Reykjanesskagi vestan Selvogsgötu. Höf.: Gísli Brynjólfsson o.fl. Ferðafélag Íslands. Reykjavík.

Árbók 1987. Norð-Austurland. Hálendi og eyðibygðir. Eftir Hjörleif Guttormsson. Ferðafélag Íslands. Reykjavík.

Árbók 1990. Fjalllendi Eyjafjarðar að vestanverðu frá Almenningsnöf að Öxnadalshéiði. Höf.: Þ. Ragnar Jónasson o.fl. Ferðafélag Íslands. Reykjavík.

Árbók 1993. Við rætur Vatnajökuls. Byggðir, fjöll og skriðjökklar. Höf.: Hjörleifur Guttormsson. Ferðafélag Íslands. Reykjavík.

Árnessýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1843 og Lýsing Ölfushrepps anno 1703 eftir Hálfdan Jónsson. Reykjavík, 1979.

Ásgeir Bl. Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík.

Oskar Bandle. 1977. Die Ortsnamen der Landnámabók. *Sjölinu ritgerðir helgaðar Jakobi Benediktssyni* 20. júlí 1977, bls. 47–68. Reykjavík.

- Björn M. Ólsen. 1910. Um kornirkju á Íslandi að fornu. *Bínaðarrit* 24,81–167.
[Eggert Ó. Brím.] Om islandske gårdsnavne på –stadir. Lbs. 3916, 4to.
- Einar Ól. Sveinsson. 1948. *Landnám í Skaftafellssþingi*. Reykjavík.
- Eyrbyggja saga*. 1935. Íslenzk fornrit 4. Einar Ól. Sveinsson og Matthías Þórðarson gáfu út. Reykjavík.
- Finnur Jónsson. 1907–15. *Bæjanöfn á Íslandi*. Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmenta 4. Kaupmannahöfn og Reykjavík.
- Guðmundur Kjartansson. 1960. Kjalnheiði, Kjalnatær, Kjarnholt. *Íslenzk tunga* 2:57–59.
- Halldór Kiljan Laxness. 1961. *Sjálfstætt fólk*. 3. útg. Reykjavík.
- Indriði Gíslason, Höskuldur Þráinsson. 1993. *Handbók um íslenskan framburð*. Reykjavík.
- Íslandske originaldiplomer indtil 1450*. Tekst. 1963. Udgivet af Stefán Karlsson. Editiones Arnamagnæanæ A.7. København.
- Íslendingabók*. *Landnámabók*. 1968. Íslenzk fornrit 1. Jakob Benediktsson gaf út. Reykjavík.
- Íslenzkt fornbréfasafn* 1–. Kaupmannahöfn, 1857–.
- M. A. Jacobsen og Christian Matras. 1961. *Føroysk-dansk orðabók*. 2. útg. Tórshavn.
- Jakob Jakobsen. Handrit (vasabækur) í Landsbókasavni Føroya, í böggli nr. X.
- Jan Nilsson. 1975. *Plurala ortnamn på Island*. Acta Universitatis Umensis 8. Umeå.
- Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns* 1–. Kaupmannahöfn, 1913–.
- Jón Árnason. 1955. *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri*. Nýtt safn 3. Reykjavík.
- Kjalnesinga saga*. 1959. Íslenzk fornrit 14. Jóhannes Halldórsson gaf út. Reykjavík.
- Kort 1989 = *Føroyar*. Topografiskt Atlas. 1:100 000. Kort- og matrikelstyrelsen. København.
- Kristján Árnason. 1992. Um örlög ø í íslensku. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 14:147–171.
- Landnámabók*. 1968. Sjá *Íslendingabók*.
- Lúðvík Kristjánsson. 1983. *Íslenzkir sjávarhættir* 3. Reykjavík.
- Christian Matras. 1933. *Stednavne paa de færøske Nordøyer*. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1932. Kjøbenhavn.
- Christian Matras. 1934. Pápýli í Føroyum. *Varðin* 14:185–187.
- Christian Matras. 1963. Fjallið Mikla, Áin í Dal, Millum Fjarða and Urð Mans. Arthur Brown and Peter Foote (ritstj.): *Early English and Norse studies*. Presented to Hugh Smith in honour of his sixtieth birthday, bls. 141–149. London.
- Christian Matras. 1965. Írsk orð í føroyskum. *Álmanakki*. 1966, bls. 22–32. Keypmannahavn.
- Ólafur Lárusson. 1960. Gårdsnavne. Island. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* 5. Reykjavík.
- Rangárvallasýsla*. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenzka bókmenntafélags 1839–1845, 1856 og 1872–1873. Reykjavík, 1968.
- Sigurður Þórarinnsson. 1978. *Fossar á Íslandi*. Fjölrit nr. 2. Náttúruverndarráð. Reykjavík.
- Svarfdæla saga*. 1956. Eyfirðinga sögur. Íslenzk fornrit 9. Jónas Kristjánsson gaf út. Reykjavík.
- Svavar Sigmundsson. 1996. Nammönster i isländska gårdsnamn. Den ellefte nordiske navne-forskerkongressen Sundvollen 19.–23. juni 1994. Í prentun.
- Víglundar saga*. Sjá *Kjalnesinga saga*.
- Þórhallur Vilmundarson. 1983. Svangi. *Grímnir* 2:126–127.

SUMMARY

One characteristic of place names in Iceland is how transparent most of them seem to be. The vocabulary of their constituent parts is, for the most part, still living language to this very day. Of course, some of them are baffling and give leeway for various explanations. Comparison with Faroese place names can be quite useful.

Here, place names of both natural features and farms will be discussed, although many farm names are clearly based on natural features. The following features of nature show up most commonly in farm names, according to the *Book of Settlement* (and in this order of frequency): *fell* (hill or isolated mountain), *dalr*, *holt*, *nes*, *vík*, *hóll/hváll*, *á* and *eyrr*. Also, nearly all of these words can be found as farm names by themselves – i.e., not as parts of other words. The next most common constituent words in place names are the following: *ffjörðr*, *hlíð*, *völfr*, *tunga*, *ey*, *brekka*, *vafn*, *áss*, *skarð*, *höfði*, *mýrr*, *skógr*, *lækr*, *fors*, *múli*, etc. In addition to these, various farm names based on the place of residence are common in the *Book of Settlement*. Thus, farm names having *-staðir* on the end number 125, or more than 20% of all farm names in the *Book of Settlement*. The next most numerous place name endings are respectively *-bær*, *-hof*, *-bólstaðr*, *-garðr*, *-skáli*, *-hagi*, *-höfn*, *-tópt*, *-gerði*, and *-land*.

The common farm name constituents from later centuries – *-búð*, *-hjáleiga* and *-kot* – do not appear in the *Book of Settlement*. Later, other farm name constituents became very common proportionally – for example, *-gerði*, *-land*, *-tópt*, and *-tún*. Most farm names have one of the following endings: *-staðir*, *-kot*, *-gerði*, *-hús*, *-sel* and *-bær*.

Although some place names have not kept step with the changes in Icelandic vocals, the same changes have generally occurred in place names, as in other words – for example, *Reyðará* is now written *Rauðará*. Other place names have two forms where one of them exhibits remnants of older pronunciation, and the other accords with the changed vocal – for example, *Skoruvík* and *Sköruvík*.

Various changes in declension are associated with place names – for example, *læks* as the genitive singular of brook instead of *lækjar*, or the genitive plural, *mýrna*. New plural forms of place names have developed – for example, *Bjargir* instead of *Björg* (plural of *bjarg*), *Þorpar* (from *þorp*).

Re-interpretations occur in Icelandic place names, for example, when *Ófriðarstaðir* becomes *Jófriðarstaðir*, and *Kleppstía* becomes *Klettstía*.

A peculiarity of Icelandic river names is their shortening or nick-naming – for example, *Jökla* for *Jökulsá*. Also, seamen commonly have substitute or secret place names because of superstitions – for example, pigs or whales must not be mentioned; hence *Matarfell* is used instead of *Búrfell* because of *búrhvalur* (sperm whale).

Comparison of Icelandic with Faroese place names shows that Iceland and the Faroe Islands share a number of place name constituents – for example, *fell* and *fell*, *eyri* and *oyri*, *hlíð* and *líð* – where the meaning is the same in both languages. Then again, there are other place name constituents which are mutual, but different in meaning – for example, *skógur/skóg* (feminine), *lækur* and *løkur*.

Of the place name constituents in Iceland standing for residence, *-staðir* (pl.) in Icelandic has no parallel in Faroese, whereas *-staður* (sing.) does. In previous ages,

bær in Iceland was used for both individual farms, for example, *Gaulverjabær*, and also for settlements, for example, *Þykkvibær*. This is parallel to Faroese place names like *Bøur* in Vágoy. On the other hand, the Faroese meaning 'infield', is unknown in Icelandic. *Bólstaður* is not uncommon in Iceland, as in the combination *Breiðabólstaður*, but only occurs on the island of Fugloy in the Faroe Islands. *Land* is very common in Iceland, perhaps in connection with grain cultivation, but in Faroese *-land* means 'pasture (for fattening of rams), (puffin)colony'. The Icelandic word *kot* has no parallel in Faroese. The word *tún* means 'cultivated land' in Iceland, whereas it means '(farm)yard' in Faroese.

Faroese village names, „býlinganøvn“, use words which are not common in Iceland: *hørg*, *kálgarður*, *koyta*, *krógv*, *lið* (Icelandic *hlið*) and *vørða*. In Iceland, the ending *-jörð*, is not used for individual tracts of land as *jørð* is in the Faroe Islands.

There are parallels in the formation of two-worded place names – for example, in Iceland, *Fjallið eina* and *Heiðin há*. Likewise, in the Faroe Islands there is *Fjallið mikla* and *Rókin ógongda*. There are also place names in both languages traceable to Celtic place names – for example, *Dímon*.

There are many mutual place names – for example, *Hestur*, *Koltur*(shorn), *Steig*, *Svangi*, *Uppsalið*, *Vagl(ir)*, *Þórshöfn/Tórshavn*. Faroese words can shed light on Icelandic place names and vice versa.

Place names in Iceland have seldom been compared with Faroese place names. More research in this field could reveal much in common between the heritage of Iceland and the Faroe Islands.

KRISTIN MAGNUSSEN

Staðanøvn í Føroyum

Viðgerð av staðanøvnum í Skúvoy

Staðanavnagransking í Føroyum er enn í tí støðu, at hon er ógvuliga tætt knýtt at heimildarfólkum. Tað er ógvuliga sjáldsamt, at vit bert kunnu sláa upp í eini bók og fáa tey staðanøvn til vega, ið eru í einum ávísum øki. Tí mugu heimildarfólkini hava eitt gott minni og vera álítandi. Í hesi øldini eru nakrar føroyskar bygðarsøgur komnar, og tær hava allar ein staðanavnpart.

Ein annar týðandi táttur hjá góðum heimildarfólki er at vera við at merkja á kort, hvar ymsu staðanøvnini eru. Eitt er, at málfrøðin kann greiða frá, hvat fjalir seg aftan fyri eitt staðanavn, men neyðugt er mangan eisini at vita, hvussu lendið er háttað, hvar staðið er í mun til onnur staðanøvn o.s.fr. Við at merkja á kort hava vit ein móguleika aftrat umframt málfrøðina at vita, hvat orðini merkja og hvaðan tey stava.

Líta vit at føroyskum oyggja- og bygðanøvnum, hava vit nøvn av norrønum uppruna eins og í Íslandi. Vanligi stavihátturin av føroysku oyggjunum við endingini -oy er uttan skerpingtona, t.d. *Streymoy*, *Suðuroy*. Í talumálinum eru oyggjanøvnini tó ofta við skerpingtona.

Eins og í Íslandi hava vit eisini nøkur keltisk staðanøvn, t.d. *Dímun*. Vit hava báði *Stóra* og *Lítla Dímun*.

Onnur oyggjanøvn uttan -oy eru: *Mykines*, *Hestur*, *Koltur*. Ein oyggj hevur tó á Føroyakortinum tvey nøvn: *Vágar/Vágoy*. Hvørki teirra verða tó nýtt á flogvallarhúsinum við flogvøllin í Vágum. Har stendur »Vagar Airport«.

Bygðanøvnini hava serliga hesar seinnu liðir: -vágur, -vík, -havn (-høvn), -fjørður, -bøur, -dalur, -nes, -sund.

Har bert ein bygð er í hvørjari oyggj, bera oyggj og bygð sama navn. Vit kunnu nevna tær her: *Koltur*, *Hestur*, *Mykines*, *Svínoy*, *Stóra Dímun*, *Nólsoy* og *Skúvoy*.

Í hvørji bygð eru oftast fleiri býlingar við hvør sínum navni: á *Ryggi*, við *Garð*, í *Gerði*, við *Neyst*. Húsanøvn eru eisini vanlig. Hyggja vit t.d. at gamla

býlinginum úti á Reyni í Havn, so hevur hvørt hús sítt navn. Vanligt er, at húsanøvn á bygd hava hesar seinnu liðir: *-garður*, *-stova*, *-hús*.

Til bygdina hoyrir fitt av jørð. Jørðin er vorðin dyrkað burtur av tí upprunaliga haganum. Jarðarnøvnini kunnu siga nakað um eigaran, støddina, lendið, skapið, sniðið, góðskuna o.s.fr.

Uttan fyri bøn er hagin, eitt stórt óvelt øki, ið verður nýtt til seyðahald burturav. Í haganum eru nøvnini kanska heldur lagað eftir lendi, skapi og sniði. Harafrat koma fjøll, bjørg og hólmar. Serliga fuglabjörgini hava havt stóran týðning fyri einstakar bygdir í Føroyum. Í fuglabjörgunum eru nøvnini mong, bæði á rókum og sessum.

Íslendingur skrivaði fyri einum 800 árum síðan eina søgu um høvdingatíðina í Føroyum, Føroyingasøgu. Í tí kelduni fáa vit fleiri føroysk oyggja- og bygdanøvn at vita. Nøvn, ið eru livandi enn.

Í viðgerðini verður hugt at staðanøvnunum á høvdingasetrinum, ið Føroyingasøga nevnið *Skúfey* (*Skúvoy*). Í Skúvoy er einans bygd. Til bygdina er bøur, hagi og fuglabjörg. Skúvoy er eitt avmarkað øki við umleið 1000 merktum staðanøvnunum. Eg viðgeri staðanøvn í oynni, serliga húsa- og jarðarnøvn, og hvussu hesi eru uppbygð. Staðanøvnini í Skúvoy kunnu nýtast sum dømi um føroysk staðanøvn og bygnað teirra sum heild.

Staðanavnatilfarið viðvíkjandi markatalsjarðunum, ið viðgjørt verður, er úr tilfarinum frá innsavningararbeiðnum hjá Matrikulstovuni, Kort- og Matrikelstyrelsen og Føroyamálsdeildini. Staðanøvnini í bygdini og berginum eru tey, ið Skúvoyarsøga 1 og 2 viðgera og sum munnligu heimildirnar, staðkend fólk, hava greitt mær gjølligari frá.

Markatalsjørðin

Tá ið markatalsjarðirnar í Skúvoy verða flokkaðar eftir teirra seinna liði sum t.d. *-mørk*, *-jørð* og *-bakki*, so er bólkurin, ið endar við *-jørð*, nógv tann størsti. Í alt 41 av teimum 80 jarðarnøvnunum enda við *-jørð*. Næststørsti bólkurin er tann við endingini *-teigar*. Har eru nøvnini 8 í tali. Samanbera vit, so er *-jørð* tað nógv mest nýtta jarðarnavnið, síðan koma hini sum ein viðfánigur: *-teigar*, *-byrgi*, *-ryggur*, *-stíggjur*, *-bakki*, *-mørk*, *-handski*, *-garður* og *-tungur*.

Um *-mørk* er at siga, at meðan *-mørk* er heilt vanligur seinni liður aðra-staðni í landinum, so eru í Skúvoy einans 2 jarðarnøvn, ið enda við *-mørk*: Stóramørk og Rókarmørk.

Í Skúvoy hava tey eitt heldur sjáltsamt jarðarnavn: *Handski* og *Hákunarhandski*, ið eru nøvn á tveimum ymiskum jarðarstykkjum í bønnum. Handski

er ósamansett og í Hákunarhandska er seinni liðurin -handski settur saman við mansnavninum Hákun í hvørsfalli. Hvat liggur aftan fyri navnið Handski vita vit ikki reiðiliga. Hyggja vit at jarðunum Handska og Hákunarhandska, so liggja tær síð um síð. Handskin er nógv breiðari enn hinir teigarir við síðuna av. Er Hákunarhandski møguliga einaferð býttur frá Handska og lagdur aftrat ognini hjá Hákuni? Tí um vit siga, at norðanifrá liggur Handski norðast av 4 jarðum, so er Hákunarhandski næstur og síðan Hákunarjørð norðara og Hákunarjørð heimara. Tað tykist ikki vera tilvild, at Hákunarhandski hevur Hákun- sum fremra lið, tá ið Hákunarjørð er teigurin við síðuna av.

Vit kunnu hyggja at, hvøirjir fyrru liðir eru í jarðarnøvnunum, ið enda við -jørð. Yvirhøvur tykjast oftast nýttu fyrru liðirnir at vera fólkanøvn, bæði mannfólka- og konufólkanøvn. Nøvnini siga tó eisini okkurt um lendið, útsjón og dygd.

Byrja vit við *mannfólkanøvnunum*, so eru tey: *Eiriksjørð*, *Gulaksjørð*, *Sjúrðarjørð*, *Janusarjørð*, *Oysteinsjørð*, *Grímsjørð*, *Jákupsjørð*, *Hákunarjørð*. Mannfólkanøvnini eru: Eiríkur, Gulakur, Sjúrður, Janus, Oystein, Grímur, Jákup og Hákun. 8 nøvn, 6 norrøn og 2 bíbilsk.

Krøkilsjørð tykist hava *Krøkil* sum fremra lið. Um *Krøkil* er skilt við lýsingarorðið at vera krøkin, at duga at draga inn undir seg, so hava vit eitt eyknevni sum fremra lið.

Ellisjørð kann hava eitt avlagað snið av mansnavninum Ellintur sum fremra lið, Ellints-.

Konufólkanøvnini eru: *Herborgarjørð*, *Sissalarjørð*, *Onnujørð*, *Gortrujørð*, *Margatujørð*. Konufólkanøvnini eru: Herborg, Sissal, Anna, Gertruð og Margata. 6 konufólkanøvn, 1 norrønt, 1 bíbilskt og 3 halginøvn. Viðmerkjast kann, at Sissal er tað føroyska sniðið av navninum Cecilia og Margata er føroyska sniðið av navninum Margrethe. Í sambandi við *Sissalarjørð* kunnu vit nevna her, at í *Diplomatarium Færoense* verða fyra Skúvoyarsystur nevndar í sambandi við ognarviðurskifti. Hugsandi er, at t.d. *Sissalarjørð* og *Systarjørð* kunnu knýttast aftur til hesar Skúvoyarsystur, tí ein teirra verður nevnd Cecilia.

Í *Møggujørð* kann Møggu- vera stuttnevnið Magga av Magdalenu, ella navnorðið mōðgur, móðir og dóttir, í hvørsfalli. Møggujørð kann ikki greiðast betur málfrøðiliga.

Kíkanskonujørð kann sipa til eitt eyknevni, ið maðurin hevur havt. Tað hendir meira enn so, at fremru liðirnir sipa til konu ein eyknevndan mann; fremri liðurin Kíkanskona sipar til *konuna*.

Hvørji hesi fólkinu eru, og hví teirra nøvn verða nevnd í sambandi við jarðarstykki í Skúvoy, kunnu vit einans gita um. Eru tey møguliga teir upprunaligu eigararnir?

Almennu myndugleikarnir hava eisini sett sín dóm á navnasíðin í Skúvoy: *Bønhúsjørð*, *Kongsjørðin* og *Kirkjújørð/-in*. Petur Andreassen sigur (1988, 1: 18-19), at:

Við kirkjunu fylgdu útreiðslur og skyldur, sum í eini lítlari bygd mundu vera ein byrða. Tað var jørðin, sum fyrst og fremst hevði skyldu at uppihalda kirkjunu. Sum tíðin leið, er kirkjan avfallin, og bygdin hevur ikki verið ment at reisa eina nýggja kirkju. Í staðin fyri kom bønhúsið, ið var lættari at halda og kravdi so lítið. (.....) Annars vita vit so lítið um bønhús í Føroyum, tí hetta hevur enn ikki verið kannað til lítar...

Hugsandi er eisini, at jarðirnar Bønhúsjørðin og Kirkjújørð/-in vóru partar av kirkjugóðsinum her á landi og at fremri liðurin Bønhús- sipar til kirkjújørð og ikki til eitt bønhús. Vit vita jú, at kirkjan átti jørð í so at siga hvørjari bygd. Henda jørðin varð til kongsjørð í sambandi við trúbótina. Kongsjørðin varð býtt sundur í festi við hvørjum sínum festara, kongsbónda.

Arvajørð kann týðast sum, at har veksur nógur arvi (ókrút). Henda Arvajørð hevur eisini eitt annað navn *Arvaldin*, sum er bundið. Arvaldin tykist vera eitt eyknevni, ið Arvajørðin hevur fingið tongt at sær.

Fløttajørð, *Garðajørð*, *Geilajørð*, *Grásteinsjørð*, *Grógvujørð*, *Gøtujørð* og *Kvíjarjørð* hava allar nakað við lendið og umhvørvið at gera. Fløttur hevur tveir týðningar. Annar er, at eitt teigalendi er lagt saman í eitt samlað dyrkað lendi. Fløttur merkir eisini ein gróðrarríkur plettur í brattlendi ella bjørgum. Ein geil er ein gøta ella vegur, har neytini verða ríkin út í hagan og heimaftur. Geilajørðin í Skúvoy liggur beint við síðuna av Geilarmunnum út í Uttarahaga. Gøtujørð hevur fyrri liðin 'gøta', ein lítil vegur. Í Garðajørð er fyrri liðurin 'garður' í hvørfalli fleirtali. Eftir kortinum at døma liggja allar trýggjar Garðajarðirnar, innasta, mittasta og heimasta, niðan undir bøgarðin móti Norðarahaga. 'Grásteinur' í Grásteinsjørð kundi havt navn eftir einum serliga eyðkendum kletti, ið liggur onkustaðni í stykkinum, men har veit eg ov lítið um tey viðurskiftini í Skúvoy. Í Grógvujørð skuldi fremri liðurin verið 'grógva' í hvørfalli, men tað vit kenna til í staðanøvnnum merkir grógv eitt lítið gil. Fremri liðurin í Kvíjarjørð er 'kvíggj' uttan skerping. Ljóðbroytingar í málinum síggjast ikki altíð aftur í føroyskum staðanøvnnum. Staðanøvn kunnu kallast varðveitandi, konservativ. Onkuntíð

kunnu vit fara aftur til staðanøvnini og har fáa vátta um, hvussu t.d. bendingin hefur verið ella hvør ljóðbroyting er farin fram. Ein kvíggj kundi verða nýtt sum ein inngirðing til t.d. kálvar. Víst hefur eisini verið á, at í eini kvíggj hefur einaferð í tíðini verið vanligt at mjólka seyðinum.

Í *Antajørð* er fyrri liðurin ont í hvørsfalli. Vit kenna fremra liðin aftur í orðinum antarfuglur.

Kovansjørð hefur bundna navnorðið 'kovin' í hvørsfalli sum fremra lið. Um hetta sipar til, hvussu góð jørðin er ella um annað liggur aftanfyrir ber ikki til at siga.

Hvat fremru liðirnir í *Flintsjørð*, *Staðajørð* og *Kumlajørð* bera í sær, er ógreitt. Men soleiðis er ofta í navnagranskingini. Tú fært spurningar, sum eftir fleiri ára arbeiði møguliga kunnu svarast, um tú t.d. finnur staðanøvn, ið tykjast at hava sama uppruna. Møguliga er »Flintsjørð« heldur »Flindsjørð«. »Flinds-« kann vera hvørsfall av »flindur«, korki, ið er ónýtiligur til liting sambært E.A. Bjørk í Fróðskaparriti 13. bók.

Tær triggjar jarðirnar, ið eita *-bakki* eru: *Áldarsbakki*, *Magnusar Stangarbakki* og *Heimari Stangarbakki*. Allar triggjar liggja saman á øðrum áarbakk-anum á Árdalsá og oman móti bakkanum. Fram við sjónum eitur sjálvur bakkin Stangarbakki. Jarðarnøvnini siga, at onnur jørðin liggur heimari móti bygdini, og hina hefur (møguliga) maður átt, ið æt Magnus. Áldarsbakki kann vera nevndur eftir ánni, ið verður stavað Árdalsá, men í úttaluni falla Áld- og Árd- saman.

Eitt *-byrgi* verður nýtt nær sum ein rætt. Seyður verður girðaður inni, so hann ikki sleppur út. Øll byrgis-nøvnini í Skúvoy eru í norðasta partinum av innangarðsjørðini. Eitt byrgi eitur *Norðasta Byrgi*, og tað er eisini norðasti jarðarteigurin í innangarðsjørðini. Eitt byrgi afturat hefur hjáorðið norður heft aftrat byrginum, *Norður í Byrgi*. Vit kunnu rokna við, at fyrst er Norður í byrgi komið og síðan er eitt byrgi lagt inn aftrat norðan fyri aftur, og hefur hetta fingið heitið Norðasta fyri at gera mun á hesum báðum. Hini 4 byrgini hava fremru liðirnar heftar uppi í navninum: *Bóndabyrgi*, *Prestbyrgi*, *Fjasabyrgi* og *Petursbyrgi*. Bóndi og prestur hava havt hvørt sítt byrgi her norðuri í bønnum umframt Petur, men hvat fjalir seg aftan fyri Fjasabyrgi er ógreitt. Vit kunnu rokna við, at hesi byrgi eru lögð aftrat jørðini við tíðini, at tey ikki upprunaliga hava høyrð til eldra partin av jarðunum í Skúvoy.

Í Skúvoy hava tey jarðir, ið hava *-gøta* sum seinna lið. *Geilagøta* og *Skipagøta ovara*, *niðara* og *norðara*. Geilagøta er sett saman við orðunum geil-, ið er gøtan, har t.d. neytini verða rikin út í hagan, og *-gøta*, ið merkir lítil vegur. Skipagøta hefur fremra liðin 'skip' í hvørsfalli fleirtali. Tykist løgið at

tosa um skipagøtu mitt í bønnum, men hvør frágreiðingin er, er ikki heilt greitt enn.

Einasta jarðarnavn, ið endar við *-garður*, er Ólansgarður. Hesin Ólansgarður verður hildin at vera elsta búsetingin í Skúvoy, ja, at Sigmundur Brestisson skal hava búð har. Í Ólansgarði er í dag kirkjugarður og er hann lagdur har upprunaligi kirkjugarðurin í Skúvoy var. Møguliga er fremri liðurin Ólans- hvørsfall av bundna sniðinum av mansnavninum Óli.

Ein teigur er eitt smalt dyrkað jarðarstykki. Ofta liggja fleiri teigar saman við eini veit ímillum. Hetta verður kallað eitt teigalendi. Tað er so ymiskt, hvussu hesir teigar verða nevndir. Summastaðni hevur hvør einstakur teigur navn, meðan teigar í øðrum bygdum hava eitt felags navn. Í Skúvoy eru 8 jarðarnøvn, ið enda við *-teigar*: *Riddarateigar*, *Gudduteigar*, *Álvateigar*, *Tómasarteigar*, *Kristiansteigar*, *Uttaru Longuteigar*, *Norðaru Longuteigar* og *Mjáuteigar*.

Longuteigar hava navn eftir skapi ella sniði, harafrat hava teir heft Uttaru og Norðaru aftrat sær fyri at gera mun á, hvørjar Longuteigar, talan er um. Mjáuteigar eru, sum navnið sigur, eitt langt smalt teigalendi. Hinar jarðirnar báðumegin við eru um 2-3 ferðir so breiðar sum Mjáuteigar. Tómasarteigar og Kristiansteigar hava mannfólkanøvnini Tómas og Kristian sum fremru liðir.

Í Gudduteigum er eitt stuttnevni, Gudda, fremri liður.

Riddarateigar kunnu sipa til ognarviðurskifti frá fyri trúbótina, tá ið útlendskur aðal átti jørð í Føroyum. Henda jørð varð lögð saman við kongsjørðini eftir trúbótina. Í dag eru Riddarateigar kongsjørð.

Álvateigar kunnu hava tær yvirnáttúrligu verurnar, álvarnar, í hvørsfalli fleirtali sum fremra lið.

-ryggur er partur av jarðarnavni. Ein ryggur stingur seg upp úr lendinum og er hægri enn bøurin uttanum. *Steinsryggur*, *Miðryggur uttasti*, *Miðryggur mittasti*, *Miðryggur innasti* og *Innasti Ryggur* liggja allir saman frá Geilarmunnanum og inneftir fram við Árdalsá móti garðinum út í Uttarahaga. Har eitur lendið »Í Ryggjum«. Her er talan um 3 ryggir: Steinsrygg, Miðrygg og Innasta Rygg. Miðryggur er býttur sundur í 3 jarðir.

Trý jarðarnøvn í Skúvoy hava *-stíggjur* sum seinna lið: *Heimari Stíggjur*, *Norðari Stíggjur* og *Stoffurs Stíggjur*. Heimari Stíggjur liggur nærri bygdini enn hinir báðir. Heimari og Norðari vísa bert, hvar hesir báðir stíggir liggja hvør í mun til annan. Tá vit so koma til Stoffurs Stíggj, hava vit fingið eitt stytt mansnavn, Stoffur av Kristoffuri. Stoffurs Stíggjur er norðasti av øllum 3 stíggjunum. Ein stíggjur merkir ein lítul gøta í einum hamri, har møguligt

er at koma uppá. Í hesum førinum eru allir stúggirnir niðri á bakkanum norðan fyri sjálva bygdina.

Eitt jarðarnavn innangarðs í Skúvoy endar við *-tungur*, og tað er fleirtalsorðið *Skarnstungur*. *-tunga* kann vera eitt smalt jarðarstykki ella eitt jarðarstykki, ið er millum tvær áir. Fremri liðurin *Skarn-* kann sipa til vánaliga dygd, ella at jarðarteigurin liggur illa fyri.

Uttan fyri markatalsjarðirnar í Skúvoy eru *Rípurnar*. Sum skúvoyingar siga frá, so eru Rípurnar jarðarstykkir ella teigar, ið ikki vóru markatalsjørð, men vóru býttir sundur til markatalið. Rípurnar tykjast at hava ligið í felag fyri seg, kanska sum eitt slag av heimrust, sum so hevur verið býtt millum jørðina í bygdini. Møguliga hava Rípurnar verið nýttar sum beiti til kálvar ella tilíkt, sum teir vildu hava stutt frá húsum. Skúvoyingar siga frá, at epl hava verið sett niður har, og lendið hevur verið gott. Vit kunnu í hesum sambandi hugsa um sandin í Hvalba, ið bygdin nýtir til eplaveltur, tí lendið er gott og vælegnað. Rípurnar í Skúvoy eru eldri enn Taxatiónsprotokollin frá 1873. Í skrivligari keldu um leið 1740 verður ein skúvoyingur nevndur »Jacob a Ryb«.

Bygdin

Skúvoyarbygd er á eystursíðuni á Skúvoyinni. Sum sagt fyrr, so er Skúvoy ein av oyggjunum, ið eru bygdar um ár 1000. Sogn er, at Sigmundur bygdi á tí staðnum, sum í dag eitur í Ólansgarði. Har í Ólansgarði skal hann hava bygt eina ta fyrstu kirkjuna í Føroyum. Einaferð í tíðini er so bygdin flutt norður um Árdalsá, har øll húsini í dag standa. Sambært Peturi Andreassen (1988, 1: 23) vórðu tey seinastu húsini flutt norður um Árdalsá um somu tíðina, sum svartideyði gekk í Føroyum. Í dag standa einans núverandi kirkjan og eini sethús sunnan fyri Árdalsá, »á Áldarsbakka«.

Í eldra partinum av bygdini standa húsini tætt saman. Húsini til tey gomlu festini standa øll í tí niðara partinum av bygdini suður ímóti Árdalsá. Tey nýggjaru húsini í Skúvoy eru sum oftast bygd norðureftir og nøkur inn eftir móti dalinum oman fyri bygdina.

Í Skúvoy eru hesi festi: Stórastova, Jógvansstova, Skálagarður, Útistova, Uttar í Stovu og Niðri í Stovu. Stórastova og Útistova eru størstu festini við 8 mørkum hvør.

Sum tit óivað hava lagt til merkis, so eru bóndahúsini nevnd »stovur« uttan tað eina, Skálagarður. Petur Andreassen (1988, 1: 129) sigur »...garðarnir, sum nú eita, Skálagarður (ella Búðin, sum hann æt fyrr) og Jógvansstova.« Hví Búðin hevur skift navn til Skálagarð, er ikki greitt. Býta vit navn-

ið »Skálagarður« sundur, er fremri liður 'skáli' og seinni liður 'garður'. Ein skáli merkir sambært føroysk-donsku orðabókini og Peturi Andreassen (1988, 1: 20) upprunaliga eini hús, ið standa longri burtur frá øðrum húsum og sum verða nýtt sum bústaður bert eina stutta tíð. Petur Andreassen (1988, 1: 20) sigur frá søgufróðum manni, Enokki á Skarvanesi, at Sigmundur hevði gildisskála fjart frá húsum. Tí skal Skálagarður hava ligið fjart frá tí upprunaligu bygdini, ið skal hava verið longur móti suðri. Orðið garður hevur fleiri týðningar. Ein týðningur er garður sum mark millum t.d. bøg og haga, ein annar er hús við set- og úthúsum og ein triði týðningur kann vera ein heilur býlingur. Eini eldri hús í Skúvoy í dag eita »í Geilagarði«. Hesi hús stóðu við síðuna av húsunum »í Geilini«, ið nú eru rivin niður. Niðan fyri »í Geilagarði« – nærur áfast – standa húsini »í Garðinum«. Hvør hesin »garður« er, kunnu vit bert hugsa okkum til, men møgulega eru húsini bygd við garðin, ið var fram við »geilini« – neytagøtuni út í hagan. Húsini Niðri í Stovu standa oman móti bakkanum og Uttar í Stovu standa longri uppi og longri úti móti Árdalsá. Niðri og Uttar verður nýtt sum frámerki alt eftir, hvar húsini standa í mun til hvørt annað. Stórustova boðar frá støddini í mun til hinar stovurnar, í hvussu er upprunaliga. Í dag eru húsini í Stórustovu lítil í okkara eygum, men festið er framvegis stórt, 8 merkur. Jógvansstova hevur Jógvan sum fremra lið og er tað einasta »stovunavnið« í Skúvoy, ið hevur persónsnavn sum fremra lið.

Í Skúvoy eru tvær *búðir*: »Niðri í Búð« og »í Nýggjubúð«. Húsini »Niðri í Búð« standa niðast í eldra partinum av bygdini og »Nýggjabúð« stendur ovast í bygdini. Í hesum førinum hevur »Nýggjabúð« frámerkið »nýggja-« í mun til eldru húsini »Niðri í Búð«.

Niðasta húsið í norðara parti av bygdini eitur »á Stíggj«. Húsini eru bygd á jørðini, ið verður nevnd »Heimari Stíggjur«. Í Skúvoy hevur verið vanligt, at útróðrarmenn í norðastu húsunum í bygdini eru farnir til gongu frá lendingini og niðan til hús eftir stígnum, ið gongur niðan til og fram við hesum húsunum. Ein stíggjur er, sum greitt er frá fyrr, ein gøta í brattlendi.

Eitt húsnavn kann flyta við eigarunum. Vit hava tvey dømi í Skúvoy. Húsini, ið stóðu ovast í bygdini, undir skúlanum, itu »í Brekkunum«. Hesi hús vórðu flutt oman til eldra partin av bygdini, men húsini eita enn »í Brekkunum«. Tvær »Stórustovur« eru í Skúvoy í dag. Tað eldra húsið er tann upprunaliga »Stórustova«. Onkur úr Stórustovu er fluttur og hevur bygt sær onnur hús, men hesi hús hava eisini fingið navnið »Stórustova«. Tann yngri »Stórustova« hevur harumframt eisini navnið »Mossagarður«, men »Stórustova« verður framvegis vanliga nýtt um húsini.

Navnasiðurin er broyttur við tíðini. Hyggja vit at nútíðar húsánvunum í Skúvoyarbygd, so hava vit tey fyrrnevndu bóndahúsini, »stovurnar« og »garðin«. Av teimum eldru húsunum kunnu vit nevna *Pálshús*, sum standa mitt í eldra partinum av bygdini. Navnið Pálshús er sett saman við fremra liðinum Páll í hvørsfalli og -hús. Vit kunnu bera navnasiðin at seta eigaranavnið fremst í hvørsfalli saman við nøkur av hinum húsunum í bygdini, ið eru bygd um 1923 og seinni. Hesi hava navn eftir eigaranum eisini, men við tí yngra navnasiðinum t.d. »húsini *hjá* Jógvani, *hjá* Kjartani«.

Sum bygdin er vorðin størri, so eru hús bygd uttan fyri sjálva bygdina, úti í bønum og á traðum. Tí kunnu vit finna hús, ið verða nevnd »í Lágðini«, »á Stórumørk«, »á Kumlajørð«, »á Rípuni«, »á Fløtti« o.s.fr.

Í norðara parti av bygdini eru hús bygd á Fløttajørð. T.d. eru eini fyrrverandi sethús niðast á Fløttajørð vorðin til missiónshús, men kortini eita húsini enn »Niðri á Fløtti«. Húsini við síðuna av eita »hjá Jógvani á Fløtti«. Við øðrum orðum kunnu vit siga, at jørðin hevur lagt navn til bæði sethús og eigarar. Fyrst hevur maðurin fingið tilnavn eftir jørðini og síðan eru húsini nevnd eftir navninum á manninum og jørðini. Hinvegin høvdu vit í sambandi við Rípurnar longu í umleið 1740 dømi um navnasiðin at nevna mannin eftir jørðini við navninum »Jacob a Ryb«.

Sum heild er nútíðar navngevingin tann, at tey nýggju húsini verða nevnd eftir eigaranum sambært tí yngra navngevingarsiðinum »húsini *hjá*...« ella so verða tey nevnd eftir, hvar tey eru bygd, verða *nevnd eftir jørðini*.

Bergið

Ein høvuðsinntøkukelda í Skúvoy hevur verið fuglur og egg. Øll vestursíðan á oynni er berg og fuglalívið har hevur verið ríkt.

Í berginum eru staðanøvn eins og allastaðni, har fólk hevur verið. Staðanøvnini verða nýtt sum frábrigdi. Tá ið farið verður at fleyga, hevur hvør sessur navn t.d. í *Kinnini*, *Sigmundarsessur*, á *Skráanum* o.s.fr. Nøvnini á sessunum kunnu vera staðanavnið á staðnum, siga nakað um lendið ella hava eitt mansnavn sum fremra lið, t.d. *Sigmundarsessur*. Alt eftir veðri og ætt verða ymsu sessirnir nýttir.

Tá ið menn fara í bergið eftir lomviga, so hava teir nógv ymisk støð at veiða fuglin, alt eftir, hvar fuglurin er. Hesi støð hava ymisk nøvn eftir støddini ella sum menn ætlaðu um, at støddin ella virðið í sessinum var. Tað størsta staðið var rókin, og hon sæst eisini týðuligast, tá hugt verður upp í bergið, vanliga einar 2-3 metrar breið. T.d. er *Risarók* um 6-8 m breið

og einar 20 metrar long. Navnið Risa- sigur nakað um støddina. Risarók verður søgd at vera størsta rók í Føroyum. Ein annar sessur kundi vera ein *rókarendi*, v.ø.o. endin á einari rók. Ein lítil rók verður nevnd *eitt eyga*. Tá ið røkurnar verða so lítlar, at tær »ikki eru verdar at kalla fyri rók«, verður navnið *ein spíld*. T.d. er *Krákuspíld* uml. 4-5 metrar long. Tað minsta rókar-skapilsíð verður nevnt *eitt spor*. Sporið er nógv minni enn eitt eyga. Á einum spori rúmast ikki fleiri enn 20 egg. Tað kann kanska siga nakað um støddina.

Nú talan er um røkur, so er ein stór rók, *Gongurókin* kallað. Skúvoyingar siga í sambandi við Gongurókina, at eftir henni kundu skúvoyingar ganga tvørtur um alla oynna. Ivasamt er tó, um hetta letur seg gera í dag.

Í berginum eru *skortar*. Ein skortur hevur tvey skap: antin stingur hann seg út úr landslagnum ella førir hann inn í ein tronga. T.d. kunnu vit kroka inni undir einum skorti. Í Skúvoyarbjørgunum havi eg funnið tvey skortanøvn: í *Skorti* og *Skortaliða*, ið bæði merkja ein tronga.

Altarið er ein kneysi sunnan fyri bygdina. Har plagdu skúvoyingar at liggja og býta fuglin, tá teir høvdu verið eftir hellufugli. Sjálv havi eg tvær ferðir hoyrt skúvoyingar siga frá, at tað var gamalt, at tá ið skúvoyingar høvdu verið fyrstu ferð um várið og fleygað, kastaðu teir eina teggju av fugli upp á henda góða kneysa. Tað tykist at vera offur, ið liggur aftan fyri hesa hending og kann greiða frá navninum *Altarið*.

Norðast á Skúvoyinni hava vit *Høvdan*. Teir eru tveir høvdar: *Ovari* og *Niðari Høvdi*. Niðari Høvdi er tann norðari. Eins og *Skálhøvdi* og *Trøllhøvdi* í Sandoyinni er Niðari Høvdi í Skúvoy eitt høgt forberg.

Ovast uppi við *Eggjar*, ið er sjálv bakkatromin móti vestri, er *Snatin*, ein kneysi, ið stendur ytst úti á tromini. Niðri undir er meitilberg. Í Føroyum er Snati annars vanliga nýtt sum hundanavn. Væl er hugsandi, at Snatin hevur fingið navn eftir hundanavninum.

Á vestursíðuni á Skúvoyinni, norður móti Høvdanum, er ein skor, ið eitur í *Spinunum*. Lendið sær út sum bringur ella bróst. Spinarnar eru eisini kendar sum staðanavn í Sumba, í Suðuroy.

Skarðið eitur ein gjógv, ið gongur inn í lendið uppi við *Eggjar*. Gjógvin sjálv eitur *Skarðið* og bergið, ið er norðari, eitur *Skarðberg*.

At Skúvoyggin er gamalt høvdingasæti hevur eisini sett sín dām á staðanøvnini og søgurnar ella frágreiðingarnar um staðanøvnini úti í haga og í bjørgum. Í berginum vestanfyri er *Sigmundarsessur*, har Sigmundur Brestisson, ið vit kenna úr Føroyingasøgu, skal hava sitið og fleygað fugl. *Norðuri í Dal*, beint áðrenn *Høvdagil*, gilið út á *Niðara Høvda*, stendur ein stórir stein-

ur, ið verður kallaður *Tróndarsteinur*. Hagar norður skuldi Gøtu-Tróndur fara, tá ið bardagin var á Skúvoy á sinni. Har norðuri skuldi hann ganda fyrri at vita, hvagar menninir vóru farnir, tá ið Sigmundur, Tóri og Einar rýmdu av oynni.

Niðurstøða

Staðanøvnini í Skúvoy og bygnaður teirra kunnu nýtast sum dømi um nøvn og navnasið í restini av landinum. Vit kenna okkurt aftur, meðan onnur nøvn bróta heilt frá.

Sermerktar fyrri Skúvoyarbygð eru allar *stovurnar*, meðan nýggi navngevingarsíðurin *húsini hjá...* er vorðin alt vanligari í Skúvoy og um alt landið í dag.

Í berginum eru nógv staðanøvn eftir nýtslu og útsjónd. Nøkur teirra hava eisini mansnavn sum fyrra lið.

Altarið fram við sjónum syðst á oynni og *Krossmannatúgva* uppi við Eggjar eru tekin um kristnan navnasið.

Jarðarnøvnini í Skúvoy hava serliga *-jørð* sum seinna lið, meðan onkra aðrastaðni í landinum heldur oftari er *-mørk*. Hetta skiftir tó millum bygdirnar.

Onkrar søgur knýttar at staðanøvnum vilja hava gomlu høvdingarnar knýttar at ymsum støðum í Skúvoy. Hetta er ikki annað enn vanligt, tá ið talan er um søguligar bygdir og støð. Men at t.d. *Sigmundarsessur* skal vísa aftur til Sigmund Brestisson er tó ivasamt. Navnið Sigmundur er og hevur verið heilt vanligt mansnavn í Skúvoy.

HEIMILDIR

Andreassen, Petur. 1988: Skúvoyarsøga 1 og 2. Skúvoy.

Føroyamálsdeildin: Staðanavnasavnið.

Føroyamálsdeildin: Staðanavnasavn Føroya Løgtings.

Innsavningararbeiðið hjá Matrikurstovuni, Kort- og Matrikelstyrelsen og Føroyamálsdeildini.

Munnlig kelda: Meinhard Hentze, Skúvoy, føddur í 1941. Viðtal 1995.

Munnlig kelda: Sjúrdur Poulsen, Tórshavn, føddur í Skúvoy í 1931. Viðtal 1995.

Nørrevang, Arne: Merkt luftmynd av Skúvoyarbjørgunum. Føroyamálsdeildin.

SUMMARY

In the paper there are examples of place names in the cultivated area in Skúvoy which show the way farmland and houses are named in the Faroes.

In Skúvoy the oldest houses have compound names with the constituents *-stova* and *-garður*. Other houses have a personal name in the genitive as first constituent. The younger houses reveal a change in naming customs to *húsini hjá N.N.*

More than half of all farming plots in Skúvoy have a name with the second constituent *-jørð*. In other villages in the Faroes we see the second constituent *-mørk/-merkur* used more often.

Many place names are connected with the bird cliffs in Skúvoy and the fowling. The places are named after size and value, and additionally they are named after natural features.

The Age of Independence and the stories we read in the *Føroyingasøga* and hear in our ballads have been very important to the people in Skúvoy. Thus oral tradition has it that *Tróndarsteinur* was named after Tróndur í Gøtu and *Sigmundarsessur* after Sigmundur Brestisson and so on.

Skúvoy is a useful example of Faroese place names and their structure. The island is not big, but place names customs in Skúvoy follow the same trend as in the Faroes generally.

Um íslenska byggðasögu

Hér verður dregið á fáein grundvallaratriði tengd íslenskri byggðasögu. Með byggðasögu er hér átt við sögu byggðar á tilteknu svæði á tilteknum tíma eins og viðtekið er um merkingu þess orðs, þ.e. lýsingu byggðar og sögulegra breytinga hennar. Svæðið er stórt, Ísland allt, og tíminn langur, eða nær allur sá tími sem Ísland hefur verið byggt. Það sem hér verður rætt snýr að byggðasögu Íslands fyrir 1800 og á því eingöngu við landbúnaðarbyggð. Vegna þess hve fara þarf fljótt yfir sögu ber margt af því sem sagt verður keim alhæfinga og ætti að taka með þeim fyrirvara.

Margar fræðigreinar snerta byggðasögu. Þótt þeim sé það sameiginlegt að líta á rannsóknarefni sitt að hluta til sem sögulegt fyrirbæri, eru aðferðir þeirra oft mjög ólíkar. Það veldur því að aðferðir og niðurstöður hinna mismunandi fræðigreina eru oft ósambærilegar og það sem upplýst verður með einhverri þeirra á sér oft alls ekki augljós tengsl við það sem upplýst verður með annarri. En þetta gildir ekki aðeins milli fræðigreina, eins og sögulegrar landafræði, fornleifafræði og hefðbundinnar sagnfræði, sem einkum fæst við ritheimildir, heldur einnig um mismunandi aðferðir og heimildir sem notaðar eru innan hversrar fræðigreinar. Samanburður og túlkun heimilda og rannsóknarniðurstaðna felur oft í sér erfið og nær óleysanleg þekkingarfræðileg vandamál.

Eitthvert gagnlegasta yfirlit, sögulegt og landfræðilegt, yfir landbúnað á Íslandi er rit Þorvalds Thoroddsens, *Lýsing Íslands*, sem var prentað fyrir tæplega níutíu árum (Þorvaldur Thoroddsen 1919–22). Þar er tekið á ýmsum grundvallaratriðum íslenskrar byggðasögu, en meðal þeirra er breytileg landfræðileg skipan byggðarinnar og mismunandi einingar byggðarinnar á Íslandi (bær eða þorp/hverfi).

Náttúrlegir þættir hafa áhrif á skipan byggðarinnar í landinu og marka byggðasögunni ramma. Þeir eru t.d. hæð yfir sjó og fjarlægð frá sjó. Í þessu sambandi er sérlega mikilvægt að hyggja að gróðurfari landsins, en byggð á Íslandi hefur lengst af einkum grundvallast á búfjárbætt og öflun fóðurs fyrir búfé. Sjaldan hefur byggð á Íslandi náð upp fyrir 200 metra yfir sjávarmáli. Það er helst á Norðausturlandi, í Mývatnssveit, á Fjöllum, Jökuldals-

heiði og Jökuldal sem byggðin nær eða hefur náð hærra, í 400 metra hæð eða meira yfir sjávarmáli þar sem hún er hæst (Þorvaldur Thoroddsen 1919:6–7). Byggðajaðarinn við hálendismörkin hefur verið breytilegur í tímans rás og þeim breytingum virðast ráða bæði náttúrlegir þættir, eins og árferði og uppblástur, og mannfélagslegir þættir, eins og fólksfjöldi og eftirspurn eftir þeim afurðum sem unnt er að framleiða á þessum jaðarsvæðum.

Grunneining byggðarinnar á Íslandi virðist ætíð hafa verið hinn einstaki bær (býli, bú). Oftast hefur bærinn staðið út af fyrir sig, eins og virðist ætíð hafa verið á norðanverðu Íslandi, en á sunnanverðu landinu kemur fyrir að margir bær hafi verið byggðir á sama stað og myndi þá nokkurs konar þorp eða hverfi (sbr. Þorvaldur Thoroddsen 1919:15–18).

Bæirnir hafa verið mjög misstórir, misfjölmennir og mislandmiklir. Verkaskipting í íslenskum landbúnaði hefur ætíð miðast við það að í minnstu rekstrareiningu, þ.e. á minnsta bæ, séu verkefni fyrir a.m.k. einn karl og eina konu. Bær hefur því ekki getað orðið minni en að þar væru heimilismenn tveir, karl og kona. Kjarnafjölskyldan var þannig forsenda bæjarins og samheiti hans var oft í fyrri tíðar lögum og reglum heimili.

Stórir bær voru fjölmennir, þ.e. kjarnafjölskyldan á heimilinu hafði fjölda vinnufólks í þjónustu sinni og mikið land til nytja. Slíkir bær gengu undir ýmsum nöfnum, t.d. aðalból, höfuðból, staður, stórbýli o.s.frv. Minni bær voru fámennari, þar hafði kjarnafjölskyldan ekki eins margt vinnufólk og ekki eins mikið land. Þeir gengu líka undir ýmsum nöfnum, t.d. leiguból, leiguland, útjörð, smábýli o.s.frv. Þannig má sjá að innan byggðarinnar var stigveldi, stórar jarðir stóðu undir fjölmenni, smáar jarðir gátu aðeins framfleytt fáum. Kirkjan og ríkir landeigendur stóðu vörð um þessa stigveldisskipan landsbyggðarinnar með lögum og reglum, og efnahagslegt markmið hennar var m.a. að skapa klerkum og veraldlegum höfðingjum betri lífskjör en öðrum og ráðrúm til að sinna sérstökum samfélagsverkefnum svo sem guðsdýrkun, vopnaburði, verslun o.s.frv.

Snemma á miðöldum tíðkuðust allflókin kerfi kvaða, í formi vinnu og afurða, sem inntar voru af hendi af hálfu útjarða til höfuðbóla eða stórbýla landeigenda. Með auknu vægi verslunar og sveiflum í búskaparháttum dró úr þessum kvaðaheimtum og þær urðu ómarkvissari. Þess vegna minnkaði vægi stórbýlanna þegar tímar liðu fram (Þorvaldur Thoroddsen 1919:25).

Stórir eða smáir bær í byggðinni, sem gjarna voru kallaðir lögbýli eða jarðir, bújarðir, voru jafnframt grunneiningar til sveitarfélags, hrepps, og einnig til opinberrar skattheimtu af landi. Skattheimta af landi fór fram bæði af hálfu kirkju og veraldlegra yfirvalda og varð því til að efla festu

bæði í byggð lögbýlanna og í sóknarskipan til kirkna. Svo er að sjá sem lögbýlin hafi upphaflega tengst skattheimtu, boðburði og förumannaferlsu, og þannig koma þau fram í lögum seint á 13. öld (Björn Lárusson 1967:29; Sveinbjörn Rafnsson 1974:137). Með þessu móti kom fram hin tiltölulega fasta byggð um 4000 lögbýla sem stóð um aldir í sögu Íslands.

Í hinu nær löggilta stigveldi lögbýlabyggðarinnar var leyfð svokölluð hjáleigubbyggð. Þá leyfði bóndi eða landeigandi lögbýlis að reistur yrði sérstakur lítill bær og stofnað heimili á jörð lögbýlisins. Það skyldi þó heyra opinberlega undir lögbýlið og gjalda því leigu eða kvaðir í einhverju formi. Hjáleigubbyggðin var hin óopinbera byggð, hún var lægsta þrep stigveldisskipunar landsbyggðarinnar. Jafnframt var hún hverfulasti hluti byggðarinnar og sá viðkvæmasti fyrir breytingum og sveiflum í náttúrufari, efnahag og félagsskipan. Að því leyti var hún lík seljabúskap og seljabyggð sem haldið var úti frá sumum lögbýlum, enda mun það hafa komið fyrir að seljum lögbýla væri breytt í hjáleigur eða hjáleigum í sel.

Á bænum, grunneiningu byggðarinnar, voru nokkur hús. Í fyrsta lagi var sjálfur mannabústaðurinn, í daglegu tali bærinn, bæjarhúsin. Fyrrum fóru nöfn á bæjarhúsunum eftir byggingarlagi eða hlutverki svo sem skáli, stofa, baðstofa, eldhús, búr o.s.frv. Í öðru lagi voru hús fyrir búfénaðinn, fjós fyrir nautgripi og kýr, ýmist sambyggt bæjarhúsunum eða sérbyggt í nokkurra metra fjarlægð frá þeim, og fjárhús fyrir sauðfé enn lengra frá bæjarhúsunum. Fjárhús voru þó sjaldan byggð á sunnanverðu Íslandi fyrr en á 19. öld (Þorvaldur Thoroddsen 1919:343). Kringum þessi hús var túnið, ræktaður grasvöllur sem sleginn var til heyjaöflunar. Fyrrum virðist víða hafa tíðkast að hafa í seli á sumrum og voru þar þá sérstakar byggingar sem voru sumarbústaðir fleiri eða færri heimilismanna. Sel voru höfð m.a. til að nýta beit í nokkurri fjarlægð frá bæjum og til að hlífa beitarlandi næst bæjum. Breytilegt virðist vera á ýmsum tímum og eftir landshlutum hversu sel voru langt frá bæjum (Þorvaldur Thoroddsen 1919:207–213; E.Hitzler 1979).

Nokkrar heimildir hafa verið notaðar til að varpa ljósi á íslenska byggðasögu. Í umsýslu landeigenda um eigur sínar verða til rit sem varða tekjur og gjöld af þeim. Einnig verða þá til yfirlitsrit um landareignir. Rit af þessu tagi eru meðal elstu heimilda mannkynssögunnar og tilefni þeirra hefur orðið hvati að upphafi og útbreiðslu ritlistar yfirleitt. Fullvíst má telja að slík rit hafi töluvert mikið verið höfð um hönd á miðöldum á Íslandi þótt varla sé neitt af þeim varðveitt. Það er ekki fyrr en frá 16. öld sem jarðabækur og reikningar er varðveitt í verulegum mæli. Með siðskiptum lagði konungur eign sína á klausturjarðir á Íslandi og þá fóru fógetar hans að gera jarða-

bækur og reikninga sem enn er að miklu leyti varðveitt. Jarðabækur íslensku lénsreikninganna voru venjulega gerðar þegar nýr höfuðsmaður tók við af öðrum. Þessum jarðabókum fylgja mörg vandamál. Öðrum þræði eru þær normatívar, þ.e. lýsa því sem á að vera en er e.t.v. ekki í raun og veru. Þær má þó oft skoða í ljósi reikninga um afgjöld sem hafa raunverulega verið greidd. Slík rannsókn er þó ekki vandkvæðalaus því að reikningar yfir greidd gjöld lýsa ekki alltaf öllum gjöldum, kvöðum og sköttum. Sumt þótti svo sjálfsagt að það var ekki fært til bókar.

Undir danska einveldinu voru gerðar enn ýtarlegri jarðabækur en það er ekki fyrr en frá síðari hluta 17. aldar sem heildarjarðabók er varðveitt yfir allar bújarðir á Íslandi. Af því jarðabókaefni sem varðveist hefur frá tíma hins danska einveldis á Íslandi er merkust *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns* frá árunum 1704–1714. Jarðabókin var gerð á vegum konungs til að kanna sem gaumgæfilegast hve mikinn skatt landsmenn gætu borið og til að afla upplýsinga í því skyni að auka arðinn af landbúnaðinum eins og hægt væri. Af kameralískri nákvæmni er þar farið í saumana á hverri bújörð, göllum hennar og kostum er lýst og einnig tekið fram hvort um hjáleigur eða eyðibýli er að ræða á jörðinni. En auðvitað er aðalatriðið efnahagsmál en ekki eiginleg byggðasaga. Heimildin er bundin þessu stjórnunarhlutverki og byggðasöguleg atriði fljóta aðeins með að svo miklu leyti sem þau eru talin snerta þetta hlutverk. Þetta kemur enn skýrar fram í öðrum jarðabókum frá einveldistímanum sem eru enn stuttorðaðri og beinaberari en jarðabók Árna og Páls. Um skattheimtu konungs á síðari öldum af jarðeignum á Íslandi eru til nýleg yfirlit (Gunnar F. Guðmundsson 1993:i–lxix).

Mjög árangursríkt er að nota þetta heimildaefni, jarðabækurnar, til hagsögulegra viðfangsefna á líkan hátt og Björn Lárusson hefur gert, til þess að lýsa eignaskiptingu og efnahagssveiflum (Björn Lárusson 1961, Björn Lárusson 1967, Björn Lárusson 1982). Útbreiðsla og eðli byggðarinnar liggur ekki í augum uppi í þessum heimildum þótt hafa megi af þeim mikil not til að varpa ljósi á einstök staðbundin vandamál í byggðasögu. Að sumu leyti er rannsakandinn á bólakafi í félagslegum, efnahagslegum og pólitískum afstæðum fyrri tíma þegar hann reynir að ná áttum í þessum heimildum og nýta þær til að varpa ljósi á byggðasögu.

Segja má að byggðasöguleg vandamál séu tekin til úrlausnar úr algjörlega andstæðri átt ef byrjað er á því að skoða þær efnislegu leifar sem varðveist hafa eftir sjálfa byggðina. Í jarðabókunum eru leifar af hugmyndum fyrri tíðar manna um byggð, en byggðaleifar eru hins vegar eftir byggðina

sjálfa. Hvort tveggja, byggðaleifarnar og jarðabækurnar, eru að vísu leifar í merkingu klassískrar sögulegrar heimildagagnrýni, en eiga fátt annað sameiginlegt. Orðið leifar felur það í sér að aðeins er um að ræða hluta þess sem einu sinni var.

Mikilvægt er að athuga hvar byggðaleifar eru í landinu. Landi eða landslagi þar sem byggð hefur staðið hefur verið líkt við fornt bókfell sem skafið hefur verið upp í sífellu til að rita á það að nýju, þannig að hver kynslóð setur mark sitt á það og ryður um leið burt nokkru af ummerkjum fyrri kynslóða. Byggingum frá tilteknum tíma er breytt, stundum er byggt við þær eða þeim eytt í athafnasemi annars tíma. Breytingar á húsabyggð haldast oft í hendur við breytta notkun landsins umhverfis hana, til ræktunar, beitar eða annars. Í þessu sögulega breytingaferli byggðar og landnýtingar verður til landslag sem að hluta er manngert, svokallað menningarlandslag (da. kulturlandskab, e. cultural landscape).

Byggðaleifar eru fornleifar eftir fyrri byggð. Þær er því unnt að rannsaka með fornleifafræðilegum aðferðum. Leifar eftir byggingar fyrri tíðar eru oftast nær fátæklegar. Byggingarnar sjálfar eru með fáum undantekningum horfnar, efniviður þeirra kerfisbundið eyddur og endurnýttur og það litla sem eftir stendur, ef það er þá nokkuð, er helst grunnur eða far eftir byggingarnar. Það sem fornleifafræðingur finnur við uppgroft og rannsókn er í flestum tilvikum aumkunarverðar rytjur af einhverju sem menn töldu ekki þess virði að nýta. Það sem bitastætt finnst af fornleifum hefur oftast gleymst eða týnst eða verið lagt í dauðra manna grafir og ætlað öðrum heimi en þessum. Menn gleyma ekki mörgu af eigum sínum þegar þeir yfirgefa hús sín fyrir fullt og allt og skynja að meðan þeir eru lífs verða þær ekki fluttar yfir gróf og dauða. Því eru oft fátæklegar fornleifar á fornum byggðastöðum. Engu að síður er mikilvægt að þeir séu rannsakaðar af ýrtrustu nákvæmni nútímalegrar fornleifafræði. Oft eru það vandtúlkuð smáatriði sem verða hlutskipti fornleifafræðinga að skrá sem réttast og nákvæmlegast. En þessar lítilfjörlegu og máðu leifar skipa sér, eins og áður er getið, með ákveðnum hætti niður á landið og það er oft minna breytt, eytt og máð en hinar fornu byggingar. Eins og áður er nefnt er landið í heild með byggðaleifum sínum eins konar menningarlandslag.

Með eflingu flugs og fjarkönnunar á síðari hluta þessarar aldar hafa nýjar víddir opnast í athugunum á byggðaskipan fyrri tíðar. Menningarlandslag hefur komið skýrar í ljós en fyrr. Með nýrri fjarkönnunartækni verður æ auðveldara að komast að yfirlitsupplýsingum um tiltölulega fátæklegar en þó mikilvægar leifar fyrri tíðar byggðar. Rannsakandinn stendur

frammi fyrir vitnisburði sem oft er fremur lítilfjörlegur í þeim skilningi að aðeins er um að ræða far eða skugga af fyrri byggð. En þessi vitnisburður er einnig mikilvægur vegna þess að stundum búa engar aðrar heimildir, ritaðar eða munnlegar, yfir þeirri vitneskju sem hann getur látið í té. Oft er nær vonlaust að leita í efnahagslegri hugmyndafræði jarðabóka að einhverju sem tengst gæti þessum vitnisburði. Þannig hefur ný tækni aukið við byggðasögu fyrri alda og léð henni nýja þekkingu og ný blæbrigði. Þessi nýja tækni gerir það mögulegt að öðlast nýja yfirsýn yfir byggðasögu Íslands á fyrri öldum. Í þá átt hafa aðeins fyrstu skrefin verið tekin.

Hér hafa verið dregin upp fáein dæmi um þau viðfangsefni sem tengjast íslenskri byggðasögu. Þar er við að glíma mörg vandamál sem eiga sér enga augljósa lausn og mörg þeirra hefur alls ekki verið minnst á hér. En eins og nefnt hefur verið hafa komið fram nýjar heimildir á þessu sviði, ný viðhorf og ný tækni og mun þar því mega vænta nokkurs árangurs á komandi árum.

HEIMILDIR

- Björn Lárússon. 1961. Valuation and Distribution of Landed Property in Iceland. *Economy and History* 4:34–64.
- Björn Lárússon. 1967. *The Old Icelandic Land Registers*. Lund.
- Björn Lárússon. 1982. *Íslands jorðebok under förindustriell tid*. Skrifter utgivna av Ekonomisk–historiska föreningen 35. Lund.
- Gunnar F. Guðmundsson. 1993. *Jarðabréf frá 16. og 17. öld*. Útdrættir. Reykjavík.
- Hitzler, Egon. 1979. *Sel – Untersuchungen zur Geschichte des isländischen Sennwesens seit der Landnahmezeit*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie B: Skrifter 60. Oslo.
- Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns* 1–11. Kaupmannahöfn 1913–1943 [ljósprentað Reykjavík 1980–1988], 12–13. Reykjavík 1990.
- Sveinbjörn Rafnsson. 1974. *Studier i Landnámabók*. Kritiska bidrag till den isländska fristats-tidens historia. Bibliotheca historica Lundensis 31. Lund.
- Þorvaldur Thoroddsen. 1919–1922. *Lýsing Íslands* 3–4. Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit. Kaupmannhöfn.

SUMMARY

This paper presents some selected topics in the settlement history of the Icelandic agricultural and stock–raising societies.

Early in this century attempts were made to synthesize, in a general survey, some main traits and characteristics of this history on the basis of different historical sources and different academic disciplines. It was made clear that settlement in Iceland had, with few exceptions, always been confined to land near the coast, less than 200 meters above sea level. The different types of settlement were roughly

described and, also, the main characteristics of the Icelandic farm and its houses. Each farm supported at least one nuclear family, the larger farms often many families and a considerable number of servants, the smaller farms sometimes only a husband and wife.

Thus the Icelandic countryside consisted of a hierarchical, manorial structure of different single farms. This settlement of farms appears to have been formalized in the late 13th century with the imposition of royal taxation, and the socially important tax-units of about 4000 „law-farms“ (*lögþú, lögþýli*) seem to have been established which persisted through the ages. Besides this settlement of „law-farms“, an unofficial and fluctuating settlement of cottages and shielings developed. This, of course, often escaped the official land-registers made for taxation.

The strength of the land-registers as a historical source therefore lies in revealing landownership and economic tendencies rather than describing the extent of the settlement in detail. On the other hand, the new techniques of air photography and remote sensing will make it possible to register the remains of former settlements in a more detailed way. Thereby new light can be shed on the written and oral sources, and a new assessment of the sources will be needed on many levels.

Føroysk búsetingarsøga – tær fornfrøðiligu heimildirnar

1. Inngangur

Heitið á fyrilestri mínum var føroysk búsetingarsøga. Nú er búsetingarsøga eitt rættiliga víðfevnt evnið, ið er tvinnað saman av sjónarmiðum frá fleiri ymiskum vísindagreinum. Valdi eg tí at avmarka meg til ta vísindagrein, ið er mín – fornfrøðina. Ætlanin við fyrilestrinum var við nøkrum ítøkiligum dømum í stuttum at vísa, á hvønn hátt fornfrøðiligu heimildirnar kunnu nýtast í búsetingarsøguligum høpi, og á hvønn týdning tær í veruleikanum hava fyri føroyska búsetingarsøgu sum heild.

2. Búsetingarmynstrið í sonevnda »gamla« bóndasamfelagnum

Frá fyrsta degi, fólk settu fótin á land á hesum oyggjum, hevur náttúrutilfeingið verið grundarlagið undir búsetingini yvirhøvur. Tað, ið jørðin gav av sær, hevur verið størsta avbjóðingin. Jørðin var høvuðsgrundarlagið undir tí plantu- og húsdjóraframleiðslu, sum fekk so avgerandi týdning fyri føroyska samfelagið. Harafturat kom so tað, ið dragast kundi upp úr sjónum og annars var at fáa við strendurnar og í bjørgunum.

Føroyar vórðu verandi eitt landbúnaðarsamfelag heilt fram móti endanum av seinastu øld, tá menn fóru at keypa sær skip til havfiskiskap. Vit eiga at hava í huga, at fyri ta tíð – fyrsta sluppin kom til landið í 1872 – vóru øll rættindi í samfelagnum tongd at jarðarogn.

Fólk hava búleikast á 17 av oyggjunum. Um ár 1600 er búsetingin bytt sundur í 85 bygdir, og vóru tær rættiliga ymiskar til støddar, hvat jarðarogn viðvíkur.

Bygdin var skipað í ymisk øki, hvørt við sínum serliga endamáli. Høvuðsøkini í eini føroyskari bygd vóru tann velti bøurin og tann ódyrkaði hagin. Í haganum gingu kríatúrini, seyður og ross, alt árið, og um summarið eisini neytini. Annars varð hagin mest nýttur til torvskurð. Í støðum var eisini serligur húshagi, ið lá tætt hjá bygdini sjálvari, ið varð nýttur til summearbeiti hjá neytum, men eisini til torvskurð. Innangarðsbrúkið var mest

hoysláttur og í eldri tíðum eisini kornvelting. Velti bøurin var girdur av laðaðum bøggarði fyri at halda fenað burtur av bønum.

Eisini bústaðurin umfataði eitt serstakt øki. Hetta økið verður nevnt *heimrust*, *rustari* ella *skattagrundir* – alt eftir, hvar í landinum, vit eru. Tað var her, húsini vórðu reist; men heimrustin varð eisini nýtt sum *beiti* til kríatúrini. Bústaðarøkið var vanliga greitt avmarkað frá bønum – ofta við einum garði, og gjøgnum eina *geil* vórðu kríatúrini leidd frá bústaðnum út um bøggarðarnar, út í hagan.

Helmingurin av teim 85 bygdunum vóru býttar sundur aftur í býlingar; tann størsta bygdin hevði ikki færri enn 13 býlingar. Í hinum helminginum var bert tann eini býlingurin. Tað vóru sostatt 215 býlingar um ár 1600. Í teimum um leið 30 býlingunum var bert tann eini garðurin, meðan hinir býlingarnir, 85 í tali, vóru býttir sundur í fleiri brúk ella hús (Thorsteinsson IP:3-4).

Sermerkt fyri føroysku búsetingina, soleiðis sum hon var eftir trúbótina, er, at bústaðirnir allir liggja við strendurnar, fram við firðum og sundum, og hetta er tað mynstrið, vit kenna enn á okkara døgum.

3. Búsetingarsøguligar heimildir og gransking

Sum áður nevnt, er búsetingarsøga sera víðfevnt granskingarøki. Búsetingarsøga er samantvinnað av sjónarmiðum frá fleiri ymiskum vísindagreinum, ið hvør hevur sínar serligu heimildir. *Søguligar*, *skrivaðar heimildir*, so sum jarðarbøkur og skifti, geva upplýsingar um m.a. gomul jarðarviðurskifti, um ognarviðurskifti og rættindi til jørð – viðurskifti, ið høvdu avgerandi týdning fyri búsetingarsøguligu gongdina. Til ber eisini at stuðla hesar heimildir við upplýsingum, ið staðanøvnini bera í sær, umframt við at rættarsøguligir spurningar verða viðgjørdir í hesum viðfangi. Og við at samantvinna allar hesar ymisku upplýsingar við úrslit frá fornfrøðiligum rannsóknum, ber til at viðgera viðurskifti í uppafur eldri tíðum og soleiðis skapa eina mynd av búsetingarsøguligu menningini og samfelagsligu støðuni til ymiskar tíðir.

Skrivaðar heimildir, sum tær eg nevndi, hava vit í Føroyum tó bert varðveittar aftur til tíðina um trúbótina, t.e. um 1540. Elsta varðveitta jarðarbókin er soleiðis frá 1584. Men skulu vit fáast við búsetingarsøgulig viðurskifti afturi í miðöld ella í víkingaöld, er skrivaða heimildartilfarið ómetalliga spjatt.

Fornfrøðiligar heimildir

Vert er at geva gætur, at allastaðni har fólk til ávísar tíðir búleikast, seta tey merki eftir seg. Í Føroyum eru sjónligastu merkini kanska at síggja, tá tú lítur teg í kring í haganum, har nýggjari útbygging ikki hevur forkomið hesum merkjum. Her verður hugsað eitt nú um bólini, torvkráirnar, varðarnar, um gamlar rættir, viðtøkugarðar og onnur garðløg.

Men eisini eru til leivdir, ið – sum frá er liðið – eru farnar undir heilt. Tá er ofta talan um leivdir eftir fornari búseting, so sum veggir, gólvfláir, eldstaðir, umframt lutir, amboð o.a. frá tátíðar gerandisdegnum. Slíkar leivdir eru tískil ikki altíð so lættar at tulka, og er tá neyðugt at leita tær fram úr gloymskuni við væl fyriskipaðum fornfrøðiligum rannsóknum. Hesar fornu bústaðaleivdirnar, bæði tær sjónligu og tær, ið ikki síggjast oman á jørðildinum, eru tað, vit fata sum *tær fornfrøðiligu heimildirnar*. Spurningar um, hvar í lendum tað er, at vit finna hesar bústaðaleivdir, og hvat staðfestingin av teimum kann siga okkum um staðin, har tær eru funnar, eru eitt nú spurningar, vit seta okkum, tá fornar bústaðaleivdir verða settar í eitt breiðari búsetingarsøguligt høpi. Arbeiðið við at rannsaka og tulka tær fornfrøðiligu heimildirnar ger okkum før fyri at fáa eina fatan av, hvussu ymisku partarnir av landslagnum eru vorðnir nýttir gjøgnum øldir – eitt nú kunnu hesar heimildir vera vitnisburður um ávísar broytingar í vinnu- og í búsetingarmynstrinum í forðum, og við tað stilla spurnartekin við samfelagsligu og búskaparligu menningina her á landi.

Tann, sum uttan iva mest hevur viðgjørt búsetingarsøguligar spurningar í Føroyum, er Arne Thorsteinsson, landsantikvarur. Við støði í skrivaðum heimildum hevur hann sameinað søguligar heimildir, fornfrøðiligar leivdir og staðanøvn, og er á tann hátt komin fram til ymiskar niðurstøður, sum vit í dag kunnu útbyggja við øðrum upplýsingum.

Hann hevur m.a. víst á, at allar tær bygdir, har víkingaaldarbústaðir eru funnar, eru ella hava verið kirkjubygdir. Nakrir av hesum víkingaaldarbústaðunum eru knýttir beinleiðis at uppruna-kirkjustaðnum í bygdini. Á øðrum plássum er kirkjustaðurin knýttur at tí, vit rópa *fyrndarbylingar* – t.e. uppruna-bústaðir, ið umrøddir eru í áðurnevndu jarðabókini frá 1584. Somuleiðis liggja nakrar av teimum fornfrøðiliga ávístu bústaðaleivdunum júst í slíkum fyrndarbylingum – eitt nú víkingaaldartoftirnar *Niðri á Toft* í Kvívík. Grundleggjandi fyri at skilja búsetingarsøguna eru gomlu uppruna-kirkjustaðirnir, har funnar eru fornfrøðiligar leivdir. Við at bera saman við norrøn viðurskifti, eitt nú í Íslandi og í Grønlandi, verða hesir fornfrøðiligu vitnisburðir tulkaðir sum leivdir eftir høvuðsgarðinum í bygdini – av **land-**

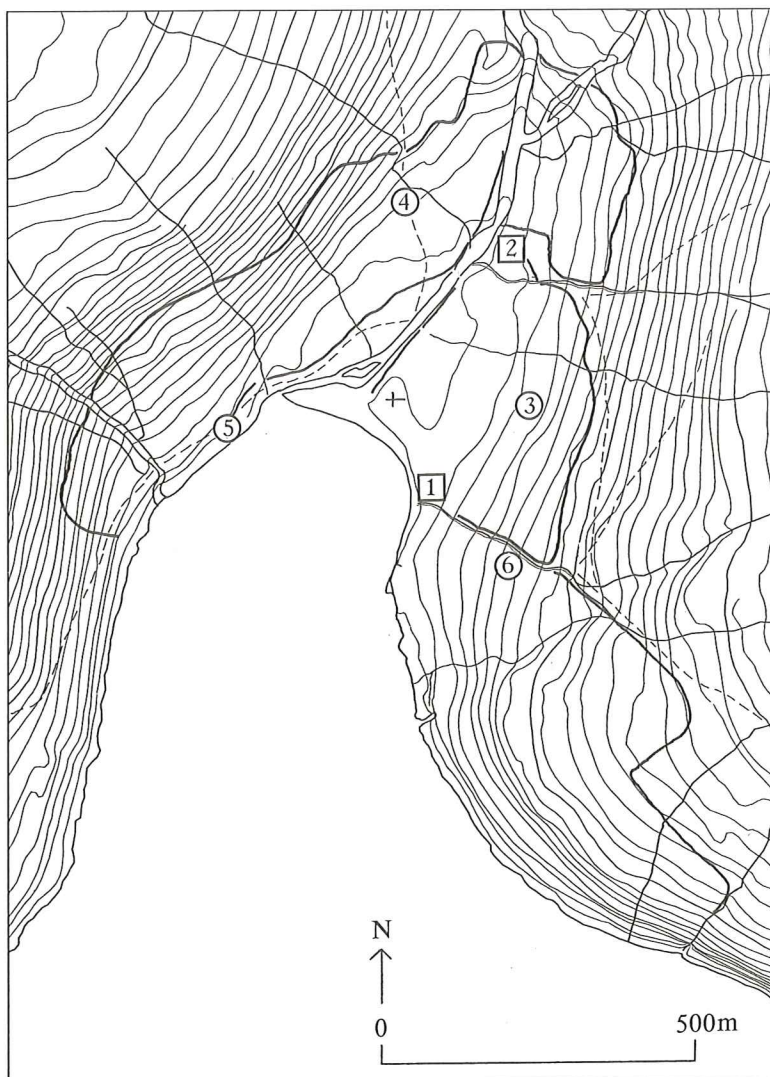
námsgarðinum. Strikað verður undir, at fornfrøðiliga granskingin sum so hefur víst, at har sum fólk einaferð í víkingaöld ella tíðliga í miðöld settu búgv, finna vit vanliga enn í dag ein býling. Teir flestu av teim avtoftaðu bústøðunum, sum vit kunnu finna leivdir av í útjaðaranum av gamla bønnum, verða tulkaðir sum smáir »útflytaragarðar«, meðan teir størri og meiri týðningarmiklu garðarnir eru, har býlingarnir finnast enn dagin í dag (Thorsteinsson 1978:58-64; 1981:196-202).

4. Fornfrøðiligar heimildir og »gamla« mynstrið

Nevnt varð, at ikki eru skrivaðu heimildirnar varðveittar langt aftur í tíð. Eitt talandi dømi um, hvussu ófullfíggaðar skrivaðu heimildirnar eru, og hvussu misvísandi úrsletið verður, um ikki tað fornfrøðiliga heimildartilfarið eisini verður viðgjørt, tá ætlanin er at lýsa búsetingarsøguna í miðöld ella í tíðini undan henni, er bygdin Sandavágur.

Í Sandavági vita vit um tveir bústaðir, ið eru umrøddir í jarðabókini frá 1584, ið eg tí havi loyvt mær at nevna »*søguligar*« bústaðir, og sum á mynd 1 eru vístir við einum ferhyrningi: nevniliga *á Sondum*, nr. 1, ið eisini er kirkjustaðurin í bygdini, og *á Steig*, nr. 2. Bústaðir sum hesar nevna vit *fyrndarbýlingar*. Sambært búsetingarsøguligum royndum, ið beint eru umrøddar, er tað ikki einans sannlíkt, at hesir báðir bústaðirnir eru miðaldarligir, men at teir enntá kunnu hava røtur heilt aftur í víkingaöld. Hvussu gamlir teir eru, kunnu vit bert fáa vissu fyri við fornfrøðiligum rannsóknnum á staðnum. Tó, hetta er tann búsetingarsøguliga myndin, tær skrivaðu heimildirnar geva okkum, og hesir báðir bústaðirnir eru teir, ið vit hava vitað um vóru í bygdini til fyrri ikki so mongum árum síðani (Arge 1988).

Men, skráseting og fornfrøðiligar rannsóknir har í bygdini hava víðkað hesa mynd við ikki færri enn fyra øðrum búplássnum. Av tí at hesir bústaðir ikki eru at finna í skrivaðu heimildunum, havi eg loyvt mær at nevna teir »*forsøguligar*« bústaðir, og eru teir her vístir við eini klingru: nr. 3, *í Eingjartoftum*, sum eg meti vera bygdan einaferð í miðöld (Arge 1990: 57-60); nr. 4, *Yviri í Toftini*, sum er bygdur tíðliga í miðöld, og har búleikast hefur verið fram til tíðarskeiðið 1300-1400-árini (Arge 1990:60-61); nr. 6, *Innan fyri Heygagerði*, ein lítil bústaður, ið er heilt meinlíkur tí í Eingjartoftum, bæði hvat viðvíkur gripatilfari, bygningaleivdum og staðfesting, og sum verður tíðarfestur til 1200-árini; og nr. 5, *á Straplinum*, har bústaðaleivdir eru sjónligar á einum 40 metrar longum strekki fram við bakkanum. Forngripir funnir á staðnum tala fyri eini tíðarfesting til í hvørt fall miðöld (Arge 1988: 291-294).

Mynd 1. Sandavágur – bústaðir. Í ferhyrningi eru merktir teir báðir »søguligu« bústaðirnir – fyrndarbýlingarnir í bygdini, og í klingru teir fyra fornfrøðiliga staðfestu, »forsøguligu«, bústaðirnir. 1: á Sondum, 2: á Steig, 3: í Eingjartoftum, 4: Yviri í Toftini, 5: á Straplinum og 6: Innan fyri Heygagerði. Verandi kirkjustaður er vístur við krossi. Upprunaliga stóð kirkjan niðast á bakkanum í býlinginum á Sondum. Men av tí at havið hevur máað bakkan, varð kirkjan flutt í 1741. Við grovari striku er víst víddin á gamla bønnum um aldaskiftið 1800 – tá eru tó tær fyrstu traðirnar longu innlagdar. Brotastrikurnar vísa gomlu bygdargøturnar seint í somu øld. Allir bústaðirnir uttan tann í Eingjartoftum liggja við gøturnar. 5 m eru millum hæddarkurvarnar. SVA teknaði.

Á kortinum, mynd 1, sýggja vit, at nakrir bústaðir liggja við strondina, aðrir eitt sindur niðanfrá, meðan uppafur aðrir greitt eru lagdir í útjaðranum av gamla bønnum. Hvat viðvíkur teimum báðum bústøðunum í *Eingjartoftum* og *Innan fyri Heygagerði*, er neyvan nakar ivingur um, at bæði hvat viðvíkur staðfesting, útsjónd og gripatílfari, eru teir dømi um eina lutfalsliga lága samfelagsstøðu sæð í mun til eitt nú bústaðaleivdirnar *Yviri í Toftini*, har búleikast hevur verið samstundis. Helst skulu teir tulkast sum útflytarabústaðir frá einum ella hvør sínum av teimum báðum »søguligu« bústøðunum.

Dømið um búsetingarsøguligu myndina í Sandavági, sum als ikki er eindømi í oyggjunum, átti at givið okkum eina greiða ábending um, hvussu týðningarmiklar heimildir tær fornfrøðiligu leivdirnar eru fyri búsetingarsøgu Føroya.

Hetta var ein mynd úr eini útvaldari bygd – fyri at lýsa munin millum skrivaðu og fornfrøðiliga heimildirnar – lýst við dømum av bústøðum, har búleikast hevur verið samstundis í einum ávísam tíðarskeiði.

Útgangsstøðið fyri viðgerðina í hesum fyrilestri av búsetingarsøguligum viðurskiftum er tann søguliga, kenda myndin, soleiðis sum víst varð á í innganginum. Og í hesum samanhangi er tað við serligum atlit til sjálvan bústaðin ella búplássið: *heimrustina*. Heimrustin er heitið á tí lendi, ið frá gamlari tíð er lagt út til bústaðin og til beiti hjá kríatúrum tætt hjá húsunum. Til heimrustina vórðu sostatt roknað grundir til sethús, úthús – neyst undantikin – hoygarðar, hvanngarðar og køstar (Lunddahl 1911: 426).

Búsetingarsøguliga niðurstøðan er, sum vit hava sæð, at fólk hava hildið fast um staðin, har tey av fyrstan tíð settu búgv. Tað er sostatt á heimrustunum, at fólk hava búleikast alt tað, vit vita. Við øðrum orðum, tað er á hesum støðum, vit kunnu vera viss í at finna fornar bústaðaleivdir. Sostatt er tað tí sera umráðandi, at heimrustirnar verða ávístar, tá búsetingarsøguligar kanningar verða gjørdar í eini bygd. Hetta er tó ikki altíð so einfalt, tí viðurskifti sum hesi hava fólk ikki heft seg so nógv við, sum frá er liðið. Ofta er tí neyðugt við umfatandi kanningum av jarðarviðurskiftunum á staðnum fyri at kunna staðfesta heimrustirnar.

Taka vit nú aftur Sandavág sum dømi, so ber til har at ávísa heimrustirnar í báðum teim sonevndu »søguligu« býlingunum – í fyrndarbýlingunum. Hetta er væl í tráð við ta søguliga kendu myndina. Her eiga vit tó at geva tí gætur, at í Sandavági hevur fornfrøðin staðfest, at innangarðs hevur í ávísam tíðarskeiði fólk eisini búleikast aðrastaðni enn á heimrustunum.

Fornfrøðin gevur okkum tískil eina nógv fjølbroyttari mynd av fornu búsetingini enn skrivaðu heimildirnar.

Í hesum sambandinum havi eg hug til at greiða eitt sindur frá tí, ið arbeitt hevur verið við í Leirvík, har Føroya Fornminnissavn seinastu 14 árin regluliga hevur framt fornfrøðiligar rannsóknir. Úrslitini frá hesum rannsóknum siga okkum nevniliga ikki bert nakað um bygdarsøguna har, men eisini um viðurskipti, ið viðvíkja landsins eldru búsetingarsøgu sum so.

5. Dømi um nýtslu av fornfrøðiligu heimildunum: Leirvík

Á Toftanesi

Grundað á tær búsetingarsøguligu fatanir, ið frammi hava verið seinnu árin, varð í 1982 royndarkanning fingin í lag av heimrustini í býlinginum á Toftanesi, áðrenn farið varð undir at grópa upp lendið, har gerast skuldi nýggjur akvegur í sambandi við vegagerðina oman til ta ætlaðu ferjuleguna.

Og lukkutíð. Tí við royndarkanningina gjørdist skjótt greitt, at neyðugt var við umfatandi rannsóknum á staðnum. Í tíðarskeiðinum fram til 1987 vórðu avdúkaðar toftirnar eftir fyra bygningum á einum garði, ið sum heild kann tíðarfestast til víkingaöld – serliga til 900-árin og seinni, mynd 2.

Mynd 2. Á Toftanesi í Leirvík – mynd oman yvir fornfrøðiliga rannsóknarøkið, úr landnýrðingi. Víkingaaldarbústaðurin við teimum fyra bygningunum sæst eystan fyri ána. Vestan fyri ána eru tvær toftir eftir búseting úr 18. øld. Foto: Føroya Fornminnissavn; S. S. Hansen.

Aftaná at lendið hefur verið slættað og aveitt, eru teir báðir bygningarnir – tað meiri enn 20 metrar langa sethúsið, ið helst hefur haft fjós í eystara enda, og tað 13 metrar stóra úthúsið – bygdir undir liðini hvør á øðrum sum teir fyrstu á staðnum. Tveir aðrir bygningar – ávikavist eitt mjólkarkhús og eitt eldhús – eru bygdir afturat nakað seinni. Eftir at hesir fyra bygningarnir einaferð eru frágingnir, verður annar, nakað styttri, bygningur bygður á grundirnar av sethúsunum. Í hesum bygningi er funnin ein sera eyðsýnilig renna og beint við hana ein myllusteinur. Hesin bygningur er tulkaður sum eitt mylluhús, ið fyribils er tíðarfest til umleið ár 1000 (Hansen 1989).

Enn er tó ikki rakt við bústaðaleivdir úr miðøld, og tískil er ikki óhugsandi, at bústaðurin eitt tíðarskeið hefur verið avtoftaður, sum helst staðnavnið eisini gevur eina ábending um.

Í Uppistovubeitinum

Ovarliga í gamla bønnum, 250 metrar niðan frá strondini, 20 metrar oman sjó, er staður, ið nevnist í *Uppistovubeitinum*. Her eru menn fleiri ferðir undir velting komnir fram á grótlaðingar og steinsetingar – seinast í 1982, tá fólk frá el-felagnum SEV gravaðu kaðalar gjøgnum lendið. Men tá farið varð undir at grava út fyri einum betonggarði, ið skuldi stoypast fram við sethúsunum, sum í 1970-árunum vórðu bygd inn á økið, Uppistovubeitið, varð høvi til at seta í verk eina neyðrannsókn, ið byrjaði í 1987, og sum hildið hefur verið á við um sumrarnar fram til dagin í dag, sumrini 1990 og 1995 tó undantikin, mynd 3.

Eisini henda rannsóknin, ið enn ikki er lokin, hefur til nú givið áhuga-verd úrslit. Í stuttum ber til at siga, at hon hefur staðfest, at búleikast hefur verið á staðnum yvir eitt longri tíðarskeið, ið hefur ført við sær, at ávís nøgd av bústaðaleivdum hefur hópað seg upp – eitt nú eru bygningar bygdir oman á og inni yvir hvønn annan í fleiri umførum. Talan er um tað fyrbrigdið, søgu- og fornfrøðingar nevna ein garðsheyggi, ið ikki er ókent í norðuratlantsøkinum, men sum tó uttan iva er best staðfest og kannað í Norðurnoregi (Bertelsen 1989; Davidson et al. 1983). Av tí at tað bert er ein lítil partur av eini nógv størri heild, ið rannsakaður verður, eru tað bert partar ella brot av bústaðaleivdum, vit fáa fatur á. Til nú eru vit komin fram á leivdirnar av fimm ymiskum bygningum. Gripatilfarið er rúgvismikið og fleiri áhugaverdir og eisini sera forvitnisligir gripabólkar eru umboðaðir, ið tó ikki skulu viðgerast neyvari í hesum viðfangi (Arge 1995a; 1995b).

Sambært tí fornfrøðiliga tilfarinum er líkt til, at búleikast hefur verið á staðnum í miðøld. Hvussu langt upp móti okkara tíð, fólk hava búð har, ella

Mynd 3. Í Uppistovubeitinum í Leirvík. Foto: Føroya Fornminnissavn; S. V. Arge.

nær staðurin er fráfluttur, ber ikki til at siga enn. Hinvegin er mangt, sum bendir á, at elstu fláirnar, ið vit nú eru komin niður á, helst skulu tíðarfestast til 1100-1200-árin. Hetta vísa m.a. ílatabrot, ið eru innflutt av meginlandinum – úr Belgíu og Rhin-økinum. Og mangt bendir á, at búsetingin gongur enn longur aftur. Men tað, sum í hesum sambandinum hevur áhuga, eru teir búsetingasøguligu spurningar, rannsóknin setir okkum, og sum eg skal venda aftur til.

Bønhústoft

Tætt oman fyri Uppistovubeitið er eitt fornminni, ið allar tíðir hevur vakt áhuga millum fólk. Her verður hugsað um hina sonevndu *Bønhústoft*, sum

Mynd 4. Bønhústoft í Leirvík. Foto: Føroya Fornminnissavn; S.V. Arge.

liggur í Bønhúsmørk allarovast í gamla bønum, mynd 4.

Talan er uttan iva um eina av teimum mongu kirkjum – kapellum ella bønhúsum – sum vórðu niðurløgd við trúbótina um 1540. Í Leirvík varð kirkja ikki reist aftur fyrr enn verandi kirkja varð bygd í 1906. Hóast vit hava upplýsingar um aðrar bønhústoftir kring um í oyggjunum – fleiri teirra óivað meiri bønhús av navni, ið eftirtíðin hevur heft á hesar sjónligu leivdir í lendinum – so er Bønhústoft hin best varðveitta miðaldarliga kirkjutoftin, vit eiga her á landi – tá eru tey kirkjuligu minnismerkini á bispagarðinum í Kirkjubø undantikin. Í mun til múraðu grótkirkjurnar í Kirkjubø umboðar bønhústoftin í Leirvík hina vanligu føroysku bygdarkirkjuna, ið var ein timburbygningur við laðaðum grótveggjum uttanum – t.v.s. kirkjan var bygd eins og vanlig hús vóru tá á døgum. Uttan um bønhústoftina er eitt nærur eggklingrut garðlag úr gróti og flag – hetta er kirkjugarðurin. Toftin sjálf er 9 metrar long og 5,5 metrar breið. Tvørmátið av fornminninum sum heild, kirkjugarðinum íroknaðum, er 25 metrar.

Ongantíð er toftin rannsakað fornfrøðiliga. Men uttan iva hevði borið til við smærri kanningum at vunnið vitan, um eitt nú tíðarfestingarspurningin og hvørt fleiri toftir fjala seg undir henni, sum í dag er sjónlig. Men staðfestingin av toftini, har hon liggur í einingi í gomlum bø, hevur altíð vakt ans, og skal eisini verða vent aftur til hetta seinni.

Mynd 5. Leirvík 1793. Kort eftir C. U. von Born, kommandant á Havnar Skansa.

Búsetingarsøguliga høpið

Í Leirvík eru tríggir fyrndarbýlingar: á Toftanesi, við Garð og um Á. Elsta kortið av Leirvík gjørði C. L. U. von Born (1744-1805), ið var kommandantur á Havnar Skansa. Á kortinum, ið er frá 1793, eru teir tríggir býlingarnir púra greiðir (Nørlund 1944; Joensen og Thorsteinsson 1977:13), mynd 5. Umframt býlingarnar síggja vit eisini á kortinum víddina á gamla bønum, soleiðis sum hon var fyri 200 árum síðani.

Hin elsta varðveitta jarðabókin frá 1584 umrøður somuleiðis teir tríggjar býlingarnar. Og tá eru vit, sum longu nevnt, um at fáa um endan á miðöldini, ið vit vanliga seta til trúbotina.

Áhugavert er, at heimrustir kunnu ávísast í øllum trimum býlingunum. Søguligu heimildirnar skjalprógva býlingarnar aftur til 1584 – longur aftur hjálpa hesar heimildir okkum ikki. Men fornfrøðiligu heimildirnar staðfesta, at búleikast hevur verið á heimrustini á Toftanesi longu í víkingaöld. Hóast miðaldarbúsetingin enn ikki er ávíst á Toftanesi, so er ikki óhugsandi, at bústaðaleivdir frá hesum tíðarskeiði fjala seg í øðrum støðum á heimrustini, ið enn ikki eru kannaðir. Sum nevnt, gevur staðanavnið ábending um, at staðurin hevur verið avtoftaður í ávísam tíðarskeiði – móguliga beint eftir víkingaöld. Men nær fólk hava sett seg aftur á Toftanesi – ella hvørt talan bert var um flyting niðan frá staðnum, har víkingaaldarbústað-

urin var, og býlingurinn sostatt ekki var beinleiðis frágingin, er óvist. Bústaðurinn er tó enn eitt gott dæmi um, hvussu stöðuføst færoyska búsetingin hevur verið.

Sambært elstu jarðabókini tykist býlingurinn við Garð hava verið til um endan á miðöldini. Av tí at ongar fornfrøðiligar rannsóknir eru gjørdar á sjálvari heimrustini, ber ikki til at siga, nær fólk av fyrstan tíð hava sett seg niður har á staðnum. Sambært staðanavninum er líkt til, at bústaðurinn varð reistur við bøgardin, ið tá hevur verið – óvist tó nær. Men enn sæst farvegur eftir gomlum bøgardi bæði vestan fyri og eystan fyri býlingin, sí mynd 6.

Vanligt hevur verið at knýta *Bønhústoft* – miðaldarligu kirkjutoftina – at býlinginum við Garð. Eg nevndi, at staðfestingin mitt í gamla bønnum hevur vakt undran, tí ikki hevur verið vanligt at byggja í veltum bø. Hóast kirkjutoftin liggur tætt hjá býlinginum við Garð, so meti eg, at hon liggur heldur avbyrgd kortini – eitt nú skilir *Brúsáin* kirkjutoftina frá býlinginum. Tað vanliga var annars, at kirkjan stóð hjá hinum húsunum á garðinum, ið hon hoyrði til – á heimrustini.

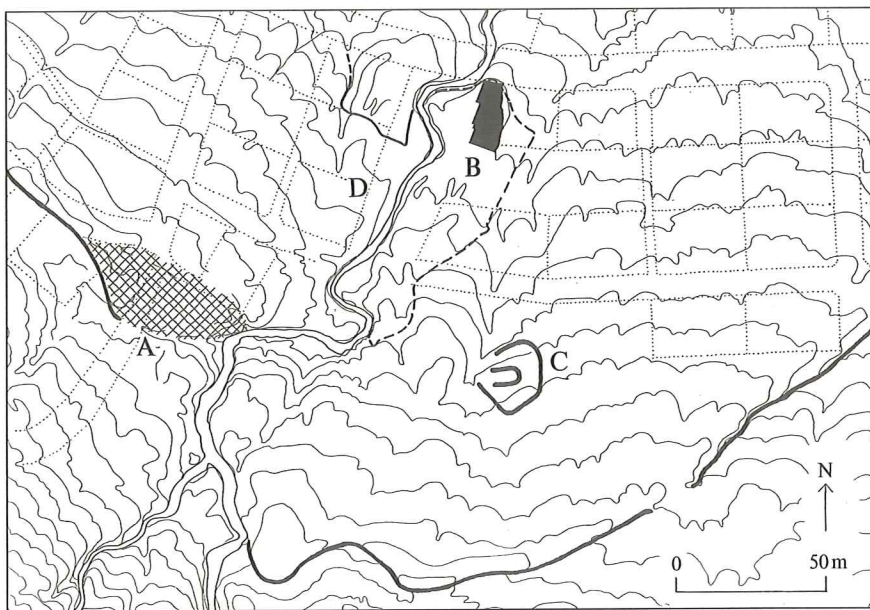
Ein áhugaverdur spurningur, ið tekur seg upp, nú fornar bústaðaleivdir eru staðfestar í *Uppistovubeitinum*, er, hvussu hesar leivdir skulu tulkast í búsetingarsøguligum høpi.

Búsetingarsøguligar kanningar hava víst, at gamlir kirkjustaðir kunnu benda á forna búseting. Í framhaldi av tí, ið omanfyri er umrøtt, eigur at verða umhugsað, um ikki samband heldur eigur at verða knýtt millum forna kirkjustaðin, Bønhústoft, og bústaðaleivdirnar í *Uppistovubeitinum*, enn við býlingin við Garð.

Í tí sambandinum eigur at verða nevnt, at ikki er óhugsandi, at aðrar bústaðaleivdir kunnu vera í lendinum har um leiðir. Eitt nú eru ikki gjørdar fornfrøðiligar kanningar í høvdini, sum gongur vestur frá kirkjutoftini, ið kann fjala bústaðaleivdir, ið so kunnu hava samband við kirkjustaðin.

Eisini eiga vit at hugsa um, hvørt bústaðurinn í *Uppistovubeitinum* kann vera upprunin til býlingin við Garð, við tað at søgur ganga frá, at neyðugt var at flyta av *Uppistovubeitinum* og niðan við Garð, av tí at áin í toybili floymdi oman yvir hetta lendið.

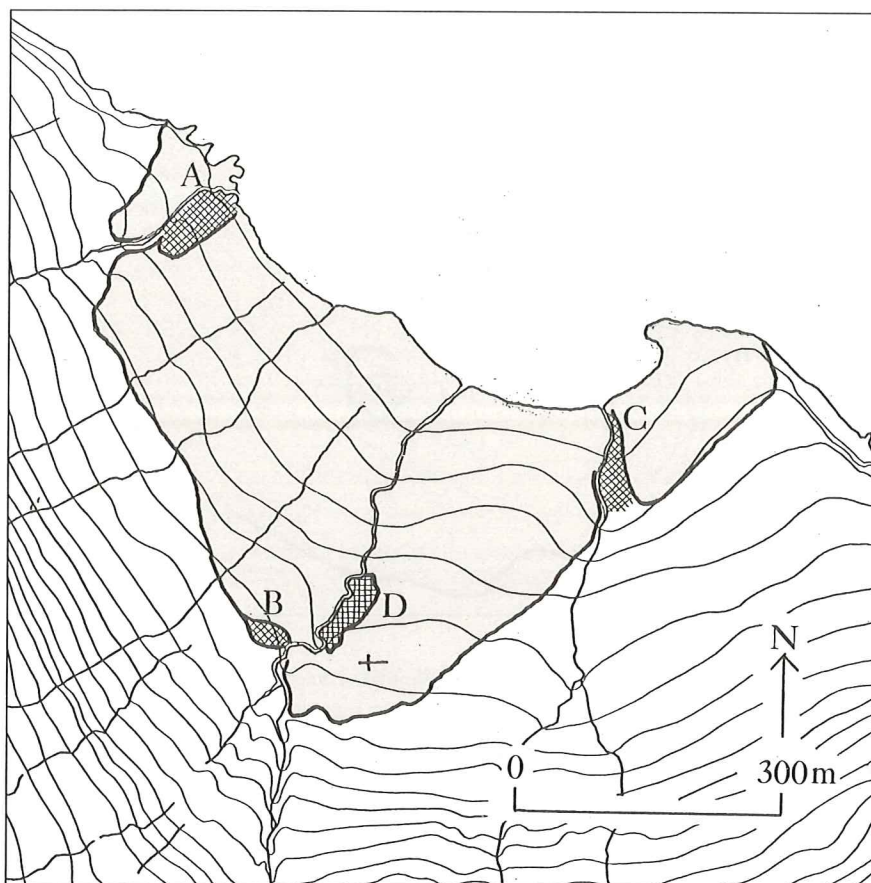
Nú eru sum nevnt ongar rannsóknir gjørdar á heimrustini við Garð. Tískil vita vit ikki, hvussu gamal hesin bústaður er. Hinvegin er tað ikki vist, at talan veruliga er um flyting av bústaðnum, soleiðis sum søgnin vil vera við, tí at í matriklinum er *Uppistovubeitið* umrøtt sum eitt **beiti** – t.e. sum eitt øki, har kríatúr, ið hoyrt hava til garðin í *Uppistovu*, sum í dag stendur í býlinginum við Garð, hava beitt. Nú er tað so, at umframt at heimrustirnar

Mynd 6. Lendið uppi við Garð – nútímans byggilendið er merkt við puntum. A: Heimrustin við Garð; B: Uppistovubeitið, avmarkað við brotastriku og har fornfrøðiliga rannsóknarøkið er merkt við svørtum; C: Bønhústoft. D: Garðsbeitið. Garðløg eru víst við striku – við grovari striku: bøgardurin um gamla bøin; við klænari striku: garðlag, ið avmarkar Miðbø niðan móti Garðsbeitinum. 1 m er millum hæddarkurvarnar. SVA teknaði.

hava verið byggilendi, hava tær eisini verið nýttar sum beiti, soleiðis, sum áður er greitt frá. Við hesum í huga er tað tí ikki óhugsandi, at søgnin hóast alt er eftirfarandi, og at bústaðaleivdirnar í Uppistovubeitinum í veruleikanum liggja í lendi, sum einaferð hefur verið heimrust ella partur av eini heimrust, haðani fólk eru flutt, meðan lendið framhaldandi hefur verið nýtt sum beiti, og tí enn ber staðanavnaliðin **-beiti**. Er hetta so, er líkt til, at vit við teim sonevndu beitunum, hava fingið enn eina umvegis ábending um staðir, har leivdir eftir fornari búseting kunnu liggja fjaldar. Tað er í hesum sambandinum eisini vert at vísa á, at lendið hinumegin Brúsánna, oman fyri Miðbø – millum Miðbø og heimrustina við Garð – verður rópt *Garðsbeitið*, og at hetta lendið – hóast nútímans bygging á staðnum – tí eisini hefur fornfrøðiligan áhuga! Og fyri at fullinna henda tanka, er vert at nevna, at lendið á Toftanesi, har víkingaaldartoftirnar eru funnar, eisini alt tað vit vita, manna millum hefur verið nevnt *Beitið*.

Venda vit nú aftur til ta heldur óvanligu staðfestingina av Bønhústoft,

Mynd 7. Leirvík. Yvirlitskort yfir bústaðir og gamla bœin, sum hann var um aldaskiftið 1800. Fyrndarbýlingarnir við avmerktum heimrustum: A: á Toftanesi, B: við Garð og C: um Á. D: í Uppistovubeitinum. Bønhústof er merkt við krossi. 5 m eru millum hæddarkurvarnar. SVA teknaði.

har kirkjustaðurin liggur mitt í gomlum bœ, er tað óivað so, at vit helst eiga at hugsa okkum, at búsetingarliga støðan her á staðnum er munandi broytt fram til dagin í dag. Tá búleikast varð á Uppistovubeitinum, hevur bœurin helst ikki verið eins víður og í dag, og hevur bústaðurin upprunaliga ligið ovast í ella oman fyri bœin og bøgardin, sum tá var. Sum frá er liðið, og eftir at bústaðurin er frágingin, er lendið á hesum staði vorðið til bœ, ið er víðkaður á slíkan hátt, at hann ikki bert er komin at fevna um Uppistovubeitið, men eisini um kirkjustaðin. Hugsast kann, at hesar broytingar eru hendar eftir, at kirkjan er niðurløgd. Um so er, vil tað siga, at upprunaliga varð

kirkjan ikki bygd í veltum bø, men í einum øki, ið tá hevur ligið til bústaðarøkið ella heimrustina, ið tá var niðan við eystara áarbakkanum á Brúsánni.

Búsetingarsøguligar kanningar seinnu árinum hava víst, at tað var á týðningarmesta garðinum í bygdini, at kirkja varð reist eftir, at føroyingar høvdu tikið við kristnari trúgv. Líkt er til, at hesir garðar eisini hava verið millum teir elstu í bygdini – t.e. landnámsgarðar (Krogh 1983). Sambært hesi niðurstøðu er tað við Bønhústoft – ella har á leiðini – at vit skulu finna ein tilíkan garð í Leirvík. Víkingaaldarbúseting er sum nevnt staðfest á Toftanesi. Hvørt búleikast varð á øllum trimum fyrndarbýlingunum í Leirvík longu í víkingaöld, er enn óvist. Eitt nú eru ongar fornfrøðiligar kanningar gjørdar í býlinginum *um Á*. Men við teimum búsetingarsøguligu hugsanum, her eru settar fram, og við tí, ið longu er komið undan kavi í Uppistovuheitinum í huga, er tað ikki uttan grund, at áhugin er stórur fyri, hvat kann spyrjast burtur úr framhaldandi rannsóknum har á staðnum.

6. Niðurstøða

Nú havi eg í hesum føri valt at lýsa búsetingarsøgulig viðurskipti við nøkrum fáum útvaldum dømum. Vit hava sæð, at fornfrøðiligu heimildirnar eru einastu heimildir, ið standa okkum í boði, tá vit skulu viðgera elstu søgu okkara. Tær hava víst seg at kunna skjalprógva, hvussu langt aftur í tíð heimrustirnar kunnu ganga – onnur dømi um hetta sama eru víkingaaldar-toftirnar *Niðri á Toft* í Kvívík og *á Oyrini við Gjógvará* í Fuglafirði.

Tað, sum her er ført fram, hevur við sær, at tað ikki einans er neyðugt at uppfata tær heimrustir, ið fólk eru flutt av – tvs. fráfluttar býlingar, eins og vit finna teir í fleiri bygdum – sum verandi fornminnaøki, men at eisini undirlendið á teimum heimrustum, har fólk enn búleikast, verða vird sum so. Hetta er tó í royndum ikki altíð so lætt, tí tað er her, at fólk skulu virka og vera til í gerandisdegnum.

Tað er eisini av størsta týðningi, at fornfrøðiliga ber til at staðfesta fornar bústaðaleivdir uttan fyri tey søguliga kendu heimrustaøkini – bústaðir, ið skrivaðu heimildirnar als einki siga um. Hesin spurningur kundi verið enn meira undirbygdur – eitt nú við at víst á, at í slíkum føri kunnu staðanøvn geva ábendingar um møguligar fornar bústaðir – bæði við dømum innan-garðs eins væl og uttargarðs, sum eg als ikki havi umrøtt. Men ein breiðari viðgerð av hesum evni má bíða til eina aðra ferð.

Í innganginum varð sagt, at sambært skrivaðu heimildunum eru 215 býlingar til um 1600. Grundað á tað, eg annars havi sagt, átti hesin upplýs-

ingur at givið eina ábending um ta ørgrynna av møguleikum fyri rannsókn-um og gransking, hesi búpláss rúma. Harafturat koma so teir spurningar, fornfrøðin við sínum serliga heimildatílfari er før fyri at reisa. Sum áður umrøtt, meti eg, at dømini tala fyri seg sjálvi, tá metast skal um leiklutin og týðningin, fornfrøðiligu heimildirnar hava í búsetingarsøguligum saman-angi. Saman við øðrum heimildum geva fornfrøðiligu heimildirnar okk-um møguleika at skapa eina nógv fjølbroyttari mynd av búsetingini í teim-um tíðarskeiðum, har søguligu heimildirnar tuga. Tað má tí ásannast, hvussu umráðandi tað er, at vit ikki forkoma slíkum fornum bústøðum, eitt nú við fyrilitsleysari útbygging, men taka stig til at verja og varðveita bú-staðaleivdir og fornminni sum hesi fyri eftirtíðina. Tí, hóast tey eru friðað við lóg, eru tey støðugt hóttað, serliga har útbyggingar fara fram. Gamla bú-setingarmynstrið, har teir ymisku fyrndarbýlingarnir stóðu spjaddir víða um í lendum, var í nógvum bygðum varðveitt fram móti okkara døgum. Nógva útbyggingin seinnu árin er tó farin fram í gomlum veltum bø, og hevur hon kámað gomlu myndina. Nógvastaðni er hon tíverri horvin heilt.

7. Útgangur

Grundað á nakrar av teimum spurningum, ið eru frammi í hesum árum, havi eg í fyrilestrinum víst á, hvussu til ber at arbeiða við búsetingarfor-nfrøðiligum spurningum í Føroyum. Vil tó leggja afturat, at eisini kundi verið nomið við aðrar spurningar – so sum staðfrøðiligar og náttúrulanda-frøðiligar spurningar, landsøkking ella spurningar viðvíkjandi garðs-heyggjafyribrigdinum. Og ikki minni áhugavert hevði verið at borið saman búsetingina í ymisku norrønu bygðunum í Norðuratlantshavi til ymiskar tíðir. Vónandi verður høvi til at venda aftur til hesar spurningar á øðrum sinni.

TAKKIR

Vil nýta høvið til at takka Arna Thorsteinsson, landsantikvari, fyri mangt tosið um búsetingar-søguligar spurningar, og Stein Fossaa, landmátara á Matrikulstovuni, fyri hjálp og beinasemi hann veitti mær í sambandi við gerð av grundkortunum.

HEIMILDIR

Arge, Símun V. 1988. Arkæologisk undersøgelse af middelalderlige bopladslavn i bygden Sandavágur på Færøerne. *Hikuin* 14. Bls. 285-296. Højbjerg.

Arge, Símun V. 1990. *Landnamet på Færøerne. En diskussion og vurdering om, hvornår det fandt sted, med særlig vægt på teorier baseret på arkæologisk materiale.* Hovefagsspeciale i Middelalder-

- arkæologi, Aarhus Universitet, 1986. Udg. af Føroya Fornminnissavn og »Middelalderarkæologisk Nyhedsbrev«. Tórshavn og Højbjerg.
- Arge, Símun V. 1995a. Mergsogin bein – ein aldargamal matsiður. *Fróðskaparrit* 43. bók. Bls. 59-65. Tórshavn.
- Arge, Símun V. 1995b. Keipurin – og aðrir nýliga funnir fornir lutir av báti og við tilknýti til sjógvin. *Vørðin* Bind 62. Bls. 62-72. Tórshavn.
- Bertelsen, Reidar. 1989. Gårdshaugene i Nord-Norge. Eksempler på nordatlantiske teller. *Hikuin* 15. Bls. 171-182. Højbjerg.
- Davidson, Donald A., Raymond Lamb & Ian Simpson. 1983. Farm Mounds in North Orkney: A Preliminary Report. *Norwegian Archaeological Review*. Vol.16, No.1. Bls. 39-44. Oslo.
- Hansen, Steffen Stummann. 1989. Toftanes – en færøsk landnamsgård fra 9.-10. århundrede. *Hikuin* 15. Bls. 129-146. Højbjerg.
- Joensen, Jóan Pauli og Arne Thorsteinsson. 1977. Myndirnar hjá Born. *Mondul* 1977:3. Bls. 3-18 og 21. Tórshavn.
- Krogh, Knud J. 1983. Gård og Kirke. Samhørighed mellem gård og kirke belyst gennem arkæologiske undersøgelser på Færøerne og Grønland. *Hikuin* 9. Bls. 231-244. Højbjerg.
- Lund Dahl, J. A. 1911. Nogle Bemærkninger om de færøske Landboforhold. Tillæg IV. *Tillæg til Forslag og Betænkninger angivne af Den færøske Landbokommission*. Nedsat i Henhold til Lov af 13. Marts 1908. Bls. 421-462. København.
- Nørlund, N. E. 1944. Færøernes Kortlægning. En historisk Fremstilling. *Geodætisk Instituts Publikationer* VI. København.
- Thorsteinsson, Arne. 1978. Forn búseting í Føroyum. *Fróðskaparrit* 26. bók. Bls. 54-80. Tórshavn.
- Thorsteinsson, Arne. 1981. On the development of Faroese Settlements. í: Bekker-Nielsen, H., P. Foote and O. Olsen (eds.): *Proceedings of the Eighth Viking Congress, Aarhus 24-31 August 1977*. Bls. 189-202. Odense.
- Thorsteinsson, Arne IP: Færøske bebyggelsesnavne med -bø. Forelæsning på Institut for Navneforskning. Københavns Universitet 17.02.1995.

SUMMARY

When dealing with questions regarding settlement history it is usually necessary to combine information obtained from several fields of science e.g. history, archaeology, place names, and law.

In the Faroes we have written sources from the Reformation onwards. One of the most important sources from that time concerning our settlement history is the oldest land register (jarðabók) still preserved, it dates back to 1584. If we want to discuss earlier issues, the written material is extremely scarce.

This paper is limited to the archaeological sources. The emphasis is on showing with a few examples how one can work on settlement history with archaeological material and on showing which questions arise from the archaeological material. Emphasis is put on the importance of archaeological finds in general and the importance of the study of these sources.

Archaeological finds from the periods prior to the reformation give us information about issues concerning settlement history in cases which written sources

reveal nothing about. This is why archaeological studies help to create a much more varied picture of the total settlement, however scattered the material may be.

In the so-called old agricultural society, which in the Faroes lasted right up to the end of 19th century, the Faroese village was divided into various physical areas, each with its own purpose. In this settlement history paper it is particularly the settlement area within the infield: the *heimrust* which is being discussed.

The *heimrust* was the area, which from an early age was designated for the buildings, within which often minor grazing areas were, the *beiti*, close by the buildings. For that reason it is on the old *heimrustir* we can be sure to expect to find ancient settlement remains. In many cases the land register from 1584 mentions settlements in the places where there is evidence of *heimrustir*. Archaeological excavations have stated that some of these settlements can be dated to the Viking period.

It is pointed out that we have demonstrated archaeologically that settlements also have been situated outside the *heimrustir* but inside the cultivated area. These are settlement remains which written sources say nothing about – see example from Sandavágur (fig. 1).

Taking the starting point in the results from settlement historical research in later years, the paper deals with settlement remains which have been unearthed in the *Uppistovubeiti* in Leirvík where research has been going on since 1988, which is still not completed (fig. 3). This is a settlement where people have lived in the Middle Ages – imported pottery indicates that the layers we have reached by now should be dated at 1100-1200 AD. In order to give a picture of the ancient settlement in a historical context, an attempt is made to assess the settlement remains of Uppistovubeiti in relation to the medieval church ruin *Bønhústoft* instead of the ancient settlement *við Garð* as traditionally has been done (fig. 6 & 7) It is shown that so-called *beiti* (grazing areas) can be indirect indication of ancient settlement.

Þjóðtrú á Íslandi

1

Ég á hér á Frændafundi að tala um þjóðtrú. Það er viðamikið og stórt verkefni sem væri nóg í margar bækur, svo að hér verður aðeins reynt að fjalla lauslega um fáein meginatriði.

Íslendingar og Færeyingar hafa alltaf átt margt sameiginlegt. Báðar þjóðirnar urðu til um svipað leyti við útflutning fólks aðallega úr Noregi. Báðar hafa einkum lifað á landbúnaði og fiskveiðum og tala enn náskyld mál. Einnig eru aðstæður að mörgu leyti ólíkar og hefur það örugglega haft áhrif á þróun þjóðtrúar. Á Íslandi hefur alla tíð frá því um 1100 verið skrifað mikið, en á sama tíma næstum ekkert á færeysku fyrr en á 19. öld. Þess vegna eru til á Íslandi miklar og nokkuð gamlar heimildir um margt. Upp úr siðaskiptum eða frá því um 1550 til 1600 er hægt að gera sér nokkuð glögga grein fyrir ýmsu í íslenskri þjóðtrú og þeim breytingum, sem orðið hafa og verður vikið að því. Annars er höfuðheimild um íslenska þjóðtrú eins og hún birtist um miðja 19. öld *Þjóðsögur* Jóns Árnasonar, sem komu fyrst út 1862–64.¹

Þessi mikla og almenna bókiðja hefur haft mikil áhrif á þjóðtrú. Greinanleg eru t. d. áhrif frá sögum á bókum á álfatrú. Ýmis dæmi eru um að sögur úr bókum hafi komist í munnlega geymd og menn misst sjónar af bókinni svo rækilega að þeir hafa sagt söguna gerast á stað sem þeir þekktu (Einar Ól. Sveinsson 1940:157–158). Í Færeyjum var danska miklu áhrifa-meiri en á Íslandi og er þar því meira um dönsk áhrif á þjóðtrú, sbr. það sem sagt er hér síðar um útburði.

Gaman væri að bera saman ýmislegt í þjóðtrú Íslendinga og Færeyinga, nefni ég þar þjóðtrú um sjómennsku, en um það efni fjallar Lúðvík Kristjánsson mjög víða í hinu gríðarmikla fimm binda verki sínu *Íslenzkir sjávarhættir*. Margir álitu að skrímsli væru í sjó og vötnum. Nú er fræðimaður að rannsaka þessar skrímslasögur á Íslandi og segir hann mér að ekki sé annars staðar en á Íslandi og Færeyjum þekkt sú trú, að skrímsli gangi á land (Þorvaldur Friðriksson 1995).

1 Hér er vitnað í aukna útgáfu þessa safns, sem kom út 1954–1961.

Galdrabrennur á Íslandi voru einstæðar í Evrópu því að næstum eingöngu voru brenndir karlar. Ástæðuna tel ég vera að galdrar voru á Íslandi bókleg fræði, en konur kunnu síður að lesa og skrifa (Einar G. Pétursson 1993:251–252). Þessi tilgáta þyrfti að rannsast betur en gert hefur verið til þessa. Galdratrú í Noregi var allt öðruvísi en á Íslandi og því væri gaman að vita hvernig hún var í Færeyjum samanborið við hin löndin, en víst er að þar voru engin galdramál (Andreassen 1986:67). Samt var Færeyingum ekki sama um galdra nokkuð lengi, því að rétt eftir síðari heimsstyrjöld var Færeyingur í skóla á Íslandi og fékk *Þjóðsögur* Jóns Árnasonar. Þegar hann kom með bækurnar til Færeyja og fólk sá þar galdrastafi var sagt að réttast væri að brenna þær (Sivertsen 1982:23). Á Íslandi dó galdratrú út á síðustu öld. Einna seinast fékkst við galdur maður sem bjó nánd við jökulárnar á Suðurlandi sem sífellt eru að valda tjóni með því að breyta farvegum sínum. Karl þessi var sagður geta stjórnað vatnsföllunum með göldrum (Jón Þor- kelsson 1899:318–324). Í nálægum löndum eru miklir skaðar af sífbreyti- legum jökulvötnum lítt mögulegir vegna ólíkra landshátta og verður því að telja að kunnátta til að breyta farvegum þeirra hljóti að vera séríslenskt fyrirbæri.

2

Margt hefur mikil áhrif á þjóðtrú. Miðhálandi Íslands er stærsta óbyggða landssvæði í Evrópu og samkvæmt íslenskri þjóðtrú voru þar byggðir úti- legumanna, en þeir geta vegna takmarkaðra óbyggða ekki átt sér nána sam- svörun í Færeyjum.² Trú á útilegumenn hefur ekki getað flust til Íslands með landnámsmönnum á sama hátt og ýmis önnur þjóðtrú, t. d. galdra- og draugatrú. Útilegumannatrúin hlýtur að hafa þurft tíma til að mótast, þróast og aðlagast nýjum landsháttum og þess vegna virðist trúin á þá hafa verið með mestum blóma frá því um 1600 og fram um síðustu aldamót, en á sömu öldum var minnst farið um miðhálandi Íslands. Hér vinnst ekki tími til að segja margt um útilegumenn. Á elsta tíma byggðar á Íslandi var búið herra til fjalla en síðar varð og útilegumannatrúin er að einhverju leyti minning um það (Sigurður Þórarinnsson 1974:41–42). Á þjóðveldisöld var útleğð refsing og því flúðu menn til fjalla og var Grettir sterki Ásmundar- son frægastur útlaga. Síðar var sagt að menn hefðu flúð til fjalla til að komast undan refsingu og voru óleyfilegar ástir algeng ástæða. Einstakir

2 Orðið *útilegumaður* kemur einu sinni fyrir í færeyskum þjóðsögum (Jakobsen 1898–1901: 148–150 og *Færeyskar sagnir og ævintýri* 1951:98–99) um tvo bræður sem lifðu á ránum, en þar var ekki samfélag útilegumanna.

menn löguðust út um stundar sakir til að forðast refsingu (Ólafur Briem 1983), en stórar byggðir útilegumanna voru aldrei til í raunveruleikanum. Annars eru sögur af útilegumönnum oft óskasögur: sveitir útilegumanna snjóléttar og grösugar og sauðfé þar vænna en í mannabyggðum. Útilegumannatrúin blandaðist nokkuð huldufólks trú og þó sennilega öllu meir tröllatrú, en sögur af útilegumönnum hafa orðið að ævintýrum og venjuleg ævintýri eru færri á Íslandi en í nálægum löndum (Steingrímur J. Þorsteins-son 1973:92–93). Þessi trú á útilegumenn hefur alið af sér stóran sagna-flokk, sem er örugglega frumlegastur og sérstæðastur í íslenskri þjóðtrú.

3

Mér sýnist næstum víst að tröllatrú hafi orðið að víkja nokkuð fyrir trú á úti-legumenn. Þessar verur voru báðar í óbyggðum og fjöllum og þegar trú á útilegumenn jókst minnkaði rými fyrir tröllin. Samt finnst mér ekki rétt sem þjóðfræðingurinn Jón Hnefill Aðalsteinsson segir (1989:262): „tröllin hafa aldrei orðið Íslendingum lifandi fyrirbæri“. Víða í fornum sögum er getið tröllra; þær hugmyndir eru ekki heimildir um trú á tröll á síðari öldum og verður því ekki hér meir um rætt.

Ýmsar sagnir um tröll eiga að skýra uppruna náttúrufyrirbæra, tröll reyndu að henda steinum á kirkjur en mistókst og steinninn er síðan á óvenjulegum stað. Oft er sagt að sum tröll, nátttröll, þoli ekki dagsbirtu og verði því að steinum ef sól skín á þau áður en þau komast í helli sinn. Þannig eru oft skýrðar óteljandi klettamyndanir sem heita oft Karl og Kerling. Stundum er eyja á milli þeirra, sem átti að vera kýr þeirra. Áþekkar sagnir eru þekktar úr Færeyjum, en þá er sagt að Ísland ætlaði að flytja Færeyjar norður til sín (Hammershaimb 1891:334–335). Eitt dæmi er um að tröll hafi dagað uppi með eyju, sem þau ætluðu að gefa kirkju (Jón Árnason 1954–61, 1:199), en fá dæmi eru um að tröll hafi verið kristin. Þau þola ekkert kristilegt, alls ekki klukknastringar. Á Íslandi merkir tröll alltaf stóra ómennska veru í mannsmynd, en tröll er aldrei í merkingunni skrímsli (Jakobsen 1898–1901:164–166; *Færeyskar þjóðsögur* 1950:126–128 og *Færeyskar sagnir og ævintýri* 1951:103–105) eða svo smávaxin vera að hún fari auðveldlega inn í híbýli manna (Jakobsen 1898–1901:96–99; *Færeyskar þjóð-sögur* 1950:103–105 og *Færeyskar sagnir og ævintýri* 1951:69–72).

Hversu almenn og útbreidd tröllatrú, eða e. t. v. fremur trú á upphaf ýmissa náttúrufyrirbæra hefur verið, er erfitt að segja til um, en klettamynd-anir sýndu dauð tröll sem ekki var lengur að óttast.

Um 1600 skrifuðu tveir íslenskir biskupar tvö rit á latínu um Ísland. Þau

voru fyrst gefin út á þessari öld svo að um áhrif frá þeim getur alls ekki verið að ræða. Í báðum ritunum stendur að tröllkonur sjáist en tröllkarlar séu útdauðir og þess vegna sé engin fjölgun meðal tröllakyns (Oddur Einarsson 1971:48 og Gísli Oddsson 1942:123). Í þjóðsögum 19. aldar eru margar sögur af tröllum sem sýna vinsemd; um tröllkonur sem reyna að ná mönnum úr byggð til að bæta úr skorti á tröllkörnum. Mönnunum tekst oft að sleppa meðan skessan er að sækja fyrir þá á annað landshorn tólf ára gamlan hákarl. Síðan lifa þessir ástmenn tröllkvenna meðal manna. Dæmi er um að maður losni undan ágengni tröllskessu með því að sýna henni ljóslega að hann væri svo lítt vaxinn niður að hann væri konum gjörsamlega ónýtur (Hjálmar Jónsson 1935:9–10). Milli þessara sagna frá 19. öld og ummæla biskupanna um 1600 er mikið og augljóst samræmi. Á þessum tímum hefur því verið trúað að tröllum færi fækkandi, en það þarf ekki að merkja að tröllatrú hafi verið útdauð. Um miðja 18. öld eru miklar sagnir um skessu, sem var í vinfengi við bændur í Skaftafelli í Austur-Skaftafellssýslu, þar sem fjöll eru hæst á Íslandi (Jón Þorkelsson 1899:21–23 og 198–199). Um sama leyti hvarf á þessum slóðum hávaxinn sakamaður og því útskýra menn þar tröllkonuna: „Á þeim tíma, sem menn trúðu almennt á tröll ... varð hávaxinn maður ekki betur dulbúinn en að gera úr honum skessu.“ (Sigurður Björnsson 1979:33). Samkvæmt skýrslum sem prestar skrifuðu um 1820 trúðu nokkrir þá enn á tröll (*Frásögur um fornaldarleifar 1817–1823*, 1983:85, 109, 333 og 518), en á þeirri öld dó sú trú endanlega út.

4

Ég hef til þessa fjallað um þjóðtrú sem er útdauð, og vart nokkur hefur trúað á þessa öldina, en mun nú fjalla nokkuð um álfa og drauga, sem Íslendingar hafa lengur trúað á.

Fyrst verður rætt um álfa og huldufólk. Þessi orð hafa á seinni öldum bæði verið notuð jöfnum höndum, en aðeins það fyrra kemur fyrir í fornritum. Í *Eddukvæðum* eru álfar oft nefndir í sömu andrá og æsir og er þá að líkindum átt við bjartálfa. Snorri Sturluson talaði líka um svartálfa, sem voru illir eins og nafnið bendir til. Annars eru ekki beinar álfasögur í fornritum, en einstök atriði virðast benda á álfatrú. Frá því um 1600 eru miklar og ljósar heimildir um álfa. Þá voru álfar af sumum sagðir tvenns konar, ýmist góðir eða vondir, en voru þá ekki enn orðnir kristnir. Í *Þjóðsögum* Jóns Árnasonar eru álfar sagðir kristnir, en þó er þar líka talað um vonda álfa sem eiga að gera fólki mein að ósekju, t. d. að stela börnum, og þeir virðast

stundum ekki þola krossmark (Einar Ól. Sveinsson 1940:151–165). Álfatrúin er því ekki samstæð trú, heldur full af mótsögnum eins og fleiri trúarhugmyndir. Ljóst er því að í *Þjóðsögum* Jóns Árnasonar birtast bæði gamlar og nýjar hugmyndir, kristnun álfanna er ekki orðin algjör. Í *Sálmabók* íslensku kirkjunnar er sálmur sem kona heyrði sunginn af huldufólki sér til huggunar (Jón Þorkelsson 1899:363). Hægt væri að safna saman í bók kveðskap eignaðan álfum og öðrum yfirnáttúrlegum verum og yrði það góð ljóðabók.

Ef skýra ætti þessa þróun huldufólksins, ástæðuna fyrir því að það verður kristið og vinsamlegra en fyrr, hygg ég að Steingrímur J. Þorsteinsson prófessor í bókmenntum hafi haft rétt fyrir sér, er hann sagði að því ylli einangrunin og fásinnið. Notalegt var að vita þegar langt var milli bæja að í næsta hól bjó gott fólk (Steingrímur J. Þorsteinsson 1973:89). Þessi sami prófessor lék sér við huldubörn þegar hann var ungur drengur og margir fleiri hafa gert það (Kristmann Guðmundsson 1959:34–39 og Sigurður Ingjaldsson 1913:11–12).

Að útliti og eðli er huldufólk mjög líkt mannfólki, en aðeins munar, að stundum er talað um að það vanti miðbrúnina milli nasanna. Það býr í klettum og hólum og eru híbýli þess oftast lík híbýlum manna. Huldufólk stundar búskap og útróðra líkt og menn. Lognrákir á sjó eru kallaðar álfarastir og eru eftir báta huldufólksins. Ekki sjá það að jafnaði aðrir en skyggir menn, en það birtist öðru fólki í draumi eða vöku ef sérstaklega stendur á. Híbýli álfa eru ekki aðeins þekkt heldur einnig kirkjustaðir, kirkjugarðar og kaupstaðir.

Alengt er að huldufólk leiti liðsinnis manna, ef því liggur á að fá hjálp, t. d. fá mjólk hjá mannfólki, ef kýr er ekki borin. Algeng er líka sögnin um álfkonu í barnsnauð, sem stúlka eða stundum piltur hjálpar. Sagt er frá slíku um atburði í sögu frá 14. öld, en næsta heimild um þetta er frá 27. nóv. 1598 (Gísli Oddsson 1942:18–19). Þessi saga var algeng á 19. öld og oft voru launin fyrir hjálpinu, að þau urðu heppnir lækna eða ljósmæður og lifði þessi trú lengi.

Huldukonur reyna oft að ná ungbörnum úr vöggunni og setja gamla karla í staðinn. Móðirin reynir að setja eitthvað sérlega nýstárlegt fyrir barnið, sem fer að tala og þá kemur í ljós að það er umskiptingur, þ. e. í raun afgangall karl úr álfheimum. Móðirin hýðir það vægðarlaust þar til álfkonan kemur með barnið sem hún hafði stolið.

Þótt barnið vaxi upp er það enn í hættu frá álfum, sem geta brugðið sér í líki einhvers ástvinnar og láta barnið elta sig langar leiðir og jafnvel í híbýli sín.

Margar sagnir eru um ástasambönd huldufólks og mennskra manna. Sumir karlmenn ganga oft í hóla og hafa þar mök við álfkonur. Einhver kunningi vill fá að koma með honum og fær það fyrir þráðbeiðni. Sá reyndari biður þann óreyndari að fara að öllu eins. Þegar til álfa kemur eru þar tvær álfkonur, yngri og eldri. Þegar þeir ætla að háttu hjá álfkonunum finnst hinum nýkomna konan vera heit og vill ekki sofa hjá henni. Þá verður hún ævareid og leggur ógæfu á hann. Um þessa sögn hefur verið fjallað sérstaklega (Guðrún Bjartmarsdóttir 1990:108–110).

Fallegasta sögnin um ástir manna og álfa er Selmatseljan. Stúlka í seli elskar huldumann og faðir honum þar barn, sem flutt er til álfheima. Hún er skömmu síðar gefin nauðug mennskum manni. Elskhuginn forni kemur síðar til vetrarvistar á heimili hennar, en hún forðast hann. Bóndi hennar biður hana að kveðja hann áður en hún fer til altaris, en þá deyja þau í faðmlögum.

Í eldri sögum meðan huldufólkið var heiðið var algengt þegar menniskir menn eignuðust börn í álfheimum að móðirin kæmi með barnið til skírnar svo að það fengi ódauðlega sál, en í yngri sögum er ekki lengur þörf á að færa hálfsektisbörn til skírnar, því að álfar voru þá orðnir kristnir.

Í Færeyjum og í Noregi er til sama flökkusögnin um hvernig konur læra ráð af huldumönnum til að losna við ágengna biðla úr álfheimum. Konan spyr huldumann hvernig hún geti losað kúna sína við ásókn nauts huldufólksins. Hann gefur henni ráð sem hún notar á sjálfa sig og losar sig þannig við biðilinn úr álfheimum (Christiansen 1958:131–134). Þessi sögn er ekki til á Íslandi og geta menn reynt að skýra það.³ Á Íslandi eru til sögur allt frá landnámi þar sem búfénaður »bergbúa« gagnast búfénaði manna og er oft til mikilla kynbóta (Landnáma 1968:331–332). Besta kýr á Íslandi á þessari öld átti að vera komin af huldunauti (Helgi [Haraldsson] á Hrafnkelsstöðum 1974:36–48).

Ein álfasaga í Færeyjum um áleitna huldustúlku er með vissu komin frá Íslandi, en það er sagan af Álfa-Árna (Jakobsen 1898–1901:629–630 og

3 Eitt dæmi er kunnugt á íslensku frá því um 1680–90, að faðir hafi átt að binda blóðberg við brjóst dóttur sinnar, svo að ljúflingurinn varð að hætta að ásækja hana, samkvæmt ráði, sem „bóndinn hafði áður ginnat af honum.“ Saga þessi er aðeins kunn í grasariti frá 17. öld. Ég hef gert grein fyrir þessari heimild með grínfullri ályktun: Einar G. Pétursson. „Við ásókn ljúflings“. *Maukastella*. Færð Jónasi Kristjánssyni fimmtugum. Rv. 1973 [rétt 1974], bls. 12–14. Nýlega hefur komið í leitirnar annað handrit þessa rits með samhljóða texta. Ekki er þess vegna lengur hægt, eins og ég gerði í greininni, að gruna tiltekinn mann um að hafa sett söguna inn í grasaritið, en hún gæti verið komin úr einhverri grasabók, því að fleiri íslenskar heimildir eru ekki kunnar.

Færeyskar sagnir og ævintýri 1951:126–127), sem á að hafa gerst um miðja 18. öld. Þar segir frá Árna Vilhjámssyni í Seley á Austurlandi, sem verður fyrir ásókn huldustúlku, sem var prestsdóttir í álfheimum. Árni vildi ekki eiga hana og hjálpaði faðir hennar Árna að lækna af veikindum, sem hún lagði á hann. Seinasta ráðið, og það sem dugði, var að Árni var til altaris á kirkjustað langt í burtu, á Breiðabólstað í Fljótshlíð, og bergði þar á kaleik, sem álfar höfðu gefið kirkjunni. Því má bæta við að fleiri eiga síðar að hafa lækna af veikindum með því að bergja af sama kaleik (*Collingwood* 1899:27), sem er enn þann dag í dag í kirkjunni (*Frásögur um fornaldarleifar 1817–1823*. 1983:129–130 og 623). Frásögn þessi er nákvæm og virðist skráð skömmu eftir atburði. Sagan var prentuð á dönsku um 1800 og gætu ólíkar gerðir á íslensku verið mismunandi þýðingar úr dönsku (Jón Árnason 1954–61, 1:89–96, 6:12–18). Annars er þessi saga til í mörgum handritum. Þá er eftir að athuga hvernig sagan barst til Færeyja. Barst hún prentuð á dönsku eða í handriti á íslensku frá Íslandi? Einnig gat hún borist munnlega, en þá hefði hún bæði getað komið á íslensku eða dönsku.

Aðra algenga flökkusögn vil ég nefna, sem þekkt er í Færeyjum og í Noregi, en er ókunn á Íslandi. Það er sögn sem er oft kölluð »að flytja fjósið«; fjós eða annað útihús varð að flytja vegna þess að það var byggt fyrir ofan bústaði huldufólks. Áður hafði allt gengið illa á bænum, en þegar búíð er að flytja fjósið gengur allt vel (*Christiansen* 1958:99–107; *Andreasen* 1986:69–70). Aftur á móti eru til á Íslandi geysilega margar sögur um bannbletti, svokallaða álagabletti, sem ekki má slá eða hreyfa. Bann eða álög getur verið við mörgu fleiru: ekki má loka húsum, ekki má höggva tré, ekki má veiða í vötnum, ekki má hreyfa við neinu á tilteknum stað, ekki má búa á sama bæ lengur en tiltekinn árafjöldi. Eftir slys á einhverjum stað eiga aðstandendur til að leggja á ána, fjörðinn eða staðinn að þar eigi síðar að farast 20 menn, en nú er vanalega sagt að komnir séu 19, einn vanti. Á einum bæ er sýruker, sem tröllkarl á að hafa grafið og verður að skipta um sýru einu sinni á ári. Oft er sagt að ástæðan fyrir þessu sé að álfar eigi þessa staði eða valdi þessum álögum, en eins og fram hefur komið er svo ekki alltaf og ástæða fyrir álögunum er ekki ljós. Ef menn brjóta bannið verða þeir sem það gera fyrir óskiljanlegum slysum, og ganga margar nýlegar sögur um alvarleg slys, jafnvel banaslys. Ef einhver þjóðtrú er almennt lifandi á Íslandi er það virðing manna fyrir álögum og álagablettum, sem oft eru taldir bústaðir huldufólks. Árið 1962 átti að sprengja klöpp nálægt Akureyri, en huldumaður birtist manni og bað um að verki yrði frestað meðan álfarnir flyttu sig annað. Þetta var gert og verkið beið á meðan

(*Gríma hin nýja* 1965:31–34). Áþekkir viðburðir hafa gerst síðar, en þessi varð mjög frægur. Í fréttum sumarið 1995 var sagt frá varúð vegagerðarmanna við steina þar sem sagt var að álfar byggju. Þessar og álíka sögur ásamt trúnni á álagablettina sýna, að menn þora ekki taka áhættuna að brjóta bannið eða styggja álfana. Þetta viðhorf hygg ég að margir hafi sem aðspurðir myndu neita tilvist huldufólks og yfirnáttúrulegra fyrirbæra.⁴

5

Fyrsta sem ég las um þjóðsögur í Færeyjum voru eftirfarandi orð Jóns Helgasonar prófessors í Kaupmannahöfn (1959:135–136):

Ég hef lesið þjóðsögur Færeyinga spjaldanna á milli án þess að finna nokkurn draug sem sé annað en hégómi hjá þeim draugum sem við eigum að venjast; helzt er að nefna eina prestskonu sem skammtar fólki sínu afturgengin og truflar svefnvæðir bónda síns, en þá er sóttur galdramaður sem kemur henni fyrir, og verður ekki meira úr henni. Hjá okkur eru draugasögurnar svo fyrirferðarmiklar að Jón Árnason varð að skipta þeim í þrennt, svo að þær yxu ekki lesandanum öldungis yfir höfuð, fyrst afturgöngur, þá uppvakningar, síðast fylgjur og mesti grúi sagna í hverjum flokki.

Hér er mikill munur á Íslendingum og Færeyingum og ég varð undrandi að sjá að um drauginn var notað danska orðið »spøkilsí« (Jakobsen 1898–1901:130), en ekki gamalt norrænt orð, eðlilega eru mörg orð um drauga á Íslandi.

Draugatrúin er forn og magnaðar draugasögur í Íslendinga sögum eru Fróðárundrin í *Eyrbyggju* og Glámur í *Grettis sögu*. Svo er að sjá að minna hafi verið um drauga í lok kaþólsku, en um 1600 fer að lifna yfir þeim og þá koma einnig fram uppvakningar og sendingar sem getið verður hér síðar.

Eins og fyrr gat varð Jón Árnason að skipta draugasögum í þrjá undirflokkar og nefndist sá fyrsti *afturgöngur*, þ. e. þeir sem af sjálfsdáðum ganga aftur.

Útburðir á Íslandi láta oft til sín heyra með vísun eða góla á undan

4 Ef titið er á tölur um fjölda fólks í Danmörku, Noregi og Svíþjóð í lúthersku þjóðkirkjunni eru um 88% innan hennar, en á Íslandi eru tæp 92%. Við þá tölu má bæta rúmum 3%, sem eru í söfnuðum fríkirkjunnar, en enginn munur er þar á trúarkenningum. Samkvæmt þessu eru um 95% Íslendinga innan lúthersku kirkjunnar. Tölur frá Færeyjum í árslok 1995 eru 85.47%. Er skýringin á þessu, að Íslendingar vilji ekki taka áhættuna af því að ganga úr þjóðkirkjunni, styggja guðdóminn, þótt tómlátir séu?

vondum veðrum. Í Færeyjum er útburður kallaður *níðagrísur* og talinn undir dönskum áhrifum (Almqvist 1971).

Menn sem deyja skyndilega og af slysum láta oft vita af sér stundum í draumi og segja hvar þeir eru. Þeir sem fremja sjálfsmorð ganga fremur aftur en þeir sem hafa dáið eðlilega. Ást sína, hatur, peningaelsku og aðrar ílanganir í lifanda lífi skilja menn ekki við sig þótt þeir deyi. T. d. getur ein sögn um það, að drykkfelldum manni hafi verið boðið í brúðkaupsveislu en hann dó áður. Hinn látni birtist brúðgumanum í draumi og sagði að sig langaði í brennivín, sem síðan var hellt ofan á leiði hans (Jón Árnason 1954–61, 1:233). Margar sagnir eru til um vesæla fépúka, sem ganga aftur til að vitja peninga sinna.

Oftast ganga draugar aftur til að hefna sín á þeim sem hafa gert eitthvað á hluta þeirra í lifanda lífi. Afturgöngurnar reyndu að drepa óvininn, ef það tekst ekki, ráðast draugarnir á konu hans, börn og skepnur. Draugurinn verður svo fylgja mannsins; fari hann eitthvað þykir hann sækja illa að, skepnur drepast og fólk dreymir illa. Draugar ríða oft húsum og fóru jarðir oft í eyði vegna draugagangs.

Sérstæðasta og óhugnanlega fyrirbæri meðal íslenskra drauga voru uppvakningar. Margar sögur, m. a. úr Færeyjum eru um að menn sendu galdur. Á Íslandi varð sú sérstaka þróun, að galdramaður vakti upp einhvern látinn, oft í kirkjugarði. Mest var um það að menn vektu upp drauga á 17. og 18. öld. Ekki þurfti nema smámóðgun til að menn færu og vektu upp draug, sem drepur menn og fénað og gerði fólk vitlaust. Ef hinn sem uppvakningurinn var sendur var álíka göldróttur borgaði hann aftur í sömu mynt. Draugurinn fylgir síðan ættinni í 9. lið og gerir illt af sér. Ef draugurinn er vakinn upp volgur þarf hann mat eins og fólk. Hann hefur sitt ákveðna pláss í bænum og dæmi er um að draugur hafi verið seldur. Að jafnaði eru uppvakningar og aðrir draugar kröftugastir fyrst en dofna síðan.

Segja má, að nærri því hver sveit eigi sér einhvern meiri háttar draug, sem oftast er kenndur við einhvern bæ eða ætt. Að auki voru minni háttar draugar, svokallaður slæðingur mjög algengir, en þeim var vanalega ekki gefið nafn. Algengustu nöfn á kvendraugum voru Skotta en á karldraugum Móri og eru lýsingar á þeim svo nákvæmar að auðvelt væri að þekkja þá sundur ef við skyldum sjá þá. Einn athafnasamur draugur hefur fengið ævisögu sína útgefna í sérstakri bók (Halldór Pétursson 1962). Algengt er að gefnar séu út bækur um alla af tiltekinni ætt og í einni slíkri bók er einnig mynd af draug (Þórður Kárasón 1972:128, mynd). Árni Björnsson gaf árið 1990 út bókina *Íslenskt vættatal*, þar sem skrá er um öll tröll, huldu-

fólk og drauga sem gengu undir sérstökum nöfnum, en það er aðeins lítill hluti og margur draugurinn fékk ekki sérstakt nafn, svo að hann hefur af þeim sökum ekki komist í vettatalið. Sjálfsagt þykir mönnum í ævisögum sínum og þvílíkum skrifum að geta þess sem þeir hafa heyrt um drauga og huldufólk. Þess vegna er drauga víða getið og vitanlega hafa ekki allir draugar komist á prent.

Oft hafa gerst á bæjum undur, sem draugar eru sagðir valda. Seinast gerðust slík undur veturinn 1964. Raunsæjar persónur vilja gjarnan skýra þetta svo, að einhver á bænum hafi leikið draug. Sjálfur þekkti ég kerlingu, sem sögð var hafa leikið draug á sínum yngri árum svo að hún gæti skriðið upp í bólið til píltsins sem síðar varð hennar eiginmaður. Atburðir af þessu tæi gætu ekki gerst annars staðar en þar sem menn hafa nokkuð sterka draugatrú.

Hvað halda menn um drauga nú á dögum? Þar má nefna að ég sjálfur tel mig hafa orðið fyrir aðsókn sem lýsti sér svo, að ég varð mjög syfjaður fyrir gestakomu. Mjög nýlega hef ég talað við mann sem afneitar draugatrú, en hann fullyrti að tiltekinn maður sækti að sér. Aftur á móti var ekki getið hvort þetta var draugur eða saklaus fylgja sem þessum manni hefði átt að fylgja, sem gerði vart við sig undan manninum. Þetta er nokkuð dæmigert um að draugar eru nokkuð farnir að dofna.

Ekki ætla ég að reyna að skýra af hverju draugatrú er svo útbreidd á Íslandi miðað við nálæg lönd. Aðeins ætla ég að nefna að læknar hafa rakið dæmi um að menn hafi talið ættgenga geðveiki og vissa sjúkdóma stafa af draugum (Árni Árnason 1935:130 og 146).

Í ársbyrjun 1995 var í vikublaði grein um drauga (Berghildur Erla Bernharðsdóttir og Elfa Ýr Gylfadóttir 1995). Þar kom fram að Sálarrannsóknafélagið fær 1 til 2 upphringingar daglega þar sem fólk biður um hjálp til að losna við drauga í húsum. Ekki er að sjá að þau fyrirbæri séu í beinum tengslum við gömlu draugatrúna, sem virðist illa hafa þolað rafmagnsljós. Nú er ekki litið á drauga sem óvini heldur villuráfandi sálir, sem mörgum þykir ekki gott að kalla drauga. Þessi viðhorfsbreyting er áhrif frá anda trúnni, spíritismanum, sem barst til Íslands um aldamótin. Sumir hafa viljað kalla hana reformeraða draugatrú, og er ekki vafi á því, að hún hefur styrkt andatrúna í sessi. Hvort draugatrúin hafði áhrif á andatrúna, svo að þróun hennar varð öðruvísi á Íslandi get ég ekki fullyrt, en tel samt líklegra að gömul draugatrú hafi orðið til þess að félagsskapur spíritista varð ekki lokaður, heldur urðu fyrirbærin viðurkennd af prestum og almenningi. Fyrir um það bil 20 árum dóu mjög áberandi miðlar, sem allir þekktu, og

eftir það bar minna á andatrú um hríð, en nú á allra seinustu árum hefur hún að nýju verið að sækja í sig veðrið.

Einn anginn af andatrúnni eru lækningamiðlar, sem margir leituðu til. Fór starf þeirra þannig fram að haft var samband við miðilinn, sem síðan sendi framliðinn lækni til hins sjúka. Starfsvettvangur lækningamiðla var ekki aðeins Ísland. Í *Dimmalætting* var sumarið 1926 sagt frá því, að maður í Færeyjum hafi sent símskeyti til þekchts lækningamiðils, Margrétar í Öxnafelli í Eyjafirði, og beðið um aðstoð Friðriks, huldulæknis hennar, vegna dauðvona barns. Friðrik kom og læknaði barnið, og daginn eftir kom símskeyti frá Margréti sem sagði að Friðrik væri farinn af stað (Gils Guðmundsson 1950:240).⁵ Af þessu geta menn séð að góð samskipti milli Íslendinga og Færeyinga hafa verið margvísleg.

HEIMILDIR

- Almqvist, Bo. 1971. Niða(n)grísur. The Faroese dead-child being. *Arv* 27:97–120.
- Andreassen, Eyðun. 1986. *Úr søgn og søgu*. Tórshavn.
- Árni Árnason. 1935. *Apoplexie und ihre Vererbung*. Kopenhagen.
- Berghildur Erla Bernharðsdóttir og Elfa Ýr Gylfadóttir. 1995. Draugar og dulspeki. *Vikan* 57.4:28–33.
- Christiansen, Reidar. 1958. *The migratory legends*. A proposed list of types with a systematic catalogue of the Norwegian variants. Helsinki. (FFC. 175.)
- Collingwood, W. G. 1899. W. G. Collingwood and Jón Stefánsson. *A pilgrimage to the saga-lands of Iceland*. Ulverston.
- Einar G. Pétursson. 1993. Ritdómur um *Galdrar á Íslandi*. *Íslensk galdrabók*. Eftir Matthías Viðar Sæmundsson. *Saga* 31:250–259.
- Einar Ól. Sveinsson. 1940. *Um íslenskar þjóðsögur*. Reykjavík.
- Frásögur um fornaldarleifar 1817–1823. 1983. Sveinbjörn Rafnsson bjó til prentunar. Reykjavík.
- Færeyskar þjóðsögur. 1950. Jónas Rafnar læknir þýddi og bjó undir prentun. Akureyri.
- Færeyskar sagnir og ævintýri. 1951. Pálmi Hannesson og Theodóra Thoroddsen sneru á íslensku. Akureyri.
- Gils Guðmundsson. 1950. *Öldin okkar*. Minnisverð tíðindi 1901–1930. Reykjavík.
- Gísli Oddsson. 1942. *Íslensk annálabrot* [Annalium in Islandia farrago] og *Undur Íslands* [de mirabilibus Islandiæ]. Jónas Rafnar sneri á íslensku. Akureyri.
- Gríma hin nýja*. 1965. Safn þjóðlegra fræða íslenskra 5. Þorsteinn M. Jónsson gaf út. Reykjavík.

5 Þessi frásögn birtist í Akureyrarblaðinu *Degi* 5. ágúst 1926, en var síðan endurprentuð í *Alþýðublaðinu* 19. ágúst sama ár. Þar stendur að greinin hafi vakið „mikla athygli á Norðurlöndum“. Upphaflega birtist frásögn af lækningunni í *Dimmalætting* 28. apríl 1926 og hefur Marjun Simonsen í Føroyamálsdeildinni á Fróðskaparsetri góðfúslega útvegað mér ljósrit af henni. Á ráðstefnunni var mér sagt, að oftár hefði Friðrik huldulæknir átt að koma til Færeyja í sömu erindum, en ekki hef ég fundið tengsla hans við Færeyjar getið í ritum spíritista.

- Guðrún Bjartmarsdóttir. 1990. Den isländska huldran, medsystem eller demon? Jón Hnefill Aðalsteinsson (ritstj.): *Folklore och folkkultur*. Föredrag från den 24. etnolog- och folkloristkongressen i Reykjavík 10.–16. Augusti 1986, bls. 105–116. Reykjavík.
- Halldór Pétursson. 1962. *Ævisaga Eyjasels-Móra*. Safnað, skráð og saman fært. Reykjavík.
- Hammershaimb, V. U. 1891. *Færøsk antologi* 1. Tekst. København.
- Helgi [Haraldsson] á Hrafnkelsstöðum. 1974. *Skýrt og skorinort*. Reykjavík.
- Hjálmar Jónsson. 1935. Þáttur af Gamla Péturssyni. *Amma*. Þjóðleg fræði og skemmtun, bls. 1–15. Reykjavík.
- Jakobsen, Jakob. 1898–1901. *Færøske folkesagn og æventyr*. København.
- Jón Hnefill Aðalsteinsson. 1989. Þjóðsögur og sagnir. Frosti F. Jóhannsson (ritstj.): *Íslensk þjóðmenning* 6. Munnmenntir og bókmenning, bls. 228–290. Reykjavík.
- Jón Árnason. 1954–61. *Íslenskar þjóðsögur og ævintýri* 1–6. Ný útgáfa. Nýtt safn. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson önnuðust útgáfuna. Reykjavík.
- Jón Helgason. 1959. Þjóðsögur. *Ritgerðarkorn og ræðustífar*, bls. 133–143. Reykjavík.
- Jón Þorkelsson. 1899. *Þjóðsögur og munnmæli*. Nýtt safn 1. Jón Þorkelsson hefir búið undir prentun. Reykjavík.
- Kristmann Guðmundsson. 1959. *Ísold hin svarta*. Saga skálds. Reykjavík.
- Landnáma. 1968. *Íslendingabók*. *Landnámabók*. Íslensk fornrit 1. Jakob Benediktsson gaf út. Reykjavík.
- Oddur Einarsson. 1971. *Íslandslýsing*. Qualiscunque descriptio Islandiae. Sveinn Pálsson sneri á íslensku. Reykjavík.
- Ólafur Briem. 1983. *Útilegumenn og auðar tóftir*. 2. útg. endurskoðuð og aukin. Reykjavík.
- Sigurður Björnsson [á Kvískerjum]. 1979. Örfæfasveit. *Árbók*. *Ferðafélag Íslands*. Reykjavík.
- Sigurður Ingjaldsson. 1913. *Æfisaða Sigurðar Ingjaldssonar frá Balaskarði* 1. Ritun af honum sjálfum að Gimli í Nýja-Íslandi 1911. Reykjavík.
- Sigurður Þórarinnsson. 1974. Sambúð lands og lýðs í ellefu aldir. Sigurður Línadal (ritstj.): *Saga Íslands* 1, bls. 27–97. Reykjavík.
- Sivertsen, John. 1982. Hugrenningar Færeyings. Guðmundur R. Jóhannsson (ritstj.): *Árbók Nemendasambands Samvinnuskólans* 8, bls. 19–24. Reykjavík.
- Steingrímur J. Þorsteinsson. 1973. Icelandic Folk Tales. *Scandinavica*. 12,2:85–99.
- Þórður Kárasen. 1972. *Hjarðarféllsett*. Niðjatal Þórðar Jónssonar bónda á Hjarðarfelli, Snæfellsnesi frá 1805 til 1843 og konu hans Ingibjargar Sigurðardóttur. Reykjavík.
- Þorvaldur Friðriksson. 1995. Viðtal.

SUMMARY

First, reference is made to how much Iceland and the Faroe Islands have always had in common. As a contrast, in Iceland, literature had great impact on folk beliefs, while in the Faroe Islands, Danish influence was great. In Iceland, there are authoritative sources from around 1600 concerning Icelandic folk beliefs, but the chief reference on folk beliefs is from the mid-19th century, Jón Árnason's *Folktales*.

A few details concerning folk beliefs are mentioned which give reason to compare both countries in more detail – for example, folk beliefs about seafaring, sea monsters and beliefs about magic. There is a cursory discussion of outlaws who were supposed to have lived deep in the highlands of Iceland. Tales about them were somewhat in the vein of wonder tales and tales of daydreaming which people believed up to the turn of the last century.

There is some discussion of beliefs in ogres, and the argument is made that people believed in their existence into the 19th century. Various natural formations are said to be ogres turned to stone. Many salient similarities are reported between references from ca. 1600 on beliefs about ogres and tales about them from the 19th century. One example is a story about a convict who was hidden by being changed into an ogress.

Beliefs in elves, also known as hidden people, have existed much longer. Elves are mentioned in old Icelandic literature, which, however, does not contain elf tales as such. From about 1600 on, there are many references to elves who, after that time, became Christian. They seem to have developed into good neighbours of people in sparsely populated areas. The hidden people are like humans in appearance and have a similar economy. They commonly seek assistance from humans, especially if an elf-woman is threatened by a difficult childbirth. Elf-women often try to steal human children-changlings. They also try to lure children to follow them into their houses. There are many stories about love affairs between humans and elves, the most beautiful of which is the story, *Selmatseljan*. It was said that in former times, an attempt was made to baptise human-elfin children whom humans had had in the elfin world. An Icelandic story of an elf-woman who fell in love with a human was passed on orally in the Faroe Islands. Finally, more recent examples are mentioned of beliefs about elves and beliefs about spells and bewitched patches of ground, which are not always linked to elves and are still very much alive in Iceland.

Beliefs about ghosts are much more numerous in Iceland than in the Faroe Islands. There are overpowering ghost stories in ancient literature which seem to reach a peak at about 1600. In Jón Árnason's *Folktales*, these stories are divided into three categories. The first one is called revenants, that is, those who come back from the dead on their own. The reasons vary, but most often the purpose is grim revenge on people who have wronged the revenants while they were living. A special Icelandic category is wakenings. Magicians would awaken certain dead people to send against their enemies. If a ghost was wakened warm, it needed food. The last category is personal, family and place ghosts which were to be found in nearly every district. The conclusion is about whether people still take an interest in ghosts, and, in continuation, there is a discussion of the wide-spread belief in spiritualism and healer-mediums, of whom some have been very prominent, and one is mentioned who practised healing in the Faroe Islands.

ANNA BRIMNES

Um pátrúgv

Nógv hefur verið sagt og skrivað um pátrúgv, eisini rópt fólkatrúgv, tey seinastu 3-4 hundrað árin, bæði úti í heimi og her hjá okkum. Spurt hefur verið: hvat er pátrúgv, og hví er hon til?

Eg skal tríva í nøkur dømi um, hvussu lærdir menn í Føroyum hava hugsað um pátrúgv, og eg fari at koma við hugleiðingum um, hvat pátrúgv er, hví hon er til, og hvussu hon virkar.

Lucas Debes, prestur í Havn, skrivar í bók síni »Færoæ et Færoa Reserata,« 1673, eitt kapitl (Debes 1963:319-366) : »Om Spøgelser oc Satans Anfæctelser udi Fæøe.« Hann sigur frá nógvum søgum, ið prógva, at »Spøgelser« eru til, tí tað eru nógvir »retsindige lærde Mænd«, ið greiða frá yvirnáttúruligum hendingum, og tessvegna heldur Lucas prestur, at søgurnar eru sannar. Hann heldur, sum gudfrøðingar hildu tá, at hetta er Satans verk.

Stórt 100 ár seinri skrivar Jens Christian Svabo (Svabo 1959:163-165): »Om Overtroe og Hexeri, m.v.«. Hann heldur: »Man kan vist ikke sige Færøe frie for Overtroe, og at der endnu ikke ere de, der jo troe Spøgerier og Hexerie, endskjønt denne Indbildning nu kun tilhører de Enfoldigste.« (Svabo 1959:163). Svabo las búskaparfrøði í Keypmannahavn og var, sum vísindafólk vóru tá, rationalistur: upplýsing og vitan skulu vera grundarlagið fyri menning – pátrúgv skal útruddast; men tað var ikki so einfalt sum at siga tað.

Í 1840 árunum las V.U.Hammershaimb gudfrøði í Keypmannahavn. Um tað mundið skrivaði hann sína hugsan um tað dulda úti í náttúruni. Hann er ávirkaður av teirri romantisku hugsjónini og vísir á, at í Føroyum eru nógvir »mythiskar« sagnir, og skrivar hann (Hammershaimb 1846:359): »Til de mythiske sagn høre Færingernes forestillinger om huldufolk, dvørgar, veittrar..«; men (Hammershaimb 1846-48:258): »de interessante poetiske forestillinger om de væsener, der dukke op gennem den hemmelighedsfulde natur, påagtes aldeles ikke af den opvoxende ungdom.« Henda »poetiska« trúgvín úr fortíðini er nú bert eitt eiti, heldur Hammershaimb og stúrir fyri, at hon skal hvørva.

Jakob Jakobsen, málfrøðingur, er eins og teir, ið vóru undan honum, ávirkaður av hugsjónunum í samtíð síni. Í lestrartíð hansara í Keypmannahavn í 1880 árunum vóru hugtøk sum skilvís vitan, náttúruvísindi og tøkni í háseti; alt hetta er grundarlagið fyri menning. Men Jakobsen hevur eisini stóran áhuga fyri mentan og tjóðarsamleika. Hann skrivar í »Inngangsor« 1893 (Jakobsen 1957:44-47), at føroyingar eiga at vita um søgu sína og um hugsanarhátt forfedranna, tí er eisini neyðugt at kenna pátrúgv teirra. Sjálvur leggur hann pátrúnna aftur um seg og heldur, at øll eiga at gera so og líta frameftir.

Eg fari fram til Eyðun Andreassen, fólkaminnisfrøðing. Hansara granskning samsvarar við nútíðina. Hann skrivar (Andreassen 1986:56-83) um »sterkar, duldar maktir« og um, hvussu fólk hugsaðu fyrr í tíðini, hvussu tað í teirra heimsmynd var ein sterk trúgv um, at í náttúruni var ein duld meg, sum við hvørt gjørdist sjónlig í verum, t.d. í huldufólki. Pátrúgv var verðslig og gerandislig; tað ráddi um at duga at liva við hesari meg. »... har var so mangt, tey skiltu ikki uttan um seg. Pátrúgv skuldi fyri ein part greiða mangt, ið var óskilligt, og fyri ein part royna at ávirka viðurskiftir, har teirra egnu móguleikar rukku ikki til,« skrivar Andreassen (1986:57).

Í londunum uttan um okkum hava granskarar víst á, at pátrúgv er virkandi í samfelagnum sum ósjónligir træðrir, ið knýta samfelagsbygnaðin saman (sí t.d. Solheim 1952 og Stattin 1984). Søgur um tað yvirnáttúrliga siga frá felags normum og virðum, og sagnir um duldar verur og kreftir siga frá støðum og hendingum í bygdini og rundanum; á tann hátt er pátrúgv við til at skapa felags samleika, bygdarsamleika.

Onnur hava peikað á týðningin tað at siga frá, at fortelja, hevur (t.d. Bascom 1954:333-349); tað at siga frá verður ein »ventilur«, har sterkar kenslur og spenningar yvirhøvur manna millum verða viðgjørd og verða lagað eftir tí menniskjaliga tilvitinum; og tað at siga frá søgum kann skiljast sum eitt fólksligt mótmæli móti skerdum móguleikum í tíðar bygdarsamfelagnum.

Vit mega skilja, at pátrúgv er ein ásannan um, at mangt er millum himmal og jørð, sum ikki ber til at útgreina við skilvísari grundgeving, men veruleiki er tað kortini við tað, at hesin veruleiki er í hugaheiminum hjá menniskjanum. Henda ásannanin er partur av mentan okkara, og hon hevur fylgt menniskjanum so langt aftur, sum vit vita um. Mentanin – og pátrúgvin við henni – broytist við umhvørvinum, lívsháttinum, og við tíðini; summar gamlar hugmyndir detta burtur, tí tær eru ikki longur veruligar, aðrar liva framvegis, og gamlar og nýggjar hugmyndir laga seg hvør eftir aðrari í samtíðini.

Pátrúgvinn er, sum Andreassen skriar (Andreassen 1986), ein sannföring um eina dulda megi her á jörð. Ikki var vanligt at blanda kristna trúgv og pátrúgv saman; pátrúgvinn er ikki sum kristin trúgv samskipað innan ávísar karmar; hon er tvörturímóti ósamskipað og fjøltáttað. Hin dulda megin verður hildin at vera heiðin, »tey heidnu« verða huldufólk rópt, og hildið verður, at tey einki ævigt lív eiga aftan á hetta lívið. Í søgnum verður sagt frá skarpskeringum millum ta heidnu, duldu megina og kristindómin, og tá er kristindómurin við yirlutan.

Gandurin hoyrir upp í ta heidnu megina: huldufólk duga gand, og fólk kunnu læra gand. Av stórum týðningi var at fáa vald á teirri heidnu megini við gerðum og við gandi; slík lokabrøgd vórðu harafturómóti ikki roynd við Gud.

Men tey kristnu og tey heidnu standa ikki altíð hvør móti øðrum. Huldumenn eru veðurskygdir, teir duga væl at finna mið, og á ymsan hátt boða teir teimum kristnu frá.

Huldufólk kunnu sýna hjálpsemi.

Menniskjað er sett inn í eina verð, har bæði mentanin og náttúran eru frammanundan. Sambært pátrúnni er hin dulda megin í náttúruni uttan um okkum. Men náttúran er eisini í okkum, eg hugsí til dømis um sjúkurl og deyðan, men eisini um kenslulívið, har náttúran og mentanin renna saman í ástarhuganum, í óttanum, í stúranini, og vit síggja, hvussu náttúran og mentanin renna saman í ynskidreymum. Hin dulda megin verður sett út um sjálvt menniskjað, tá ið greitt verður frá henni; til dømis tá ið sagt verður frá sjúkum, fáa vit at vita, at gandur ella kanska huldufólk hevur verið uppi; og um kenslulívið skal eg her bert nevna, at vit kenna nógvar sagnir og søgur um vakrar huldugentur, sum menn síggja í haganum; hetta man vera ein háttur at siga frá ástarhuga. Eg skal seinri koma aftur til hetta.

Hin duldi heimurin tykist at gera vart við seg á markinum millum náttúru og mentan. Nógv bendir á, at pátrúgvinn gerst sjónlig og verulig, tá ið objektiv, skilvís vitan ikki røkkur, og hin subjektiva, kensluborna vitanin fær gildi. Hetta markið til náttúruna stendur ikki í stað. Vitanin í dag er nógv økt, og markið verður støðugt flutt – men eg haldi meg skilja, at pátrúgvinn ger vart við seg í dag eins og áður, tá ið fólk standa yvir av nøkrum, sum tey ikki hava tamarhald á, og tískil eru ótrygg.

Eg skal vísa á nøkur dømi, har hin duldi heimurin ger vart við seg. Tilfarið, eg havi nýtt, er mest slíkt, sum er at finna í søgnum og søgum.

Líta vit aftur um bak, skilja vit, hvussu lívskorini og hugburðurin vóru fyrr. Eitt satt baks var tað at útvega nóg mikið til matna. Ítøkilig, skilvís vitan

og royndir gjøgnum fleiri ættarlið vórðu nýttar út í æsir. Men at vera í hornatøkum við náttúruna var ikki altíð gamansleikur. Dømini um fyrirbygjan vóru mong, og miseydnaðist tað, tú tókst við kortini, ja, so var tað tað dulda, tíðum gandurin, ið var orsøkin; tað dulda forkláraði tað, ið var óskiljandi.

Hildið verður, at huldufólkini hava altíð verið til. Tey liva sum vit, men øvugt okkum, tað vil siga, tey eru rík, eydnan er altíð við teimum í øllum, sum tey takast við.

Í søgnini um Símun í Kirkjubø (Jakobsen 1898-1901:søgn 31:90) fara Símun og huldumaðurin at brigslast um lendistøðna; huldumaðurin heldur seg hava javngóðan rætt til lendistøðna og hann.

»So heldur tú teg hava rætt í øðrun eisini«, svarar Símun, »tú mant vera tann, ið spidilir haga mín við hasun gráa og svarta seyðafilginun, ið gongur í reyninun.« Huldumaðurin segði tá, at hansara ættarmenn høvdu nítt hagan firi hann, og hann sjálvur vildi níta hann á sama hátt.

Frammanundan í søgnini hevur verið sagt frá, at huldumaðurin hevði seyðgangandi í haganum, sum var feitur og væl fyri, men stór fylgi hjá Símuni soltnaðu upp í deyðarak.

Símun átti ikki eydnuna.

At eiga eydnuna í lívinum er altavgerandi, og verður sagt frá á tann hátt, at hann, sum eigur eydnuna, hann dugir gand, hann hevur kunnleika um huldheimin. Størsti gandakallurin í Føroyum, Guttormur í Múla (Jakobsen 1898-1901:søgn 44) var eydnuríkur og múgvandi maður. Ferð eftir ferð vann hann á duldum kreftum í náttúruni. Men eina ferð hevdu huldufólkini seg; tey tóku yngsta son hansara »firi tær sakir, sum huldufólkið hevði við honum, men ikki kundi fáa framdar,« verður sagt (søgn 44:138).

Í søgnini um huldumannin og seyðamannin í Fugloy (Jakobsen 1898-1901:søgn 90) fáa vit at vita, at seyðamaðurin hevur eydnu við seyðinum, tí hann ikki sum seyðamenninir undan honum traðkar hol á takið hjá huldumanninum. Við einum bóli er eydnan tó ikki við honum. Huldumaðurin leggur honum góð ráð, hvussu hann skal gera, so hann sleppur undan óreinum gandi frá einum manni við tjóvskum sinni.

Nógvar søgur ganga um menn, ið hava fiskieydnu (sí FMDBS). Dømi eru um menn, sum rógva aftan á einum huldubáti út á fiskileið, ella teir síggja ein huldubát liggja á einum miði, sum teir ikki hava vitað um. Menn við fiskieydnu finga góð mið frá huldumonnunum.

Men søgnin um mannin, sum rør einsamallur út við huldubáti (Hamm-

ershaimb 1849-1851:søgn XI), man vera ynskidreymur um fiskieyðnu, sum er beindur yvir í huldusøgu, ella kanska er søgnin dreymurin um at eiga eitt mið í loyndum.

Neytaeyðnu eru nógvar søgur um (sí t.d. FMDBS). »Flyt fjósið«, sigur huldumaðurin við ljósmammuna, tá ið hon skal hava okkurt afturfyri, at hon hevur hjálpt huldukonuni at eiga – og kúgvín, sum ikki hevur trívist, fer aftur at trívast og at mjólka væl.

Hildið varð, at fólk finga eyðnuna frá huldufólkinum, og við gandi varð roynt at forða fyri óeyðnu. Gandamátturin í sjálvum sær var hvørki góður ella óreinur. Hann varð nýttur beinleiðis móti kreftum í náttúruni. Men hann varð eisini nýttur í øðrum samanhangi; eg hugsí um, at hann varð nýttur manna millum. Guttormur í Múla og nógvar onnur fólk nýttu gand til at hjálpa øðrum við, ið ikki dugdu gand. Men tað hendi seg, at fólk vórðu skuldsett fyri at ganda ilt við vilja. Ein kona, Sára Malena í Skúgví fekk so-vorðna lagnu (Andreassen 1984:34-48). Hildið varð eisini, at fólk gandaðu ilt, tó tað var ikki við vilja. Fólk kunnu hava spírstungu, og tey kunnu hava ring eygur, og oyðileggja eyðnuna uttan at vilja tað. Óeydna kann koma av gandi.

Fólk við tjóvskum lyndi, dreymurin um at eiga miðið í loyndum, spírstunga, ring eygur, hví eiga summi fólk eyðnuna og summi ikki? Kenslubornir spenningar í bygdini eru ikki so at útgreina, men tað ber til at beina teir yvir í hugmyndina um tað dulda og á tann hátt geva kenslunum pláss í hugaheiminum.

Óttin fyri sjúku og farsótt var ikki minni enn óttin fyri hungursneyð. Óeydna kann koma av gandi, sostatt kann sjúka koma av gandi, og mong vóru heimaráðini (Rasmussen 1959) – skilvís og yvirnáttúrulig – við hvørt batti. Gandasteinin kenna vit; vit hava gandaørindi uppskrivað (Pløen 1846:347-359), ikki nóg, men vit vita, at roynt hevur verið at nýta slík móti sjúku.

Eingin farsótt hevur rakt so meint sum sóttin svarta. Sóttin herjaði í Føroyum um 1350; men ikki er hon gloymd í 1900-talinum. Nógvar sagnir ganga um hana við yvirnáttúruligum fyrbrigdum. Greitt verður frá í eini søgn úr Oyndarfirði (Rasmussen 1959: søgn 3), at tey sóu eitt fólk koma gjøgnum luftina við svørði og rísikusti, hvørt í síni hond. Gamalt er, at sóttin sleppur ikki yvir um rennandi vatn. Bedda bóndakona búði norðan fyri Matará, hon visti ráðini, dugdi gand, tók ein kveistur og sópaði eftir vegnum móti ánni og blakaði sópið yvir um ánnu; sunnanfyri doyðu øll, men norðanfyri eingin.

Ótryggleiki, stúran og spenningar í gerandisdegunum eru eitt kensluríkt gróðrarlendi, har pátrúgvín gerst sjónlig; og ynskidreymar um eitt øðrvísi lív – um eitt lukkuligt og gott lív kunnu verða beindir yvir í hulduheimin. Í einari søgu (FMDBS:nr.63) kemur ljósmamman til huldukonuna, ið liggur á song, og ljósmamman sær, at hetta er systir sín. Systirin sigur við ljósmammuna: »Eg havi tað gott her, maður mín er góður við meg, og eg fáí nóg mikið at eta.« Alt er øvugt í hulduheiminum, so vit skilja, hvat sipað verður til í okkara sjónligu verð.

At eiga barn var vandamikið. Í hulduheiminum doyri konan ikki á song, ei heldur doyri barnið. Alt ov ofta hendi slíkt fyrr í okkara verð. Tær mongu søgurnar um huldukonuna í barnsneyð eru dømi um ynski, ið verða beind yvir í huldusøgur (t.d. Hammershaimb 1891:søgn XIV, Weihe 1938:130-132 og FMDBS).

Fylgja vit nú menniskjanum gjøgnum lívið, kunnu vit leggja til merkis, hvar hin duldi heimurin ger seg galdandi. Mangt kann henda børnunum, áðrenn tey eru undankomin. Pinkubørn kunnu verða umskift: eitt huldu-barn liggur í vøgguni í staðin – barnið er býtt/umbýtt. Frásagnir ganga um, at huldufólk taka børn til sín, og tá ið børnini koma afturíftur, eru tey skadd.

Fyrr sluppu ung ognarleys ikki at giftast, og tey, sum giftust vórðu ikki altíð spurð – kenslulívinum varð sjáldan givið gætur. Nógvar frásagnir eru um ung, ið leggja ástir við huldudrong ella huldugentu. Genturnar duga við snildum sjálvar at sleppa burtur úr tí (t.d. Jakobsen 1898-1901:søgn 28); tó hendir, at prestur má upp í leikin (sí eisini FMDBS). Nógvar eru dømini um ungar dreingir – ja, við hvørt tilkomnar menn, ið renna undan vøkrum, yndisligum huldugentum (t.d. Jakobsen 1898-1901:søgn 61 og FMDBS). Tað er meira sjáldan, at teir koma burtur úr tí við egnari hjálp. Aloftast mega teir leita sær hjálp hjá presti.

Vit kunnu staðfesta, at sagt verður frá sterkum kenslum og ástarhuga í huldusøgum.

Fara vit fram móti endanum á lívskeiðinum, so er deyðin okkum øllum vísur; og vit stúra meira ella minni fyri honum. So langt aftur í søguni, sum vit vita um, síggja vit, at menniskju góðtaka ikki deyðan sum endan á øllum.

Markið millum lívið og deyðan tykist ikki at vera púra greitt; og rúmið uttan um deyðan er fyllt við pátrúgv. Deyð kunnu ganga aftur; móguleikin fyri, at tað hendir, er stórir, um ikki verður borið rætt at við jarðarferð. Søgur ganga um, at summi duga at fáa deyð uppaftur úr grøvini at siga sær frá tí, ið fjalt er; tí deyð vita meira enn tey livandi.

Umráðandi er at sleppa í kristna jørð. Símun í Kirkjubø, sum eg havi nevnt fyrr, slapp ikki (Jakobsen:søgn 31). Hann varð tikin yvir í bátin hjá huldumonnunum og førður til Suðuroyar, og hann kom at ganga friðleysur millum huldufólkini í Froðbiarkambi.

Sagnir siga frá um menn, sum hvørva á ein syrgiligan hátt og so við og við verða meira hulduligir; soleiðis gekst yngsta soninum hjá Guttormi í Múla (Jakobsen 1898-1901:søgn 44).

Deyðin spyr ongan eftir. Ein týðningarmikil táttur í pátrúnni er, at ein máttur ella ein skapningur boðar fyri. Dreymmaðurin er kendur í Føroyum; hann kann vera eitt fólk, sum er á lívi, ella hann kann vera ein, ið deyður er. Dreymmaðurin boðar stundum fyri, so vanlukkur ikki henda, og feigdin dregur av á hesum sinni.

Gamalt er at síggja fólk í hamferð, at síggja fólk, um tey ikki eru hjá-stødd; sært tú teg sjálvan í hamferð, doyrt tú, áðrenn árið er úti, verður sagt. Deyð síggjast í hamferð, og mangan eru fólk í hamferð boðan fyri ófrættum (Andreassen 1977:75-89, Poulsen & Beder 1995).

Tíðir broytast, samfelagið og mentanin við – og sostatt broytist eisini pátrúgvín. Tá ið slupppirnar koma til Føroya, og menn fara til skips, fylgir dreymmaðurin við manninum um borð, og mangan hevur hann verið skipsmonnunum góður (Poulsen & Beder 1995); umframt at vísa á mið hevur hann forðað fyri vanlukku, at skip fara á land ella stoyta saman, og hann hevur boðað fyri ódnarveðri.

»Maðurin um borð«, eisini róptur »lemparin« (Joensen 1975:74-108), er komin við sluppunum. Ofta verður hildið um hann, at hann er ein, ið er deyður um borð av einari vanlukku, áðrenn skipið er komið til Føroya. Søgurnar um »mannin um borð« eru nógvar. Leiklutur hansara líkist fyri ein part tí hjá dreymmanninum, tá ið tað snýr seg um gerandisdagin og lívið um borð – og sumt av leiklutunum hjá teimum báðum kenna vit aftur frá huldumonnunum, tá ið teir fóru til útróðrar.

Tá ið føroyingar fara á fjarleiðir at fiska, fara tey, ið eru framsíggín, at síggja heilar skipsmanningar í hamferð (Andreassen 1977:75-89 og Poulsen & Beder 1995) – við hvørt í vátum oljuklæðum á fagraða summ-ardegi í Føroyum, og hann ella hon, ið sæð hevur, veit, at hetta eru ófrætta-boð.

Føroyar eru ikki longur avbyrgdar, og boðanir fyri ófrættum koma yvir fjøll og høv.

Ravmagnið kom til Føroya, og huldufólkini hvurvu, verður sagt – men pátrúgvín hvarv ikki. Serliga tá ið tað snýr seg um vanlukkur og deyðan,

kenna vit hugsanarháttin aftur. Tað verður í dag eins og áður boðað fyri ófrættum, í dreymi, fólk síggjast í hamferð, ella tú hoyrir eina kenda rødd, hóast eingin er í nánd, og seinri koma deyðsboðini av honum, ið røddina átti. Boðan fyri ófrættum kann í dag henda gjøgnum telefon (Poulsen & Beder 1995:54-55). Fólk í okkara tíð uppliva eisini fyriboðanir, sum forða fyri vanlukkum.

Tann gamla pátrúgv in í Føroyum, sum hevur fylgt okkum upp gjøgnum søguna, og tann gamla pátrúgv in í grannalondum okkara hava nógv í felag. Í dag er samskiftið millum lond, nær og fjar, nógv økt, og vit eru ein partur av øllum heiminum. Hugsanarhættir og hugmyndir floyma inn yvir okkum, og vit taka ímóti og laga tað til, ið vit halda okkum kunna nýta; á sama hátt er tað við pátrúnni.

Her skal eg skoyta uppí, at mær vitandi, er lítið fingist við at granska hugsanarhátt og pátrúgv nú á døgum í Føroyum. Tað eg skal siga um ta nýggju pátrúnni og um mentanina í okkara tíð, verður bert heilt stutt.

Í dag liva vit í einum fjøltáttaðum samfelagi, eindarmentanin er ikki longur til, og felags heimsmyndin, sum var fyrr, ei heldur; sostatt er grundarlagið undir eini felags pátrúgv burtur med alla. Tá ið tann nýggja pátrúgv in kemur til sjóndar, hevur hon fingið eitt annað snið; men har menniskjað er ótrygt og stúrið, ger hon vart við seg við sama lag.

Í okkara parti av heiminum stúra vit ikki longur fyri, at ov lítið er til matna, og vit skulu ikki í hornatøkur við náttúruna fyri at fáa føðina. Tá ið vit í dag hava ampa av matinum, so snýr tað seg um um protein, kaloriur, feitt og mest av øllum um reinføri. Maturin í dag er ikki gandaður, hann spillist ikki sum í gomlum døgum.

Sálarfrøðingar royna í dag at grøða okkara kenslulív og læra okkum, at kenslurnar eigur tú ikki at beina út í náttúruna og yvir í hulduheimin. Læknar royna at grøða okkara sjúkur. Sjúka er ikki gandur, fáa vit at vita, og ikki loysir tað seg at nýta gandaørindi ella gandastein móti sjúkum. Men tað man vera so sum so at trúgva tí, tey klóku siga – ógvuliga vanligt er at leita sær eftir ráðum aðrastaðni, bæði tá ið tað snýr seg um kenslur og sjúkur. Alternativ heiliráð og alternativur heilivágur hava góðar dagar, og gandasteinurin í dag tykist at vera úr krýstalli.

Eg dugi ikki at síggja tað øðrvísi enn, at tað eisini í dag er soleiðis, at tá ið ítøkilig, skilvís vitan ikki røkkur, tá ótti, stúran og tað óskiljandi eru um at fáa ræði á tær, tá ger pátrúgv in vart við seg.

Pátrúgv in er ikki ein leivd úr fortíðini, sum Hammershaimb stúrði fyri skuldi hvørva, og sum Svabo og Jakobsen hildu, kanska vónaðu, fór at

hvørva. Hjá mongum er hon ein partur av hugaheiminum og ein háttur at tulka lívið her á jørð.

Eg havi lagt dent á, hvat verður sagt frá í søgnum og søgum, tí við orðinum og samskiptinum manna millum mynda vit okkara ásannan um tilveruna og skapa vit okkara heimsmynd, og »uttan orðið var einki til av tí, sum til er vorðið«, sum skrivað stendur.

HEIMILDIR

- Andreassen, Eyðun. 1977. Hamferð. *Tradisjon* 7:75-89.
- Andreassen, Eyðun. 1984. Sára Malena. *Brá* 5:34-48.
- Andreassen, Eyðun. 1986. Sterkar, duldar maktir. *Úr søgn og søgu*: 56-83. Tórshavn.
- Bascom, William R. 1954. Four Functions of Folklore. *Journal of American Folklore*, 67:333-349.
- Debes, Lucas. 1673. *Færoe et Færoa Reserata*:319-366. Facsimileútg. 1963: *Færøernes beskrivelse*, 1-2. Útg. Jørgen Rischel. København.
- Hammershaimb, V.U. 1846. Færøiske Sagn. *Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie*:358-363.
- Hammershaimb, V.U. 1846-1848. Meddelelser fra en Rejse på Færøerne 1847-48. *Antiquarisk Tidsskrift*:258-267.
- Hammershaimb, V.U. 1849-51. Sögn XI: Gásadalsmaðurin í huldubátinum. *Antiquarisk Tidsskrift*:195-196.
- Hammershaimb, V.U. 1891. Sögn XIV: Huldukonan í barnsneyð:341-342. *Færøsk Anthologi* I. København.
- Jakobsen, Jakob. 1898-1901. Sögn 28: Huldumaðurin í Gudlsteini:86-87. Sögn 31: Símun í Kirkjubø:89-95. Sögn 44: Guttormur í Múla:127-139. Sögn 61: Beinta og Peder Arrheboe:170-185. Sögn 90: Huldumaðurin og seyðamaðurin:232-233. *Færøske Folkesagn og Æventyr*. København.
- Jakobsen, Jakob. 1957. Inngangsor. *Greinir og ritgerðir*:44-47. Útg. John Davidsen. Tórshavn.
- Joensen, Jóan Pauli. 1975. »Lemperen« eller »Manden ombord«. *ARV* 31:74-108.
- Plöyen, C. 1846. Færøiske Trylleformularer. *Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie*:347-359.
- Poulsen, Erling & Beder, Torkil. 1995. *Mangt er millum himmal og jørð*. Tórshavn.
- Rasmussen, R.K. 1959. *Gomul føroysk heimaráð*. Sögn 3:118. Tórshavn.
- Solheim, Svale. 1952. Underjordsfolk. *Norsk sætertradisjon*:340-505. Oslo.
- Stattin, Jochum. 1984. *Näcken*. Malmö.
- Svabo, J.Chr. 1959. *Indberetninger fra en Reise i Færøe 1781 og 1782*:163-165. Útg. N.Djurhuus. København.
- Weihe, A. 1933. Sögn: Tjørnuvíksgentan:130-131. Sögn: Jarðamóðirin á Eiði:131. Sögn: Yvir í Heygum:132. *Söga og sögn*. Tórshavn.

ADRAR HEIMILDIR

Frásagnir í FMDBS: Føroyamálsdeildin, bandasavnið, Fróðskaparsetur Føroya.

SUMMARY

The paper starts with an historical outline of how Faroese scholars looked upon superstition and wrote about it.

I present my own thoughts on superstition: it is an acceptance of a hidden natural power which sometimes becomes visible in supernatural beings. Magic is part of this power and a kind of strength that people can learn how to use.

There is a short account of the difference between the belief in God and superstition.

There are numerous indications that the hidden world is brought to our attention on the border line between nature and culture . Superstition becomes visible and real when objective, logical knowledge fails; the subjective, emotive knowledge becomes valid.

One thing is that the hidden power is in the nature around us, but it is inside us as well in the case of illness and death; nature and culture are united in the emotional life, and the hidden power becomes visible. Tensions between people can thus be transferred to the supernatural world as well as erotic wishes and wishful dreams.

Examples are used to describe how superstition enters the day to day struggle to keep alive. In this connection luck is very important: those who were lucky knew the hidden world and how to use magic.

It is pointed out how superstition makes itself felt when people are dealing with illness and plague.

Subsequently there is an account of when the hidden world is activated: during childbirth, in childhood, in youth and in death. Death does not ask any questions; that is why an important part of the superstition are warnings which can prevent accidents. Bad luck is often foreboded. At last it is pointed out that superstition has not disappeared, but in many cases it has assumed a different form better suited to our diverse society.

Orðatiltæki úr sjómannamáli

Í grein þessari verður fyrst fjallað lítillega um afmörkun hugtaksins *orðatiltækis* og einkum staldrað við þau atriði sem valda því að örðugt er að skilgreina það svo að einhlítt sé. Meginefni greinarinnar fjallar um orðatiltæki af tilteknu merkingarsviði, þ.e. orðatiltæki sem eiga rætur sínar í sjómannamáli. Slík orðatiltæki eru fjölmörg í íslensku og því er nauðsynlegt að takmarka umfjöllunina við tiltekna þætti. Fyrst verður rætt um uppruna nokkurra orðatiltækja sem kunna að eiga rætur sínar að rekja til sjómennsku en síðan vikið að aldri nokkurra sjómennskuorðatiltækja. Loks verður fjallað um sjómennskuorðatiltæki sem er að finna í einstökum heimildum, annars vegar Egils sögu og Grettis sögu og hins vegar í Biblíunni.

1. Afmörkun orðatiltækja

Hugtakið *orðatiltæki* er að mörgu leyti átakstillt og hefur reynst erfitt að skilgreina það svo að viðunandi sé. Nokkur einkenni eru þó ótvíræð og eru þrjú þeirra mikilvægust: Í fyrsta lagi er orðatiltæki fast orðasamband sem krefst samhengis, t.d. *rífa seglin* ‘draga úr umsvifum’ og *liggja undir áföllum* ‘verða fyrir stöðugri gagnrýni’. Í öðru lagi er orðatiltæki notað sem ein orðfræðileg heild í málinu, t.d. *komast á kjöl* ‘bjargast naumlega’. Í þriðja lagi brýtur orðatiltæki í bág við málfræði tungumáls eða búningur þess er með einum eða öðrum hætti sérstakur. Oftast er um að ræða merkingarfræðileg frávik þannig að merking orðatiltækis er önnur en samanlögð merking einstakra liða, t.d. *mikið er í húfi* ‘mikið er í veði’ (JHBisk 1:162 (1588)), en frávikin geta einnig verið setningafræðilegs eðlis, t.d. (*vera/þykjast*) *fær í flestan sjó* ‘telja sig vel búinn til e-s, telja sig til alls færan’ (s18 (BH 167)), eða beygingarlegs, t.d. *það er í löfa lagið* ‘e-ð er (e-m) auðvelt’ (s18 (BH 287, 306)).

Fyrsta einkennið, ósjálfstæði orðatiltækja, er til þess fallið að greina þau frá málsháttum, klisjum og tuggum sem fela í sér fulla hugsun og geta því staðið ein án samhengis, auk þess sem önnur sérkenni afmarka málshætti. Þetta einkenni er þó ekki algilt þar sem þess eru mörg dæmi að orðatiltæki feli í sér fulla hugsun. Sem dæmi má nefna orðatiltækið *öll sund eru lokuð* ‘allar bjargir eru bannaðar’, sbr. *Nú eru lokin sund öll* (ÓTrOSn 82), sem er

setningafræðilega sjálfstætt en krefst vísunar til samhengis. Annað ein-
kennið felur í sér að orðatiltæki eru orðfræðilegs eðlis, þeim svipar til ein-
stakra orða eða hafa lexíkalíserast, og merking þeirra er ekki fyrirsegjanleg
á grundvelli merkingar einstakra liða, t.d. *róa öllum árum að e-u* 'keppa að
e-u af fremsta megni' (f17 (Morð 240)), sbr. *Eg skal, bróðir; öllum hám að róa að
þú fáir þitt* (Heil 2:616) í sömu merkingu. Einnig hér koma upp markatilvik.
Sem dæmi má nefna orðatiltækið *taka stakkaskiptum* 'taka gagngerum
breytingum' (s19) en eldri mynd þess er *taka stakkaskipti* (f17 (OHR)). Upp-
runalega eru um að ræða líkingu en frá samtímalegu sjónarmiði má líta svo
á að það sé aðeins stofnorðið *stakkaskipti* sem öðlast hefur sérstaka merk-
ingu, þ.e. merki 'breyting', og því sé um að ræða fast orðasamband, hlið-
stætt t.d. *taka framförum* og *taka breytingum*. Dæmi af þessum toga eru fjöl-
mörg, t.d. *vera í kröggum* 'vera í vandræðum', sbr. *vera í klípu/klemmu*, eða
sambandið *taka rögg á sig* 'sýna af sér einbeitni' þar sem færa má rök að því
að stofnorðið *rögg* sé dregið af liðnum *rök*, sbr. parið *röksamur* og *röggsamur*,
og því sé ekki um að ræða yfirfærða merkingu orðasambandsins né heldur
liggi sérstök líking að baki. Ég hef kosið að líta á allmörg slík sambönd sem
orðatiltæki og haft það sem vinnureglu að telja þau ein til orðatiltækja sem
krefjast skýringar eða vísað til þeirra sem einyrtra líkinga, t.d. *e-ð er hvabreki*
'e-ð er mikið happ' eða *verða fyrir þungum búsjfum* 'verða fyrir miklu tjóni'.
En meðalhófið er vandratað í þessu efni sem öðrum. Sem dæmi má nefna
að fjölmörg föst orðasambönd vísa til þess er menn lenda í einhver konar
'þrengingum', t.d.:

vera/lenda í kröggum 'lenda í vandræðum (oft fjárhagslegum)'

vera í öngum sínum 'vera mjög áhyggjufullur'

vera í bobba 'vera í vandræðum'

komast í hann krappan 'lenda í hættu'

komast í kreppingar (forn merking) 'lenda í hættu'

vera/lenda í klípu/klemmu 'vera í vandræðum'

lenda/vera í beyglum; komast í beyglur 'vera í vandræðum'

koma í öngþveiti (forn merking) 'rata í vandræði'

fara í hnút 'sýna ekki tilfinningar eða afstöðu'

hrökkva í kút 'verða bilt við'

hrökkva í kuðung 'verða bilt við'

Líkingin að baki ofangreindum samböndum er um margt svipuð en merk-
ing nokkuð mismunandi, hefur enda breyst nokkuð í sumum tilvikum.
Sum samböndanna hafa hins vegar verið talin til orðtaka eða orðatiltækja
en önnur ekki. Kannski liggur þar að baki sú staðreynd að samböndin eru

mjög mis gagnsæ, sbr. annars vegar orðasambandið *lenda í klípu* sem naumast þarfnast skýringar og hins vegar orðtakið *lenda í bobba* þar sem vísunin til 'kuðungs' liggur ekki í augum uppi. En reyndar má líta svo á að í öllum tilvikum sé aðeins um það að ræða að stofnorðið hafi öðlast sérstaka merkingu og því sé í öllum tilvikum um að ræða föst orðasambönd. Munurinn á orðatiltækjum og föstum samböndum er þó í flestum tilvikum augljós en hugtakið 'skýringarþörf' getur þó verið gagnlegt til að greina á milli þeirra.

Þriðja einkennið, um frávík frá málfræðireglum, vísar oftast til merkingarlegra frávika, þ.e. samanlögð merking einstakra orða er önnur en heildarmerking orðasambandsins, t.d. *róa öllum árum að e-u* sem merkir 'leggja sig allan fram' en ekki 'róa með öllum árum'. Frávíkin geta einnig verið röklegs, stílfræðilegs eða setningafræðilegs eðlis. Sem dæmi má nefna að búningur orðatiltækja er oftast bundinn og hann er oft styrktur með stuðlum og rími, t.d. *ráða lögum og lofum* 'ráða öllu (einn)' [upprunalega 'ráða lögum og undantekningum frá lögum'] eða *ráða boði og banni* í svipaðri merkingu. Sem dæmi um setningafræðileg frávík skulu hér aðeins nefnd sambönd með bundinni orðaröð sem annaðhvort er stílfræðilegs eðlis, t.d. *eiga formælendur fáa*, eða hana má rekja til gamalla reglna um orðaröð, t.d. *rasa fyrir ráð fram* en ekki **rasa fram fyrir ráð*.

Ofantalin þrjú einkenni nægja því ekki til að afmarka orðatiltæki svo að ótvírætt sé. Auk þeirra dæma sem þegar hafa verið nefnd geta markatilvik verið af öðrum toga. Sem dæmi má nefna ýmis föst orðasambönd sem notuð eru sem ein heild en hvorki búningur þeirra né merking stríðir gegn málfræðireglum. Sem dæmi af þessum toga má nefna *e-m leiðist þófið* (Ísl 195, 1046), *færa e-m heim sanninn um e-ð* (Ísl 1664, 1665) og *hrista af sér slenið*, sbr. *draga af sér slenið* (Ísl 969). Hér má kannski líta svo á sem um sé að ræða tilvitnun í kunna heimild, þar sem öll orðatiltækin eru kunn eru úr fornu máli, en oftast er ekki um að ræða fleiri en eina heimild. Svipuðu máli gegnir um orðasambandið *hingað og/en ekki lengra* (Job 38, 11). Það brýtur naumast í bág við málfræði íslenskrar tungu og merking þess er gangnsæ. Sá er þó munur að það á sér uppruna í Biblíunni en slík föst orðasambönd úr kunnnum heimildum hef ég talið til orðatiltækja.

Þótt skilgreining hugtaksins sé ekki ótvíræð dregur það ekki úr mikilvægi þess á sviði orðfræði eins og fjölmörg og ólík uppflettirit eru til vitnis um. Í grófum dráttum virðist mér tvær leiðir koma til greina. Annars vegar að skilgreina hugtakið þröngt og takmarka það við sambönd þar sem merking er ótvírætt yfirfærð. Hins vegar er einnig hægt að skilgreina hugtakið

vítt og taka þá með ýmis önnur sambönd en orðtök. Sem dæmi um slík sambönd nefni ég fastar líkingar, t.d. *e-ð er hvalreki fyrir e-n*, og sambönd þar sem um er að ræða frávík frá málfræðireglum, t.d. *rasa fyrir ráð fram*. Þar sem ég hef fjallað um orðatiltæki hef ég valið síðari leiðina, skilgreint orðatiltæki vítt og virðist mér sú leið samræmast því sem gert er í t.d. í þýskum og enskum uppfléttritungum um orðatiltæki (idiom).

2. Merkingarsvið orðatiltækja

Halldór Halldórsson hefur líkt orðtökum við villiblóm sem spröttið hafa á engi tungunnar (HH54, 11) og má það til sanns vegar færa. Orðatiltæki verða til á vörum málnotenda, hnyttilegar líkingar eða það sem er fallega orðað er hent á lofti og öðlast líf. Tiltekin rit sem þjóðin hefur tekið ástfóstri við hafa ugglaustr stuðlað að útbreiðslu sumra orðatiltækja. Í þessu sambandi má nefna Grettis sögu og Njáls sögu sem hafa að geyma mörg orðatiltæki sem ekki eru til eldri heimildir um. Í Biblíunni er enn fremur að finna rætur fjölmargra orðatiltækja. Þrátt fyrir þetta verður ekki séð að einstök rit eða tiltekin bókmenntagrein sérstaklega hafi alið af sér mörg orðatiltæki. Þau er þvert á móti að finna í öllum bókmenntagreinum og tíðni þeirra virðist mér svipuð með einstökum undantekningum (Grettla) sem sanna regluna.

Annað verður uppi á teningnum ef könnuð eru mismunandi svið mannlífsins. Þá kemur í ljós að ólík merkingarsvið eru mjög misfjór hvað snertir myndun orðatiltækja. Þannig má segja að orðatiltæki endurspegli áhugamál málnotenda og gefi nokkra innsýn í lífsvenjur og starfshætti, séu vísbending um það sem fólki stendur hjarta næst. Það er svolítið skrítið að sérstök náttúra Íslands virðist ekki hafa haft mikil áhrif á landann. Svo mikið er víst að nánast engin orðatiltæki vísa til þessa þáttar sérstaklega. Í íslensku eru að vísu að finna mörg orðatiltæki sem tengjast veðurfari og veðráttu en þau vísa einkum til glímunnar við náttúruöflin, til örðugleika á sjó og landi, til lífsbaráttunnar.

Breyttir þjóðfélagshættir endurspeglast að nokkru leyti í notkun orðatiltækja. Í samfélagi víkinga er hernaður, vopn og verjur og beiting vopna mikilvæg enda eru orðatiltæki sem tengjast þessum þáttum áberandi í eldra máli og hafa mörg þeirra haldist fram á okkar tíma, t.d. *leika tveim skjöldum*, *e-ð kemur e-m í opna skjöldu* og *ganga á lagið*. Með friðsælli tímum verða aðrir þættir samfélagsins mikilvægir, t.d. landbúnaðarstörf, fiskveiðar, ferðalög til lands og sjávar og tómstundir svo að dæmi séu nefnd. Öll þessi svið og reyndar fjölmörg önnur hafa alið af sér sérstök orðatiltæki sem sækja líkingu sína til þeirra, endurspegla því viðfangsefni og hugðarefni genginna kynslóða.

Hér að framan hef ég vikið að því að sérstakir þjóðfélagshættir kölluðu fram orðatiltæki af ákveðnum sviðum, t.d. hernaði og landbúnaði, en það svið sem er fyrirferðarmest í flóru íslenskra orðatiltækja er án efa sjómennska og fiskveiðar. Það er auðvitað ekki vinnandi vegur að fjalla í stuttri grein um allan þann fjölda orðatiltækja sem á rætur sínar í sjómannamáli. Tveir fræðimenn hafa enda gert efninu sérstök skil. Í doktorsriti sínu *Íslensk orðtök* fjallar Halldór Halldórsson sérstakleg um liðlega 120 orðtök runnin frá sjómennsku (HH54, 72–76) og sömuleiðis fjallar Oddný Guðrún Sverrisdóttir í doktorsriti sínu *Land in Sicht* (OGSv) um liðlega 200 orðatiltæki úr sjómannamáli. Enn fremur er að finna fjölmörg sjómennskuorðatiltæki í riti undirritaðs *Merg málsins*. Við lauslega athugun sýnist mér um 300 orðatiltæki sem þar er fjallað um tengjast þessu sviði og er það svið reyndar næst stærst á eftir orðatiltækjum úr Biblíunni. Á þessum vettvangi mun ég því fjalla um einstaka þætti sjómennskuorðatiltækja sem eru reyndar ekki bundnir þeim sérstaklega.

Fyrst verður vikið að því að það er oft nokkrum vandkvæðum bundið að skera úr um uppruna orðatiltækja. Í annan stað verður vikið að þeim ályktunum sem draga má af elstu dæmum um orðatiltæki og loks verður fjallað um sjómennskuorðatiltæki í einstökum heimildum.

3. Uppruni orðatiltækja

Skýlt er að taka það fram að hvergi nærri alltaf er ljóst hvaða líking liggur að baki tilteknu orðatiltæki og á þetta einnig við um orðatiltæki úr sjómannamáli. Sem dæmi má nefna að fjölmörg forn málsorðatiltæki hafa að geyma stofnorðið *hluti/hlutur* þar sem líkingin getur vísað til ‘aflahlutar’, ‘hlutskiptis (eftir orrustu (býti))’, ‘hlutskiptis (í lífinu)’ eða ‘hlutkestis’ svo að dæmi séu nefnd. Sum slíkra orðatiltækja kunna að sækja líkingu sína til sjómennsku eða þau hafa verið tengd sjómennsku í síðari alda máli. Sem dæmi má nefna orðatiltækin *una vel/illa við sinn hlut* og *bera hærri/lægri hlut*. Hvor tveggja eru algeng í ýmsum afbrigðum í fornu máli, t.d.:

1) *una vel við sinn hlut* (FN 1:287); *una vel sínum hlut* (Æv 21, 50; Clár 72); *una verr sínum hluta* (Eirsp 164); *una verr sínum hlut* (Eirsp 501; Flat 3:370); *una heldur lítt við sinn hlut* (FN 2:315); *una illa við sinn hlut* (FN 2:39, 316) og *una illa sínum hluta* (Flat 1:138).

2) *bera herra hlut* (Eirsp 277); *bera meira hlut* (ÓTrOSn 18); *hafa herra hlut* (Ísl 1697); *hafa hinn meira hlut* (Ísl 300); *bera inn minna hlut* (FN 1:86) og *bera lægra hlut* (Flat 1:138).

Vant er að skera úr um uppruna framantalinna orðatiltækja. Í síðari alda

máli er afbrigðið *una glaður við sitt* algengt þar sem *hlutskipti* virðist undanskilið en önnur afbrigði benda til þess að upprunans kunni að vera að leita í máli sjómanna. Þessu til styrktar má benda á ýmis forn málsorðatiltæki sem hafa að geyma stofnorðið *skarður/skerður hlutur*, t.d.:

3) *sitja yfir skörðum hlut* (Ísl 1629); *sitja um skörðum hlut fyrir e-m* (Hkr 2:254); *sitja fyrir skörðum hluta fyrir e-m* (Flat 2:372); *bera skarðan hlut fyrir e-m* (Sturl 1:38); *una skerðum hlut* (ÍF 3:157); *bera skerðan hlut fyrir e-m* (ÍF 3:207) og *hafa skarðan [hlut]* (FN 1:86).

Hér kann líkingin að vísa til skerts aflahlutar, sbr. orðatiltækið *bera ekki fullan hlut frá borði* sem kunnugt er frá fyrri hluta 17. aldar (OHR). Uppruninn er að vísu ekki óyggjandi en dæmið úr síðari alda máli bendir til þess að það hafi verið tengt aflahlut. Þessu til styrktar má benda á forn málsorðatiltæki sem hafa að geyma stofnorðin *hlutur* og *borð*, t.d.:

4) *bera hlut e-s fyrir borð* (AlexFJ 101) og *hlutur e-s er fyrir borð borinn* (ÍF 10:160).

Af sama meiði eru forn málsorðatiltækin *halda hlut sínum óskerðum fyrir e-m* (Sturl 2:88), *rétta sinn hlut* (Sturl 1:294), *rétta sinn hluta* (ÓTrOSn 19), *sitja yfir hlut e-s* (Ísl 587) og fleiri. Ekki eru efni til að fullyrða að líkingin að baki þeim vísi til aflahlutar en til þess kunna þó að benda orðatiltækin með *borð* og *skarður/skerður* sem stofnorð, sbr. enn fremur orðasambandið *vera hlutgengur* í merkingunni 'vera jafn öðrum (í hópi eða flokki)' sem er að finna í Egils sögu: *Ekki óttast eg það, þóttú komir í sveit með hirðmönnum Haralds, að eigi þykir þú hlutgengur eða jafn hinum fremstum í öllum mannraunum* (Ísl 373). Hér virðist líkingin vísa til manns sem hefur jafnan hlut við aðra (við veiðar). Til gamans má geta þess að *hlutur fiskimanns* nam fjórðungi þess afla sem hann dró eins og fram kemur í Fóstbræðra sögu: *Framar hefir þú þá gert um vígin á Grænlandi en fiskimaðurinn kallar aflausn vera fiskinnar því að hann kallast leysa sig ef hann dregur fisk fyrir sig en annan fyrir skip sitt, þriðja fyrir öngul, fjórða fyrir vað* (Ísl 839).

Hér að ofan var dregið á það að túlkun eða skilningur orðatiltækja kunni að hafa breyst. Slíkar breytingar eru reyndar mjög algengar. Sem dæmi þess má nefna orðatiltækin *vera heill á húfi* og *vera heill á hófi*. Fyrri afbrigðið er kunnugt úr fornu máli *vera heill á húfi* (FN 3:202, 211) og vísar líkingin trúlega til þess er menn eru heilir (heilsu) á skipi sínu [húfur = skip], þ.e. bjargast *heilu og höldnu* ('með heilu skipi og höldnu') úr sjávarháska. Afbrigðið *vera heill á hófi* kemur fram á 16. öld (OHR) og er algengt fram eftir 19. öld en það er nánast óþekkt í nútímamáli. Af elstu dæmum virðist mega álykta að upprunalega vísi líkingin til skips (húfs) enda eru svipaðar

líkingar kunnar af gömlum dæmum, t.d. *e-ð er í húfi* sem kunnugt er frá 16. öld: *lítið hefur þeim í húfi þótt um mig og mína fylgjara* (DI 10:499 (1539)). Á 16. öld skýtur upp afbrigðinu *vera heill á hófi* og það er algengara en eldri myndin *vera heill á húfi* sem þó er notuð samhliða. Merkingin er sú sama en vísunin önnur, þar sem *hófur* merkir 'hrosshófur' og líkingin vísar til þess er hross er óhalt eða óskaddað á fæti (hófi). Sú ályktun sem hér verður dregin er að túlkunin hafi breyst í hugum flestra en hin gamla og upprunalega túlkun hafi þó ávallt lifað samhliða og loks orðið yfirsterkari á 20. öld. Þótt slík markatilvik séu allnokkur í íslensku bera flest sjómennskuorðatiltæki uppruna sinn með sér.

Síðasta dæmið af þessum toga sem hér verður nefnt er orðatiltækið *e-ð liggur við borð* 'e-ð er í húfi; e-ð liggur nærri'. Fyrri merkingin er kunn frá 17. öld: [*alþýðan vanræki ekki bænadagana*] *hvað sem við borð þykir liggja* (Tyrk 369 (1628)) en síðari merkingin er einhöfð frá 18. öld (JS 213, 357). Skýringar á uppruna eru tvenns konar (HH91, 76–77), annars vegar að líkingin vísi til spilaborðs (BV) og hins vegar til skipshliðar. Í fyrra tilvikinu er gert ráð fyrir að líkingin vísi til þess sem lagt er undir og samræmist sú skýring fyrir merkingunni 'e-ð er í húfi', sbr. enn fremur dæmi úr Jónsbók (1578): *Ef menn dufla eður kasta teningum um peninga sé uppnæmt kóns umboðsmanni allt það er við borð liggur* (Jsb Ee, viii v). Síðari skýringin gerir ráð fyrir að það sem liggur við borð sé 'alda, stórsjór' og getur hún samræmist fyrri merkingunni ('hætta') og fellur vel að síðari merkingunni. Mestu skiptir þó að úr fornu máli er kunnugt svipað orðafar: *En kann það vera, að yður þykki heffast nær borði vor ræða* (Flat 3:242) og *Kann vera að yður þykki enn nær borði vor ræða heffast* (Eirsp 349). Þarna vísar líkingi til 'öldu' sem rís nærri borðstokki, þ.e. líkingin er sú sama og ofan gat. Skýring þessi er ekki óyggjandi en fornaldæmin virðast fremur styðja þá skýringu að líkingin vísi til borðstokks, þ.e. líkingarnar *e-ð hefst nær borði* og *e-ð liggur við borð* eru af sama toga. Niðurstaðan er sú að ekki sé gerlegt að kveða upp úr með það að önnur skýringin sé betri en hin enda er allt eins líklegt að orðatiltækin hafi verið skilin með mismunandi hætti á mismunandi tímum.

Framantalin dæmi sýna að hvergi nærri alltaf er ljóst hver uppruni orðatiltækis er. Oft koma fleiri en ein skýring til greina og er það þá jafnan svo að elstu dæmin vega þyngst en stundum hrökkva þau ekki til að niðurstaða verði tvímælalaus. Slík dæmi eru þó tiltölulega fá og raska ekki þeirri heildarmynd að sjósókn og fiskveiðar hafa alið af sér fjölmörg orðatiltæki.

4. Aldur orðatiltækja

Fjölmörg sjómennskuorðatiltæki eru kunn úr fornu máli og hafa verið notuð óslitið fram til nútímamáls. Sem dæmi má nefna *öll sund eru lokuð* ‘allar bjargir eru bannaðar’, sem algengt er í fornu máli, t.d. *Nú eru lokin sund öll* (ÓTrOSn 82), og orðatiltækið *sigla milli skers og báru* en um það eru kunn fjölmörg forn málsdæmi, t.d.: *vant verður mér að sigla í milli skers og báru* (Flat 1:512), *Það verður mér þungt að sigla milli skers og báru* (Flat 4:185) og *hann er kominn í mikinn voða og vanda millim skers og báru* (Thom 167). Slík orðatiltæki eru fjölmörg og sýna svo að ekki verður um villst órofið samhengi milli forns máls og nútímamáls.

Í sumum tilvikum eru sjómennskuorðatiltæki hins vegar aðeins kunn úr fornu máli en hafa síðan dáið drottne sínum. Þetta á t.d. við um orðatiltækið *leggja undir land* ‘láta undan síga, gefast upp’ sem m. a. er kunnugt úr Eyrbyggja sögu: *En svo segir mér hugur um hversu sem þetta mál fer að fyrr leggi þeir undir land en eg* (Ísl 567) þar sem líkingin vísar til þess er skipi er lagt (siglt) upp að ströndinni. Svipaða líkingu er að finna í orðatiltækinu *fara með löndum (fram)* ‘fara gætilega, sýna varkárni’ sem kunnugt er frá 19. öld (Merg 380) en gæti vel verið miklu eldra, sbr. sambandið *fara með landi fram* (Ísl 753). Annað dæmi um horfna líkingu er að finna í Flóamanna sögu: *Sú bylgja gekk nú yfir að eigi þarf að ausa* (Ísl 758). Líkingin er að vísu gagnsæ en ekki kunn úr síðari alda máli.

Í öðrum tilvikum er nútímamynd orðatiltækis aðeins kunn úr síðari alda heimildum en afbrigði úr fornu máli gæti bent til miklu hærri aldurs. Sem dæmi um þetta má tilgreina orðatiltækið *róa öllum árum að e-u* ‘keppa að e-u af fremsta megni’ (Fl 7 (Morð 240)) sem á sér hliðstæðu úr fornu máli: *öllum hám að róa* (Heil 2:616) í sömu merkingu.

Þau dæmi sem tilgreind hafa verið sýna að elstu dæmi gefa í sumum tilvikum aðeins vísbendingu um aldur orðatiltækis. Í flestum tilvikum verður að gera ráð fyrir að aldur orðatiltækis sé talsvert hærri en elsta dæmi bendir til. Þess eru fjölmörg dæmi að aðeins eitt dæmi færi aldur orðatiltækis aftur um nokkur hundruð ár. Sem dæmi má nefna orðatiltækið *vera einn á báti*. Það er algengt í nútímamáli en yfirfærða merkingu virðist mega finna í Ármanns rímum Jóns lærða: *Hugsa eg ekki um heimsins lof, það hált er stundum, / ei fæ heldur ást af sprundum, / einn á báti sigli eg í sundum* (Árm 69) og einnig í Þorsteins sögu Víkingssonar. Þar segir frá því að Víkingur bjóst til hólmsstefnu: *Síðan bjóst Víkingur og fór einn á báti* (FN 2:192). Þessi tvö dæmi benda til þess að orðatiltækið eigi sér fornar rætur þótt aðrar heimildir um það séu frá 19. öld. Svipuðu máli gegnir um orðatiltækið *ekki er á vísan að*

róa þar sem vísað er til þess er 'menn geta ekki róið á vísan fisk (afla) eða vísan veiðireit'. Það er kunnugt úr orðabók Björns Halldórssonar (BH 516) og safni Guðmundar Jónssonar (GJ 66, 363). Trúlega er það þó miklu eldra en þessar heimildir benda til þar sem svipað orðafar er að finna frá fyrri hluta 17. aldar: ... hvað sem við borð þykir liggja, utan þeir í veiðistöðum eigi víst þessara bænadaga hald og eigi á vísara sálar aflann að róa á landi en hinir á sinn afla er á sjóinn leita (Tyrk 369 (1640)). Þarna virðist hatta fyrir orðatiltækinu, líkingin er að minnsta kosti sú sama. Síðasta dæmi af þessu toga sem hér verður nefnt er orðatiltækið *hafa borð fyrir báru* sem kunnugt er frá 16. öld: **Svo mega fleiri fánýt orð / fram af munni hrjóta / ef lítið er fyrir báru borð* (16 (OHR)) en þá mynd sem upp er dregin er að finna í fornu máli: *Harður var byr en mjög bárstórt og lítið borð við báru* (Bisk 2:82).

Niðurstaða framanritaðs er sú að orðatiltæki eru jafnan talsvert eldri en elstu heimildir benda til. Færa má rök að því að mörg sjómennskuorðatiltæki, sem aðeins eru kunn úr síðari alda heimildum, eigi sér fornar rætur, eins og ofangreind dæmi benda til.

5. Orðatiltæki úr tilteknum heimildum

Við athugun á heimildum um orðatiltæki úr sjómannamáli virðist mér dreifing þeirra mjög breið. Það er ekki hægt að benda á tiltekin verk sem skera sig úr að þessu leyti. Til gamans athugaði ég Egils sögu og Grettis sögu með tilliti til notkunar orðatiltækja úr sjómannamáli. Úr Egils sögu fann ég þrjú: *vera nokkur borði* (Ísl 370), *sitja e-m skarðan hlut* 'þola ójöfnuð (e-s)' (Ísl 451) og óbeint *kasta e-u á glæ* < [*verpa e-u á mäskeið* (mäskeið 'sjór, glær')] (Ísl 501). Úr Grettis sögu fann ég aðeins eitt orðatiltæki sem kann að tengjast sjómennsku: *(verða) hlut sínum feginn* (Ísl 1027). Af þessu verða naumast dregnar miklar ályktanir en bendir kannski til þess sem augljóst má þykja að sjómennskuorðatiltækin spretta fram af vörum fólksins og eru ekki bundin einstökum bókmenntagreinum.

Til enn frekari staðfestingar athugaði ég Biblíuna. Hún er fremur fátæk að orðatiltækjum sem tengjast sjómennsku. Það þarf ekki að koma á óvart þar sem vettvangur þeirra frásagna sem þar er að finna er býsna fjarri íslenskum raunveruleika auk þess sem efnið snýst um siðaboðskap og heim-speki með bakgrunn sem er mjög frábrugðinn þeirri lífssýn sem fram kemur í norrænum ritum. Í Nýja testamentinu koma þó fiskimenn víða við sögu og þangað má rekja uppruna nokkurra orðatiltækja. Í 5. kafla Lúkas-arguðspjalls segir t.d. frá því er Jesús fékk fiskimennina Símon Pétur og

Jakob og Jóhannes Zebedeussyni til liðs við sig. Hann sagði við Símon (Lúk 5, 4): Rói þér út á djúp og leysið net yður til fiskjar (Pst 284/159). Þá bauð hann Símoni að róa út á djúp skipinu og verpa netjum til fiskveiðar (Pst 3). Drag upp herra og leysið net yðar til fiskidrættar (OG). Drag þú út á djúpið og leysið net yðar til fiskidrættar (Gþ). Legg þú út á djúpið, og leggið net yðar til fiski (Við). [duc in altum et laxate retia vestra in capturam (Vulg). Fare auff die höhe, und werffet ewre Netze aus, das jr einen zug thut (Luth)].

Sú mynd sem þarna er dregin upp er eftírminnileg enda hefur hún orðið kveikjan að líkingu sem liggur að baki orðatiltækinu *leggja á djúpið*. Þýðing Odds *draga upp herra* virðist samsvara latneska textanum en eins og sjá má er þegar í Postulasögunum (og hjá Guðbrandi) að finna stofnorðið *djúpið*. Sú mynd hefur náð að festa rætur í málinu eins og dæmi úr nútíma-máli staðfestir. Fyrir alþingiskosningarnar vorið 1995 lét forsætisráðherra í ljós að það sé varasamt að *leggja á djúpið með nauman meirihluta* (DV, 11. 4. 1995). Uppruninn leynir sér ekki en ósagt skal látið hvort hér er á ferðinni orðatiltæki eða óbein tilvitnun enda kemur það í einn stað niður.

Til viðbótar við þetta dæmi úr Lúkasarguðspjalli hef ég aðeins fundið sex orðatiltæki, og afbrigði þeirra, í Guðbrandsbiblíu sem kunna að sækja líkingu sína til sjómennsku. Auk þess hef ég fundið eitt til viðbótar úr Viðeyjarbiblíu. Dæmin eru eftirfarandi:

draga sig í hlé (Hebr 10, 38): En réttlátur mun af trúnni lifa, en sá sig í hlé dregur, á þeim mun sála mín hafa öngva þókknan (OG). [iustus autem meus ex fide vivit quod si subtraxerit se non placebit animae meae (Vulg). Der Gerechte aber wird des Glaubens leben. Wer aber weichen wird, an dem wird meine Seele kein gefallen haben (Luth)].

leggja í hlé (FormRóm): þau hin réttskaplegu verk munu eigi lengi í hlé liggja (OG).

leggja net sín fyrir e-n (Esek 12, 13): Eg vil kasta mínu neti fyrir hann (Gþ). [et extendam rete meum super illum (Vulg)].

e-ð verður e-m að neti (Jós 23, 13): ... heldur skal það verða yður að snöru og að neti ... (Gþ). [... sed sint vobis in foveam ['gryfja'] ac laqueum ['snara'] ... (Vulg). sondern sie werden euch zum strick und nez (Luth)].

e-ð er dropi í hafð (Sír 18, 8): Líka sem einn vatnsdropi í móti sjávarhafi (Gþ). eins og vatnsdropi úr hafinu (Við). [quasi guttae aquae a mare (Vulg). Gleich wie ein Tröpflein wassers gegen das Meer (Luth)].

leita lags (Lúk 22, 6): [hann] leitaði lags að hann fengi selt þeim hann án upphlaups (OG/Gþ). [et quaerebat oportunitatem ut traderet illum sine

turbis (Vulg). Und er versprach sich, und suchte gelegenheit, das er jn vberantwortet on rhumor (Luth)].

liggja til lægis (Jer 5, 26): Þeir sem liggja til lægis og setja snörur fyrir fólkið (Gb). [... insidiantes quasi aucupes (Vulg). die den Leuten stellen und fallen zurichten sie zu fachen wie die Vogeler thun (Luth)].

leita lægis (Matt 26, 16): og þaðan í frá leitaði [leituð (OG)] hann lægis [lægs (Gb)] það hann sviki hann án upphlaups (OG). [et exinde quaerebat oportunitatem ut eum traderet (Vulg). Und von dem an, suchet er gelegenheit, das er jn verrhiete (Luth)].

líða skipbrot (1. Tím 1, 19): á trúnni skipbrot liðið (OG). [quam quidam repellentes circa fidem naufragaverunt (Vulg). und am glauben Schiffbruch erlitten habe (Luth)].

setja sig í stellingar (Sír 12, 19): setur andlitið í stellingar (Við). [und das Maul auffwerfen (Luth)].

Ég hef athugað samsvarandi ritningarstaði í Vúlgötu, Lútersbiblíu og nokkrum erlendum biblíuútgáfum og komist að raun um að þar er í þremur tilvikum notað óskylt orðafar: *draga sig í hlé*, *leita lags* og *setja sig í stellingar*.

Hin orðatiltækin eiga sér erlendar samsvaranir auk þess sem orðatiltækið *e-ð er dropi í hafid* hefur svo almenna vísun að hæpið er að telja það til sjómannamáls og biblíuorðatiltæki með stofnorðinu *net* vísa til veiða á landi, í þessu tilviki til fuglaveiða. Að öllu athuguðu leyfi ég mér að draga þá ályktun að umrædd þrjú orðatiltæki séu íslensk smíð og sæki líkingu sína til íslenskra aðstæðna, nánar til tekið eigi rætur sínar í sjómannamáli. Reyndar er ekki óbyggjandi að orðatiltækið *draga sig í hlé* tengist upprunalega sjómannamáli, vísunin kann að vera almenn en hins vegar má telja öruggt að ýmis önnur orðatiltæki þar sem *hlé* er stofnorð vísi til sjómennsku, t.d. *halda sér til hlés* (N), *láta í hlé síga* (s19) og *vera til hlés við e-s* (N).

Orðatiltækið *leita lags* virðist mér hins vegar ótvírætt fengið úr sjómannamáli. Af dæmunum má sjá að þegar á 16. öld eru kunn af því nokkur afbrigði og þá þegar virðist myndunum *lag* 'hlé milli brotsjóa' og *lægi* 'skipalægi' ruglað saman. Ástæða þessa samsláttar er trúlega sú að í þgf.et. falla *lagi* < *lag* og *lægi* < *lægi* saman í framburði auk þess sem merkingin 'hlé' (*lag*) og 'skjól' (*lægi*) er ekki ósvipuð. Af þessum ruglingi kann að mega draga þá ályktun að orðatiltækin séu talsvert eldri en frá 16. öld þótt eldri dæmi sé ekki kunn, þ.e. þau voru farin að gangast í munni eins og margt það sem lengi hefur verið notað. Trúlegra má telja að jafnmörg afbrigði og

hér um ræðir bendi til þess fremur en að hér sé um að ræða nýtt orðatiltæki í mótun. Þetta er auðvitað ekki sannað en sé ályktunin rétt staðfestir hún það sem alkunna er að valt er að treysta því að elstu dæmi segi til um aldur orðatiltækis, þvert á móti verður að ætla að þau séu jafnan talsvert eldri en elstu dæmi.

Orðatiltækið *setja sig í stellingar* virðist mér loks ótvírætt íslenskt. *Stelling* er kunn úr fornu máli í merkingunni 'gróp fyrir siglutré' og líkingin vísar þá til þess er siglutré er reist, sameiginleg merking er 'e-ð er undirbúið.' Menn *setja sig í stellingar* til að gera e-ð eða mæta einhverju, líkt og sjómenn *setja siglutré í stellingar* til að undirbúa siglingu.

Uppskeran er því tiltölulega rýr þegar leitað er að sjómennskuorðatiltækjum í Biblíunni. Þar er að finna þrjú slík, kannski fjögur. Þessi niðurstaða samræmist því vel að sjómennskuorðatiltæki eru ekki bundin einstökum ritum heldur eru þau hluti af almennu málfari.

6. Lokaorð

Í greininni hefur verið fjallað lítillega um íslensk orðatiltæki sem eiga uppruna sinn í máli sjómanna. Þetta svið íslensks mannlífs, baráttan og erfiðleikarnir sem því fylgja að sækja gull í greipar Ægi, er án efa eitt hið gjöfulesta á sviði orðatiltækja. Og enn eru íslenskir sjómenn iðnir við kolann, enn koma fram nýja líkingar á þessu sviði. Sem dæmi má nefna orðatiltækin *vera eins og síld í tunnu* (s19), *allt er í grænum sjó* (f20), *stinga stefnuna út* (N), *klárir í bátana* (N), *grípa e-n í landhelgi* (N), *breiða yfir nafn og númer og taka þokann sinn* (N). Sum þessara orðatiltækja endurspeglar breytta verk-hætti, t.d. *vera eins og síld í tunnu* og *klárir í bátana* sem hvor tveggja vísa til síldveiða, en önnur eiga sér stoð í breyttum aðstæðum, t.d. *taka e-n í landhelgi* og *breiða yfir nafn og númer* sem vísa til landhelgisdeilna Íslendinga og Breta. Þannig má segja að orðatiltæki séu börn síns tíma. Það er hins vegar athyglisvert að ég hef ekki rekist á sjómennskuorðatiltæki sem eiga rætur sínar í tæknivæðingu á sjó, t.d. í tölvuvæðingu, fisksjá, lóðningum eða flök-unarvélum. Kannski eru slík tæki of vélræn til að andinn taki sig á loft og upp spretti nýjar líkingar.

HEIMILDIR OG SKAMMSTAFANIR

Til Biblíunnar er vitnað með þeim hætti að heiti einstakra bóka eru skammstöfuð, t.d. (Job 38, 11) = Jobsbók, 38. kafli 11. vers og (Sír 12, 19) = Síraksbók, 12. kafli 19. vers. Innan sviga aftan við ritningarstaðinn eru skammstafanir sem vísa til tiltekinnar útgáfu, t.d. (OG) = Nýja testamentisþýðing Odds Gottskálkssonar, (GB) = Guðbrandsbiblía (1584) og (Við) = Viðeyjarbiblía (1841).

- AlexFJ = *Alexanders saga*. Íslensk oversættelse ved Brandr Jónsson (Biskop til Holar 1263–64). Udgiven af Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat [Finnur Jónsson]. København, 1925.
- Árm = *Ármanns rímur* eftir Jón Guðmundsson lærða (1637) og Ármanns þáttur eftir Jón Þorláksson. Jón Helgason bjó til prentunar. Íslensk rit síðari alda 1. Kaupmannahöfn, 1948.
- BH = Björn Halldórsson: *Lexicon islandico-latino-danicum Biørnionis Haldorsonii* 1–2. Eftir handriti í Stofnun Árna Magnússonar í Kaupmannahöfn. Fyrst gefin út árið 1814 af Rasmusi Kristjáni Rask. Orðfræðirit fyrir alda 2. Ný útgáfa. Jón Aðalsteinn Jónsson sá um útgáfuna. Reykjavík, 1992.
- Bisk = *Biskupa sögur* 1–2. Kaupmannahöfn, 1858–1878.
- BV = Bjarni Vilhjálmsson. Við borð liggur. *Minjar og menntir*. Afmælisrit helgað Kristjáni Eldjárn 6. desember 1976. Reykjavík, 1976.
- Clár = *Clári saga*. Herausgegeben von Gustaf Cederskiöld. Altnordische Saga-Bibliothek 12. Halle a. S., 1907.
- DI = *Diplomatarium Islandicum. Íslenskt fornbréfasafn* 1–16. Kaupmannahöfn og Reykjavík, 1857–1972.
- DV = *Dagblaðið Vísir*. Reykjavík.
- Eirsp = *Eirspennill – AM 47 fol.*. Nóregs konunga sögur: Magnús góði ... Hákon gamli. Utgivet af Den norske historiske kildekriftkommissionen ved Finnur Jónsson. Kristiania, 1913.
- F = fornt mál.
- f = fyrri hluti aldar, t.d. f19 = frá fyrra hluta 19. aldar.
- Flat = *Flateyjarbók* 1–4. Sigurður Nordal sá um útgáfuna. Akranesi, 1944.
- FN = *Fornaldarsögur Norðurlanda* 1–3. Guðni Jónsson og Bjarni Vilhjálmsson sáu um útgáfuna. Reykjavík, 1944.
- FormRóm = Formáli Rómverjabréfsins í þýðingu Odds Gottskálkssonar.
- GJ = *Safn af íslenskum orðskviðum ... samanlesið og í stafrofsröð sett af Guðmundi Jónssyni*. Kaupmannahöfn, 1830.
- GP = Guðbrandsbiblía (1584).
- Heil = *Heilagra manna sögur* 1–2. Fortællinger og legender om hellige mænd og kvinder. Efter gamle håndskrifter udgivne af C. R. Unger. Christiania, 1877.
- HH54 = Halldór Halldórsson: *Íslensk orðtök*. Drög að rannsóknunum á myndhverfum orðtökum í íslensku. Reykjavík, 1954.
- HH91 = Halldór Halldórsson: *Íslenskt orðtakasafn*. 3. útgáfa aukin og endurskoðuð. Reykjavík, 1991.
- Hkr = *Heimskringla* 1–3. Bjarni Aðalbjarnarson gaf út. Íslensk fornrit 26–28. Reykjavík, 1941–1951.
- ÍF = *Íslensk fornrit* 1–. Reykjavík, 1933–.
- Ísl = *Íslendinga sögur og þættir* 1–3. Ritstjórar Bragi Halldórsson, Jón Torfason, Sverrir Tómasson, Örnólfur Thorsson. Reykjavík, 1987.
- JHBisk = *Biskupasögur Jóns prófests í Hítardal* 1–2. Reykjavík, 1903–1915.
- JS = *Séra Jón Steingrímsson*. Ævisagan og önnur rit. Kristján Albertsson gaf út. Reykjavík, 1973.
- Jsb = *Lögbók Íslendinga. Jónsbók 1578*. Facsimile Edition with an introduction in English and Icelandic by Ólafur Lárússon. Monumenta Typographica Islandica 3. Copenhagen, 1934.
- Luth = *Biblia Germanica 1545*. Die Bibel in der deutschen Übersetzung Martin Luthers. Ausgabe letzter Hand. Stuttgart, 1967.
- Merg = Jón G. Friðjónsson: *Mergur málsins*. Reykjavík, 1993.
- Morð = *Morðbréfabæklingar Guðbrands biskups Þorlákssonar*. Sögurit 1, bls. 1–4. Reykjavík, 1902–1906.

N = Innan sviga (N) aftan við dæmi vísar til nútímamáls.

OG = *Hid Nya Testament*. Oddur Gottskálksson útlagði á norrænu. Prentað í Hróarskeldu 1540.

Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar. Sigurbjörn Einarsson, Guðrún Kvaran, Gunnlaugur Ingólfsson og Jón Aðalsteinn Jónsson sáu um útgáfuna og rituðu inngang. Reykjavík, 1988.

OCSV = Oddný Guðrún Sverrisdóttir: *Land in Sicht*. Germanistische Arbeiten zu Sprache und Kulturgeschichte 9. Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris, 1987.

OHR = Seðlasafn Orðabókar Háskólans (ritmálssafn).

ÓTrOSn = *Saga Ólafs Tryggvasonar af Oddr Snorrason munk*. Udgivet af Finnur Jónsson. København, 1932.

Pst = *Postola sögur*. Legendariske fortællinger om Apostlernes liv, deres kamp for kristendommens udbredelse samt deres martyrdød. Efter gamle haandskrifter udgivne af C. R. Unger. Christiania, 1874.

s = síðari hluti aldar, t.d. s19 = frá síðari hluta 19. aldar.

Sturl = *Sturlunga saga* 1–2. Jón Jóhannesson, Magnús Finnbogason og Kristján Eldjárn sáu um útgáfuna. Reykjavík, 1946.

Tyrk = *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*. Sögurit 4. Reykjavík, 1906–1909.

Við = *Biblía það er*: Heilög Ritning. I 5ta sinni útgáfin, á ný yfirskoðuð og leiðrétt, að tilhlutun ens íslenska Biblíu=félags. Videyar Klaustri 1841.

Vulg = *Biblia Sacra Iuxta Vulgata Versionem*. Dritte, verbesserte Auflage. Stuttgart, 1983.

Æv = *Ísländzk æventyri, isländische Legenden, Novellen und Märchen* 1. Text. Herausgegeben von Hugo Gering. Halle, 1882.

SUMMARY

This paper discusses idiomatic expressions from the sphere of seamanship. It begins with a general discussion of the term 'idiom', and proposes several ways of dealing with the problems that arise in defining that term. The paper then demonstrates that some socio-cultural fields are more productive than others in generating idioms, and that seamanship has been unusually fertile in this respect.

Some problems arise, however, in trying to define idioms whose origin lies in seamanship. One is that, in some cases, the true origin is ambiguous, e.g., *una vel/illa við sinn hlut*, in which *hlut* (acc. from *hlutur*) might refer to 'a seaman's share', 'share or lot in life' or to 'part, portion' in general. A second problem has to do with determining the age of an idiom, since the earliest appearance in the sources does not necessarily tell us the actual age of the idiom. A third problem is that sources show that some idioms have been understood differently through the ages. An example is the Old Icelandic idiom *vera heill á húfi* 'to be safe and well', where *húfi* (dat. from *húfur*) means 'boat'; in the sixteenth century, however, this idiom was replaced by *vera heill á háfi*, with the same meaning, but referring to a horse's hoof (*háfur*). In modern Icelandic only the older variant is used.

The final part of the paper treats several written sources in which a small number of seamanship idioms is found, first *Grettis saga* and *Egils saga*, and then the *Bible*. Some of the biblical idioms have been brought into Icelandic through foreign translations but others are of Icelandic origin.

Føroyskar máliskur

Í fjør, tá ið eg gjørði ferð til Íslands í teimum ørindum at samgleðast frænd-unum um fimmti ára lýðveldi, varð eyðvitað sum altíð hugt inn í bókabúðir. Ein av teimum bókum, eg hevði heim aftur við mær, var *Mergur málsins* eftir Jón G. Friðjónsson – um íslensk »orðatiltæki«, uppruna teirra, søgu og nýtslu (1993). Síðan hevur tann bók verið mær íðuliga á hondum og hevur roynst ótømandi kunnskaparlind at oysa úr. Hon var eisini tilelvingin til, at eg á sinni skeyt hetta evni upp til ráðstevnu okkara. Heppin vóru vit eisini at fáa sjálvan bókarhøvundin higar at halda fyrilesturin íslendinga vegna, og sjálvur var eg so dittin at vága mær at leggja fyri okkara føroyinga vegna, sum eg tíðum havi iðrað meg eftir, tí at eg havi ikki rannsakað evnið mikið, tó at vit javnan takast við at týða orðafelli ella máliskur í arbeiði okkara við føroyska orðabók. Higartil hava vit markað tilík málslig fyrbrigdi við styttingini *tilt.* t.e. tiltak, til munar frá *orðt.* t.e. orðtak. Við hesum kemst at tí stóra fløkjumáli, sum eru frøðiheiti á hesum fyrbrigdum. Á føroyskum er *orðtak* ella *orðatak* tað, sum á íslenskum vanliga nevnist *málsháttur*, men íslenskt *orðtak* verður vanliga havt um ávíst slag av orðafelli ella málisku, tíðum fast orðasamband við fluttari ella myndbornari (»metaforiskari«) merking. Ymist er, sum vit nevna hetta á føroyskum: *tiltak*, *orðafelli* ella *málisku*, sum vit hava valt til yvirskrift yvir hesum fyrilestrapari. Ógreitt er um upprunan at orðinum *máliska*. Valla hevur tað skyldskap við íslenska orðið *mállýska*, ið merkir 'málføri, bygdarmál'. Jens Chr. Svabo (1966) týðir orðið 'Mundhæld, locutio proverbialis' í orðabókarhandriti sínum frá eftir 1800. Nicolai Mohr týðir tað 'Talemaade, Mundart, dialectus' og setur við til samanburðar ísl. *málíska* (!) í handriti sínum frá 1780-árunum. Hann var sum kunnugt kønur í íslenskum og hevur sett við ikki so fá orð íslensk, sum ikki hava verið uppskrivað annars. Kann her vera um einhvørja avleiðslu at røða (sbr. orð sum *slammiska* 'góðgæti') ella er tað kortini ikki annað enn *mállýska* broytt til snið og merking? Kanska. Leingi hevur mær verið yndi av verkum Halldórs Halldórssonar professara um íslensk *orðtök* (1954; 1991). Í hesum báðum bókum Halldórs og Jóns bók er mangt at finna, ið kann kasta ljós á samsvarandi ella lík føroysk orðafelli og máliskur.

Flestar slíkar máliskur, sum eru fastur táttur í málinum og geva tí sín ser-taka dām, eru upprunnar á døgum, sum í mongum vóru øðrvísi til verk og vinnu enn okkara tøkniríka tíð. Tí er ikki so løgið, at mangar máliskurnar eru ógreiðar fyri nútíðarfólki til eiginliga merking. Stórur vandi er tá fyri, at tær verða bronglaðar ella samanblandaðar tvær ella tríggjar í ein greyt. Men ikki so fáar hava so mangar øldir á baki, at lærdómur krevst til at týða tær, og tað er minni enn so altíð, at hann røkkur til, so einastu ráðini eru tá at taka til gitingar eftir sannlíkindum. Mangar eru útlenskar til uppruna, eitt nú úr Bíbliuni, og tá eru rannsóknir hjá útlenskum frøðimonnum tíð-um tókar. Vit føroyingar sakna rit, sum serstakliga taka fyri máliskur, upp-runna teirra, aldur og nýtslu. Tað er bráðneyðugt av málrøktargrundum at fáa til vegar sovorðið rit. Her ber til at nevna, at í ritstjórnararbeiði okkara við móðurmálsorðabókina nýggju royna vit sum nevnt at marka máliskur av hesum slag við ávísari stytting (tilt.). Tí skuldi tað verið lagamanni við teld-uni at leiða út alt, sum í bókini er av tilíkum, og vit skuldu eftir stuttari stund havt eitt drúgt íkast av tilfari tøkt. Ivaleyst er í orðasavni okkara úr tal-aðum máli ørgrynni av máliskum, tí forkunnug orð, ið vekja ans hjá orða-savnarum, eru ofta kjarni í máliskum. Men høvuðsálit verða tey fáu søvn, ið longu eru til. Eg hugsí um tey eftir V.U. Hammershaimb (1852), Jákup Dahl (1942), Jóan Chr. Poulsen (1958) og Jóannes Dalsgaard (1971-72).

Til hetta prát mítt havi eg gjørt eitt lítið úrval av máliskum, sum hava samband við sjógv, sigling og sjóvinnu, helst útróður við opnum báti. Síðan ætli eg at gera roynd til at týða tvær máliskur, ið vanligar verða havdar á munni. At enda fari eg at nevna dømi um rangnýttar ella bronglaðar mál-iskur.

Eg skal royna at hava dømini í so toluliga skilvísu raðfylgi.

Fyrst ein máliska úr bátasmíði:

ikki eigur at smíða nøgluna fyrr enn batin: tað ið ein ger, eigur at vera í rætt-ari røð. Líkt tiltak er í íslenskum: *smíða negluna á undan bátinum* ella *fyrir en bátinn*. Merkingin er hin sama.

leggja lunnar undir e-n er at hjálpa einum. Myndin er frá bátadrátti. Eisini eitur tað *at lynna undir e-n:* skunda undir e-n, ið er seinur til at gera e-t – *lynna* avleitt av *lunnur*, smbr. ísl. *hlynnu*.

standa fyri aftan stýrið: vera minni maður. Man sipa til tað, at maður stendur eftir á landi, báturin er farin undan honum.

taka sær løgi er at royna at nýta sær høvi, ið býðst. Myndin er frá tí, at ein roynir at sleppa frá landi ella at landi, meðan slætt er millum óløgini ella brimbrotini. Eisini verður sagt t.d.: *Nú eru løgi*, tá ið einki forðar ella hindrar.

leggja allar árar í sjógv el. *út*: gera alt til at fáa framt tað, ein ætlar sær. Sama í ísl. *leggja allar árar út*.

sita við stýri(ð): hava ræðið. Sama í ísl.: *sitja við stýrið*. Jóan Chr. Poulsen hevur: *Sita við stavn og stýri* við somu el. líkari merking.

blíðan byr! er góðynski um, at væl skal gangast.

geva byr undir e-n: veita e-m stuðul, sbr. ísl. *gefa e-u byr í seglin*.

stýra við ár verður skemtandi sagt um tað at vera fullur av brennivíni – tað man sipa til gongulagið.

lækka seglini er at (noyðast) at gera minni av, helst fíggjarliga. Sama í ísl., eisini *lægja seglin*.

tú vilt hava títt segl á loft: vilt altíð hava rætt.

vera leysur (leys) á nálini. Hetta lýsir Jóan Chr. soleiðis: Tá ið dreingir ganga við ymsum gentum og gentur við ymsum dreingjum: *Tey eru nakað leys á nálini* = kumpass, ið er nakað kvik á nálini, melur ætt av ætt. Jákup Dahl hevur *at fara av nálini* uttan týðing, sum tí verri er reglan í savni hansara.

hálsa um er at broyta meining el. ætlan. Myndin er frá tí, at hálsurin á seglinum verður skiftur yvir í hitt borðið í skáksigling.

liggja í kjalarvørrinum á e-m: vera tætt í hølunum á e-m, fylgja e-m tætt eftir. Smbr. da. *i kølvandet* og ísl. *í kjölfar(ið)*.

sita í sama borði: halda saman. Myndin er úr róðri.

hava (gott/ringt) áralag: duga (væl/illa) at arbeiða saman.

leggja upp fyri (streymin): tá ið farið verður um streymfjørð el. -sund, verður rógvið nakað langt upp ímóti rákinum, áðrenn lagt verður á fjørðin. Hesi málisku havi eg stundum í málrøktarørindum roynt at mæla við í staðin fyri hina útlendsku »*at taka hædd fyri*« < do. *tage højde for*, ið er úr flogmáli, t.e. flúgva so høgt, at flogfarið er væl oman fyri e-t høgt á leiðini uppfrá.

rógva andstreym: mæta mótgangi og leggja ímóti honum til tess at vinna á honum (JCP)

rógva seg upp á turt: renna seg fastan.

rógva fram undir (e-t): sipa til, koma við tilsipanum til tess at fáa e-t til umtals, »skjóta fram undir vatni«.

(*teir flestu*) *rógva í annað borðið*: ósemja, lítið samlyndi.

leggja (áramar) inn: gevast við e-m, sbr. ísl. *leggja árar í bát*.

nú er mín fjørður brátt rógvin: lívið er at enda komið.

andøva streymin: fara hógliga fram, meðan ein hevur harða mótstøðu, og bíða, til mótstøðan linkar (JCP).

andøva ímóti: tosa ímóti tí, ið aðrir siga.

hasin hevur verið á skipi fyrr: han er sin post voxen (Hmb.).

tað brýtur í bæði borð: at standa í stríði frá øllum síðum (JCP)

honum lá vátta undir fœti: hann var í vanda staddur.

tað fer fyri vág og vind el. fyri vind og vág: sløðist burtur av órøkjuskapi.

Smbr. ísl. *lata e-t rekast fyrir vog og vindi*.

gjara út (við e-m): lokka (t.d. við mutri), lova fyrimunir. (Gjar er rúður skavað av gróti til at sandra út fyri fisk til at fáa hann at nærkast).

koma í ljósmála: koma væl á leið, so at sæst, hvussu vorðið verður – eginliga um drignan fisk, fyrst hann sæst niðri í sjónum.

komín undir borð: nærum fingin el. vunnin – egl. um fisk, eitt nú kalva, ið komín er undir høg.

hava magan uppi í kjafti: vera pøstur, fyrilagstur av møði, egl. um fisk, ið hevur kíkað.

vera uppkastaður: hava byrjað eina fyrirøku, ið er miseyðnað, egl. tað, at teymarnir eru fløktir upp um teinin.

(seta í botn) tað stendur í botni (við e-m): fæst ikki at ganga, kemst ikki til nakra avgerð, egl.: snørið er fast í botni.

leggja ein ravarakstur: vitja blítt fólk, egl. reka eftir kalva (JCP).

tað er afturróðurin hjá honum: sagt um e-t, ið ein ger ella sigur upp í saman, javnt og samt. Man vera komið av tí *at rógva aftur á aftur*, t.e. rógva aftur á miðði, tá ið báturin er rikin av tí.

lata fara aftur við borðinum: ikki leggja í at varðveita, lata fara, egl. um reka, ið ikki verður tikin inn.

við sjógv á baki: í miklum skundi, egl. um grind, ið gongur við ferð.

nú er komið undir land: arbeiði næstan liðugt, nú sæst fyri enda.

leggja til brots: fara undir e-t váðaverk el. tíl., egl. lenda í ringum líkindum, har ið ókyrt er.

seta skorður undir ein: hjálpa einum til at koma fram, ið ikki sjálvur er førur fyri tí (JCP).

Hetta vóru so máliskudømini, eg hevði kosið mær at taka fram. Fleiri kundu tey verið, og ivaleyst onnur við, tí sjógvurin er og hevur verið framm-arlaga í huga okkara føroyinga og hevur myndað hugsanarhátt okkara í mongum.

So vóru tað tær báðar máliskurnar, sum eg ætli at royna at týða. Tær verða nógv nýttar, men eru ivaleyst øllum »merkingartómar«, tá ið um upp-runamerkingina ræður.

Hin fyrri, og helst eyðtýddara, er: *fara fyri skeyt(ið)*: fara fyri einki, misfarast. Her man vera um skeyt á segli at røða. Skeyt er bæði niðara aftara horn

á segli og bandið niður úr tí. Skeytið verður sum kunnugt gjört fast í borðstokkin á bátinum. At fara fyrri skeyt(ið) man so vera at fara út fyrri, har ið skeytið er fest, tað er 'fyrri borð', og tað hóskar væl við merkingina 'misfarast'. Her man vera uppií fyrbrigdið »lutur fyrri heild« (pars pro toto).

Hin máliskan er: *ikki eru allar súðir syftar enn*: tað er ikki úti við hesum, enn er ikki endi í hendi, enn er vón. *Súð* kenna allir føroyingar sum skoyti millum borð á báti. Gamal bátur er ofta *súðslitin*. Men í fornum máli norrønum er pars-pro-toto-merkingin 'skip'. Skipið hjá landsmanni okkara Sverra kongi æt sum kunnugt *Mariusúðin*. Føroyska sagnorðið *syfta* er ljóðregluliga ættað frá norr. *svipta*, sum eisini hevði somu merking sum okkara: 'sleingja, tveita', men at *svipta e-n e-u* (el. *e-u*) er at 'taka e-t frá e-m, skilja e-n við e-t' sambært norrønu orðabók Leivs Heggstads (1930). Áðrenn eg hugdi gjøllari í orðabók, gekk eg leingi og sá fyrri mær, at her var mynd úr sjóbardaga: Enn var ikki øll vón úti, tí øll skip vóru enn ikki »svipt [monnum]«. Enn vóru skip, sum ikki høvdu mist alla manning! Seinni gav eg gætur eftir hesum (taki beint upp eftir Heggstad): *svipta segli* (også berre *svipta*) syfta (reva) segl 'minka segl med å binda det ihop nedanfrå'. Er henda frágreiðing bein, skuldi orðafellið *ikki eru allar súðir syftar enn* kunnað merkt upphavliga: enn eru skip eftir, ið før eru fyrri at sigla við øllum seglum. Enn er ikki alt skert, enn er vón. Satt at siga, helt eg hina fyrru skýringina vera »litríkari«, men fornmálsdømini seta helst treystari skorður undir ta seinnu.

Tann, ið hugaður er fyrri málrøktini, hevur manga beiska av at hoyra og síggja máliskur bronglaðar. Her í endanum skal eg nevna tvey dømi, annað við rót í sigling, hitt ber okkum upp á land aftur, í tøvning. Í áðni nevndi eg máliskuna *at lata e-t fara aftur við borðinum*. Hon hevur verið heldur enn ikki ovurnýtt, eitt nú í stjórnmalakjaki. Tað hoyrist meir enn so, at okkurt verður latið fara »fram við« borðinum. Tá skuldi skipið bakkað! Har blandast uppí, at *fram við* eisini merkir da. 'forbi', en. 'by, past', ísl. 'fram hjá'. Tað er heldur ikki vist, at tey, ið so siga, hava skipsborðið í huganum.

Tá ið ullplagg verður tøvt, kann tað henda, at tað vil ikki tódna, hvussu ið tøvt verður. Tá er *naggatódn* komin í plaggið, og tað galt um at fáa hana úr aftur, og til tað brúk var eitt magnað gandaørindi tøkt (H.M. Eidesgaard 1952:71). Tað er eisini vanlig máliska, at *naggatódn kemur í*, tá ið eithvørt vil ikki eydnast, t.d. samráðingarnar. Men nú er næstan vanligari at hoyra, at t.d. samráðingarnar eru »komnar í naggatódn« og at tað ræður um at fáa tær »úr aftur naggatódnini«. Eyðsæð er, at her stendur ikki rætta myndin fyrri hugans eygum.

Hesi bæði dømini nevni eg til endans til at sýna, hvussu stórir tørvur er okkum á bók sum *Mergi málsins*.

HEIMILDIR

- Halldór Halldórsson. 1954. *Íslensk orðtøk*. Reykjavík.
 Halldór Halldórsson. 1991. *Íslenskt orðtakasafn*. 3.útg. Reykjavík.
 H.M. Eidesgaard. 1952. *Hitt ævinliga gonguverkið*. Tórshavn.
 Jákup Dahl. 1942. Nakrar føroyskar máliskur og nøkur føroysk orðafelli. *Varðin* 22:134-144.
 J.C. Svabo. 1966. *Dictionarium færøense*. Færøsk-dansk-latinsk ordbog I. Útg. Chr. Matras. Færoensia 7. København.
 Jóan Chr. Poulsen. 1958. *Føroysk orðafelli og orðtøk*. Tórshavn.
 Jóannes Dalsgaard. 1971-72. *Orðtøk og máliskur*. *Varðin* 40:73-96.
 Jón G. Friðjónsson. 1993. *Mergur málsins – Íslensk orðatiltæki, uppruni, saga og notkun*. Reykjavík.
 Leiv Heggstad. 1930. *Gamalnorsk ordbok*. Oslo.
 V.U. Hammershaimb. 1852. Nogle færøiske talemåder. *Antiquarisk tidsskrift 1849-1851*:305-308. Kjøbenhavn (Endurpr.: V.U. Hammershaimb: *Savn*. Tórshavn 1969).

SUMMARY

Phrases or idiomatic expressions convey colour and life to our language; they are indeed »the marrow of the language« as Jón G. Friðjónsson writes in his excellent pioneer work on Icelandic sayings. His book constitutes a model for a future similar collection of Faroese idioms.

The imagery of the idiomatic expressions originates in the everyday life of the people, in nature and working life at sea and on land. New idioms come into being, existing side by side with early or late foreign phrases. As old customs and old trades have disappeared, the original meaning of many old idioms still in use, has, in time, grown more or less obscure, in particular to younger generations. Consequently, some idioms disappear completely, and mixed variants arise from two or more original ones. An attempt to account for the origin of idioms is, then, of great significance, also from the viewpoint of language maintenance. This, at times, may prove difficult the origin of many idioms being obscured and hard to trace because of their age. Comparative material from related languages will prove useful in these investigations, especially from Old and Modern Icelandic.

The collection of and research into Faroese idiomatic expressions and phrases will entail immense work. Pioneering scholars within the field of collection are in particular V.U.Hammershaimb (1849-1851), Jákup Dahl (1942) og Jóan Chr. Poulsen (1958).

This paper deals with some idioms from sailing and fishing. I refer to similar Icelandic sayings whenever possible. Also I propose to explain the two sayings: *At fara fyrí skeyti(ð)* and *tað eru ikki allar súðir syltar enn*.

Finally, I draw the attention to two idioms which have become obscured through ignorance of the circumstances surrounding their origin.

Frá fjalli til hugmyndar

Þróun íslenska landslagsmálverksins

1

Flestir hafa sæst á það nú á síðmóðernískum tímum að myndefni málverks skipti ekki höfuðmáli; merking þess og raunverulegt innihald búi í forminu og framsetningarmátanum.

Engu að síður heyrir sú staðhæfing oft að sérkenni íslenskrar myndlistar felist í því hvernig myndlistarmenn vinna með náttúruna í verkum sínum. Sagt er að „íslenskt landslag sé eina svæðið sem íslenskir myndlistarmenn hafi helgað sér. Og ef landslagið dugir ekki, þá tína menn til ljósið“ (Hannes Lárusson 1992).

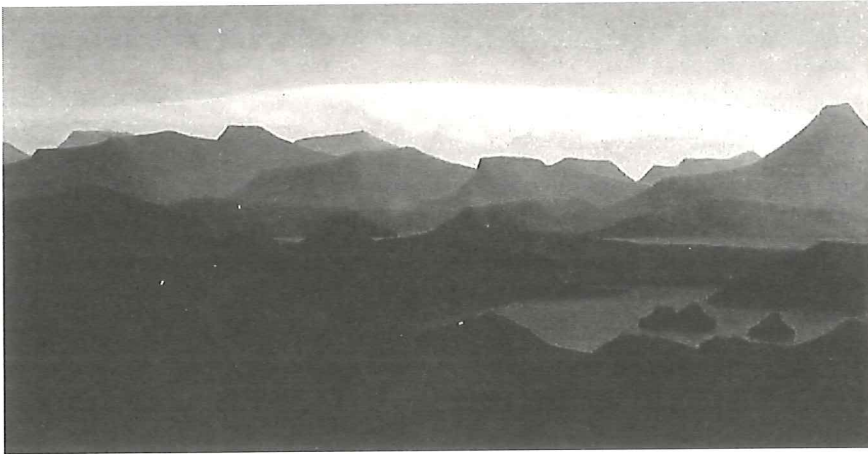
Hvað sem líður móðernískum fullyrðingum þess efnis að viðfangsefnið skapi ekki list, þá er það athyglisverð staðreynd þegar litið er yfir skamma sögu íslenskrar myndlistar hversu þáttur landslagsmálverka er stór.

Það sem einkenndi landslagsmálverk brautryðjendanna á fyrstu áratugum aldarinnar var fyrst og fremst hinn víði sjóndeildarhringur. Þetta kemur glöggt fram í elstu landslagsverkum málaraanna Þórarins B. Þorlákssonar (1867–1924) og Ásgríms Jónssonar (1876–1958) sem segja má að hafi hvor á sinn máta fest landslagsmálverkið í sessi í íslenskum myndlistarheimi upp úr síðustu aldamótum.

Með nokkurri listsögulegri einföldun má segja að viðfangsefni brautryðjendanna hafi verið fjarlægðin eða víðáttan. Og fjarlægðin gerir fjöllin blá. Því eru kaldir bláir litatónar ríkjandi í þessum elstu verkum íslenskrar landslagslistar en kuldabláa litrófið átti reyndar eftir að fylgja íslensku landslagsmálverki fram eftir öldinni.

Ísland gömlu meistaranna er land víðáttunnar, land hins víða sjónarhorns, ónumið land framtíðartækifæra, land í fjarska blámans. Það er hvorki vetrarlandið Ísland, né land krappa lægða heldur hið kyrra og milda sumarland. Sem dæmi um landslagsmálverk í þeim anda má nefna Þingvallamynd Þórarins B. Þorlákssonar frá 1901 og annað verk hans, Séd

inn á Vatnajökul, frá því rétt upp úr aldamótunum. Eftir Ásgrím Jónsson má benda á Heklumynd hans frá árinu 1907 og Þingvallamynd frá árinu 1910.¹

Mynd 1. Þórarinn B. Þorláksson: Séð inn á Vatnajökul. Upp úr aldamótum.

Þórarinn B. Þorláksson var fyrstur íslenskra málara til að setja trönur sínar niður á Þingvöllum en enginn staður á landinu hefur verið málaður jafnoft af íslenskum myndlistarmönnum, sérstaklega á árunum 1930–1945 (sjá m.a. *Í deigluinni 1930–1944*).

Þótt landslag sé stórbrotið á Þingvöllum og náttúrufegurð mikil þá var það ekki síður sögulegt mikilvægi staðarins sem gaf honum gildi. Á árunum eftir Alþingishátíðina 1930 máluðu nánast allir íslenskir myndlistarmenn landslagsmyndir á Þingvöllum, svo nálgaðist þjóðræknislega skyldu. Íslenskur almenningur hafði á þeim árum litla reynslu af myndlist og þekkti nær ekkert til nútímalistar. Eftirspurn eftir landslagsmyndum frá Þingvöllum

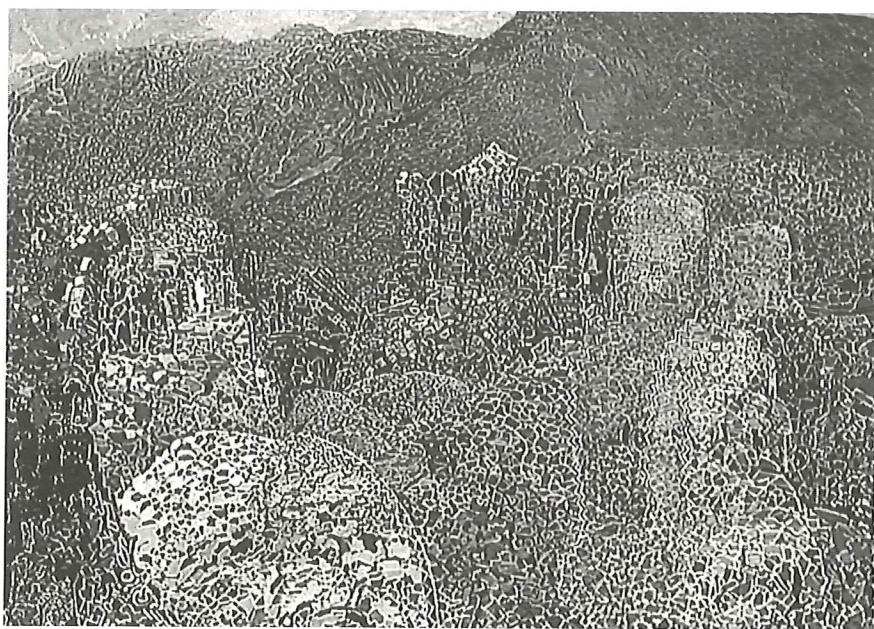
¹ Í fyrirlestri mínum sem haldinn var í Listaskálanum í Þórshöfn miðvikudaginn 28. júní 1995 var orðum mínum fylgt eftir með 65 skyggnumyndum á tjaldi úr sögu hins íslenska landslagsmálverks. Myndlist fjallar eðli sínu samkvæmt um myndir. Mynd og orð eru hins vegar sitthvað og tengsl mynda við orð geta verið af ýmsum toga. Þegar myndum og orðum er teft saman líkt og gert var í fyrirlestri mínum gefst tækifæri til að leika sér með ólíka merkingarheima orða og mynda. Myndskreyta með því orð og „orðskreyta“ myndir á víxl. Þannig getur mynd hæglega gefið nýsögðum orðum aðra merkingarvidd en ella. Við útgáfu fyrirlesturs míns reyndist því miður ekki unnt að koma við nema örfáum myndum, – í svarthvítu. Þótt reynt hafi verið að „aðlaga“ ritaðan texta myndleysinu er ljóst að orð um myndir án mynda gera miklar kröfur til myndræns ímyndunarafls lesanda.

átti sér því miklu fremur þjóðernislegar skýringar en listrænar. Skilin milli táknsins og hins táknæða voru engin, eins og algengt er hjá ólistvönu fólki. Það sem er þó öllu forvitnilegra í þeim efnum er að myndlistarmennirnir sjálfir virðast margir ekki hafa greint á milli landslags og málverks af landslagi, heldur samsamað sig þeirri almennu hugmynd að verk þeirra væru sprottin af ættjarðarást.

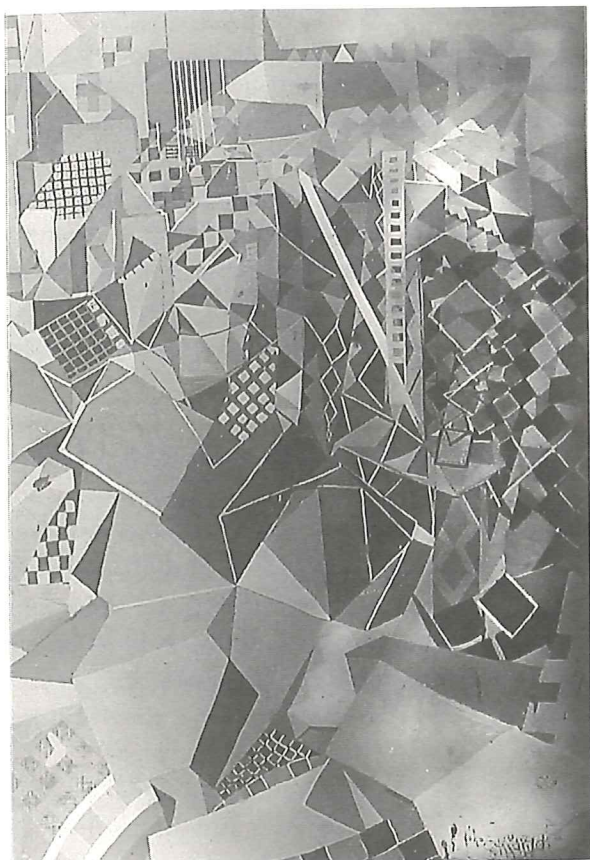
Sú rómantíska upphafning á íslenskri náttúru sem sameiginleg var öllum brautryðjendum íslenskrar myndlistar fyrr á öldinni á sér hliðstæður í náttúrusýn rómantísku skáldanna á síðustu öld og ættjarðarljóðum þeirra. Viðhorfin tengjast sjálfstæðisbaráttu þjóðarinnar og nýrri vitund manna um söguna.

Viðfangsefni brautryðjenda íslenskrar myndlistar var að mestu leyti eitt og óskipt, það var íslenskt landslag. Þótt öll listsköpun sé að hluta til úrvinnsla persónulegs reynsluheims listamannsins og sá reynsluheimur er meðal annars landið sem mótar hann, þá verður ekki horft fram hjá því að efnistöð og stíll einstakra málara mótuðust að miklu leyti af því hvert þeir sóttu menntun sína og hvaða erlendu listviðhorfum og stefnum þeir kynntust og tileinkuðu sér.

Fram til loka síðari heimsstyrjaldarinnar fóru flestir íslensku myndlistar-

Mynd 2: Jóhannes Kjarval: Úti og inni. 1943.

Mynd 3: Jóhannes
Kjarval: Ekspanótísk
artífikasjón af
landslagi. 1919.

mannanna til náms til Danmerkur. Í höfuðstaðnum Kaupmannahöfn kynntust þeir ekki aðeins danskri list – sem líkt og list annarra norræna þjóða byggir á sterkri landslagshefð – heldur líka stefnum sunnar úr álf-unni sem borist höfðu til Hafnar, svo sem impressjónisma, fauvisma, kúb-isma og expressjónisma. Danir áttu auk þess nokkur verk í söfnum eftir er-lenda framúrstefnulistamenn. Það er greinilegt að brautryðjendur íslenskr-ar myndlistar hafa í námi sínu og ferðalögum erlendis kynnst og tileinkað sér margt úr erlendri samtímalist. Listasagan sýnir að jafnvel eitt verk nægir til að hafa afgerandi áhrif, svo sem var um fyrstu kynni Ásgríms Jónssonar af hollenska málaranum Van Gogh í Glyptotekinu í Kaupmannahöfn.

Þegar heim til Íslands er komið virðast síðan öll þessi erlendu áhrif finna sér náttúrulegan farveg í íslensku landslagi.

Jóhannes Sveinsson Kjarval (1885–1972) kemur ekki fram sem landslags-málari fyrr en undir lok þriðja áratugarins og málar úti í náttúrunni eins og Þórarinn B. og Ásgrímur.

Kjarval er fyrstur íslenskra landslagsmálara til að þrengja sjónarhornið og beina athyglinni frá fjallahringnum með því að mála ekki aðeins fjallið í fjarska heldur líka mosann og hraunið og færa þannig landið nær áhorfanda.

Líkt og aðrir íslenskir málarar, þá notfærir Kjarval sér ýmsa alþjóðlega strauma í myndlist og samsamar sínum persónulega skilningi á íslenskri náttúru. Þannig þróast „kúbískar“ krufningar hans á innviðum íslenskrar náttúru í eldri verkum yfir í algerlega nýja sýn og túlkun á íslensku landslagi þar sem landið er bútað niður í smáagnir og síðan byggt upp, innan frá, eins og mósaeikvefur.

Jón Stefánsson (1881–1962) kemur heim árið 1924 eftir áratuga búsetu erlendis. Á árunum 1908–11 dvaldi Jón í París þar sem hann kynntist myndbyggingarlögmálum franska malarans Cézanne. Jón Stefánsson var verkfræðingurinn í íslenskri landslagslist sem lét sig lögmál myndflatarins og byggingu málverks meiru skipta en landfræðilegar „staðreyndir“ sem hann hníkar fúslega til. Jón hafði meiri áhuga á formum landsins en litum og var brautryðjandi í því að sækja sér myndefni inn á gróðursnauð öræfin. Dæmi um það eru verk hans Eiríksjökull frá 1920 og Hraunteigur við Heklu frá 1930.

Þótt það tilheyri óumdeilanlega séreðli eyja að vera umkringdar hafi, þá er sá grundvallarmunur á íslenskri og færeyskri málalari að hafið skipar óverulegan sess í viðfangsefnum íslenskra málara. Margir málarar hafa að vísu spreytt sig á bátamyndum, aðallega úr Reykjavíkurböfn, en þar eru það form bátanna, maðurinn við störf sín, jafnvel þorskurinn úr sjónum, sem er aðalmyndefnið, ekki sjávarlandslagið með tilheyrandi öldum og himni. Það eru fyrst og fremst innviðir landsins sem íslenskir landslagsmálarar hafa áhuga á, víðáttan heima fyrir, ekki hinn opni og úfni sær.

Helstu undantekningarnar í þeim efnum eru landslagsmyndir Júlíönu Sveinsdóttur (1889–1966) sem snúast margar um samspil lands og hafs (Júlíana Sveinsdóttir 1989):

Það er alltaf eitthvað að gerast við sjóinn. Hann breytist. Við erum alltaf að breytast. Það er eitthvað í sjónum, sem minnir á mennina.

Júlíana Sveinsdóttir kemur með nýja sýn á landið í verkum sínum á fjórða áratugnum. Í verkum hennar er sjaldan sól og heiðríkja, heldur þykkt og hlý grámósakupoka. Einhverjum kann að virðast sum verka hennar eiga

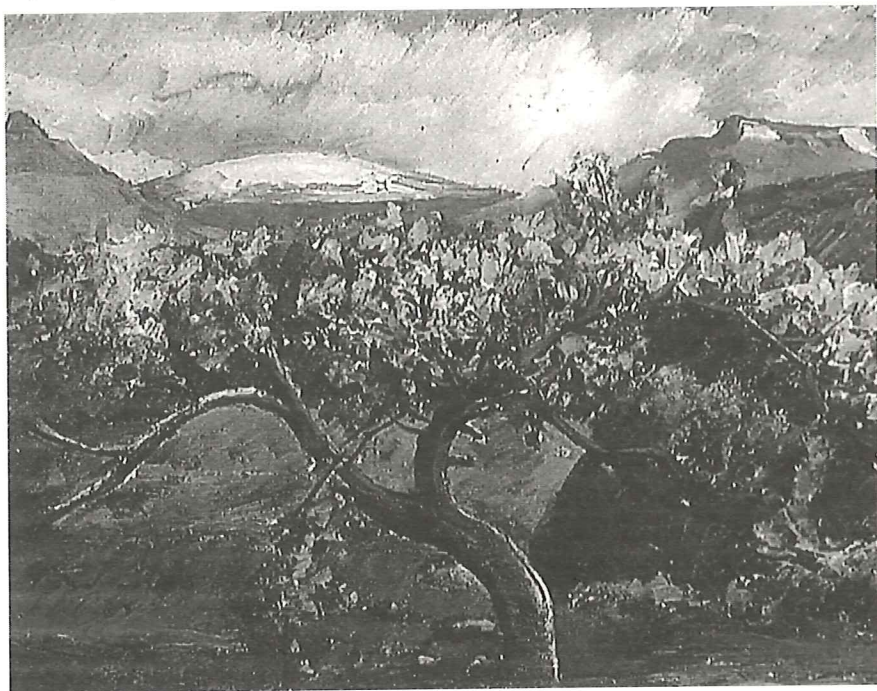
nokkuð skylt við færeyska list, a.m.k. hvað snertir græntónana, enda listakonan ættuð af syðsta stað landsins, Vestmannaeyjum, sem landfræðilega séð minna um margt á Færeyjar.

2

Útlendingar telja sig oft sjá sterka expressjóníska þræði í íslenskri myndlist. Það geri meðal annars litadýrðin.

En ekki er allt sem sýnist í þeim efnum. Hin myrka heimssýn expressjónismans, sem að hluta til er sprottin úr kaldranalegum stórborgarveruleika iðnríkja Evrópu og hafði sem grunntón ákaflega myrka og neikvæða sýn á nútímasamfélagið, hafði engar forsendur til að blómstra í því litla sveitaþorpi sem Reykjavík var á fyrsta og öðrum áratug aldarinnar.

Kræklótt birkitré Ásgríms Jónssonar í einni af Húsafellsmyndum hans, kann fyrir áhugamann um expressjónisma að vera endurspeglun tilvistar-kreppu listamannsins, fyrir skapandi anda í spennitreyju, líkt og undnu síprusviðirnir hans Van Gogh undir það síðasta. Þrátt fyrir nokkuð augljósa expressjóníska formgerð myndi íslenski málariinn líklega svara því til að myndin sýndi einfaldlega form og liti birkihríslu í Húsafelli að áliðnu sumri.

Mynd 4: Ásgrímur Jónsson: Úr Húsafellsskógi. 1947.

Skýringin á þessu „misræmi“ kann að liggja í því sem stundum hefur verið sagt um íslenska myndlistarmenn, að þeir tileinki sér fúslega sjónræna eiginleika og þar með tækni og aðferðafræði ýmissa listastefna, þ.e. flytji inn formlegt útlit verka, en láti hugmyndafræðilegt inntak liggja á milli hluta.

Þær kenningar um myndlist sem helst virðast eiga hljómgrunn meðal íslenskra myndlistarmanna framan af öldinni eru fyrst og fremst hugmyndir sem leggja áherslu á málverk sem áhrif eða sjónræna upplifun. Dálítið í ætt við þá stórborgarstefnu sem blómstraði í París um 1880 og kennd er við impressjónisma. Dæmi um impressjónísk vinnubrögð má sjá hjá mörgum íslenskum landslagsmálurum sem máluðu sömu staðina, sama myndefnið upp aftur og aftur í hundruðum mynda í glímu sinni við síbreytileg ljósbrigði, litbrigði og veðrabrigði, svo jaðraði við þráhyggju. Þannig dvaldi Ásgrímur Jónsson til að mynda nær fjörutíu sumur í Húsafelli við að mála fáein afmörkuð mótíf.

Það er athyglisvert að erlendir myndlistarmenn sem orðið hafa fyrir áhrifum af íslenskri náttúru virðast ekki endilega líta hana sömu litríku augunum og íslenskir myndlistarmenn gera sjálfir.

Franska málaranum og grafiklistamanninum Pierre Soulages sem sýndi verk í Listasafni Íslands á listahátíð fyrir nokkrum árum og heimsótti landið af því tilefni, varð tíðrætt um Ísland sem svart-hvíta landið í heiminum. Það gerðu, sagði hann, hvítur himininn, hvítar ár og hvítir jöklar í bland við svört klettabelti, grjót og svarta sanda (Soulages 1988).

Á síðari árum virðast það ekki hvað síst vera erlendir myndhöggvarar, þessir áhugamenn um grjót og rými „til allra átta“, sem sýnt hafa íslensku landslagi sérstakan áhuga. Bandaríski myndhöggvarinn Richard Serra sem árið 1990 gaf íslensku þjóðinni verk eftir sig unnið úr íslenskum stuðlabergssúlum,² sér til að mynda Ísland að sínu leyti ekki fyrir sér sem póst-impressjóníska litabreiðu í anda brautryðjenda íslenskrar málaraistar, heldur sem risastóra, gráleita grjóthrúgu ónumdra tækifæra fyrir myndhöggvara heimsins.

3

Allt frá upphafi sögu íslenskrar myndlistar um aldamótin síðustu og fram undir miðja öldina var landslag aðalviðfangsefni íslenskra myndlistarmanna.

² Um er að ræða verkið Áfanga, níu stuðlabergssúlnapör sem staðsett eru í Viðey.

Með abstraktlistinni upp úr miðri öldinni hefur almennt verið litið svo á að blómadagar landslagsmálverksins væru taldir. En vísanir í landið geta haft margar ásjónur í heimi myndlistarinnar og það þarf ekki að beita miklu hugarflugi eða leita lengi í viðtölum við marga abstraktlistamenn til að sjá hvar kveikjan að mörgu verkinu liggur. Dæmi um það eru t.a.m. verk Nínu Tryggvadóttur sem talaði gjarnan um hughrif náttúrunnar og áhrif af íslensku veðurfari í verkum sínum.

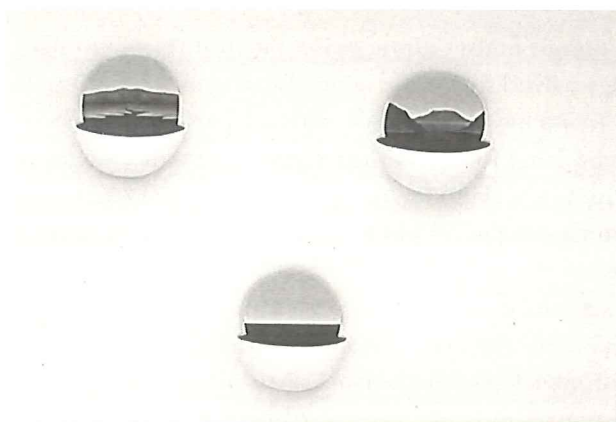
Síðan þá hefur landslag tekið ýmsum breytingum í meðföllum íslenskra myndlistarmanna en það hefur aldrei horfið alveg úr íslenskum myndlistarheimi. Áhrifa þess hefur gætt í gegnum ólíkar listhugmyndir allt frá hefðbundnu olíumálverki brautryðjendanna, í gegnum höggmyndalist og rýmisverk ýmiss konar, þess sér stað í hugmynda- og gjörningalist sjöunda og áttunda áratugarins og það er áberandi í grafíklist allt frá 1970 til þessa dags er ungir ný-rómantíkusar hafa hafið merki þess á loft á ný.

Landslagsmálverkið er, eins og annað málverk, í grundvallareðli sínu tvívíð blekking, listræn sjónhverfing. Í stuttu máli má segja að yngsta kynslóð íslenskra myndlistarmanna noti í dag landslag, eins og hvað annað viðfangsefni, ekki hvað síst til að setja fram vangaveltur og athugasemdir við óáreiðanleika málverksins og listarinnar í óáreiðanlegum heimi. Og noti jafnvel enn frekar landslag en annað viðfangsefni, bæði vegna þess að landslag hefur löngum verið tákn fyrir sjónrænan veruleika og einnig vegna menningarsögulegra tengsla þess við hefðina, við íslenska listasögu.

Það má því í rauninni líta á verk yngstu kynslóðar landslagsmálara sem eins konar aldarlokamóðernisma sem felst meðal annars í því að þeir snúa sér að því að kryfja sjálft form listaverksins og um leið eigin tilvistarforsendur, ferli sköpunarinnar, listhugtakið sjálft.

Skyldurækni við landið í anda rómantísku skáldanna er horfin. Landslag er ekki lengur landslag nema með fyrirvara, kaldhæðni og húmor. Þannig verða form landsins bara form á meðal forma sem má leika sér með á ýmsa vegu.

Í verkum Sigurðar Árna Sigurðssonar (f. 1963) sjáum við gjarnan landslag sem birtist okkur í formi kringlóttra gata á myndfletinum. Dæmi um það er verkið Göt frá árinu 1991 sem sýnir okkur líkt og í gegnum fortíðarsjónauka inn í heim þar sem ríkir fullkomin kyrrstaða og hreyfingarleysi, ekki ósvipað og í landslagsverkum aldamótamálaranna. En þar er ekki allt sem sýnist. Þegar betur er að gáð eru götin alls ekki hefðbundin göt, því listamaðurinn hefur málað skyggingu í kringum þau og gert þau að upphleyptum götum okkar megin í heiminum. Blekkingin er raunar margföld.

Mynd 5: Sigurður Árni
Sigurðsson. Göt. 1991.

Landslagið er hringmynd sem situr á myndfletinum í hankalausum tebolla. Þannig eru í einni andrá framkallaðar stórkostlegar sjónhverfingar á léreftsdúknum í anda gömlu forveranna; í þeirri næstu eru þær svo afhjúpaðar af myndlistarmanni sem hefur skýra tilfinningu fyrir stöðu sinni í myndlistarheimi samtímans.

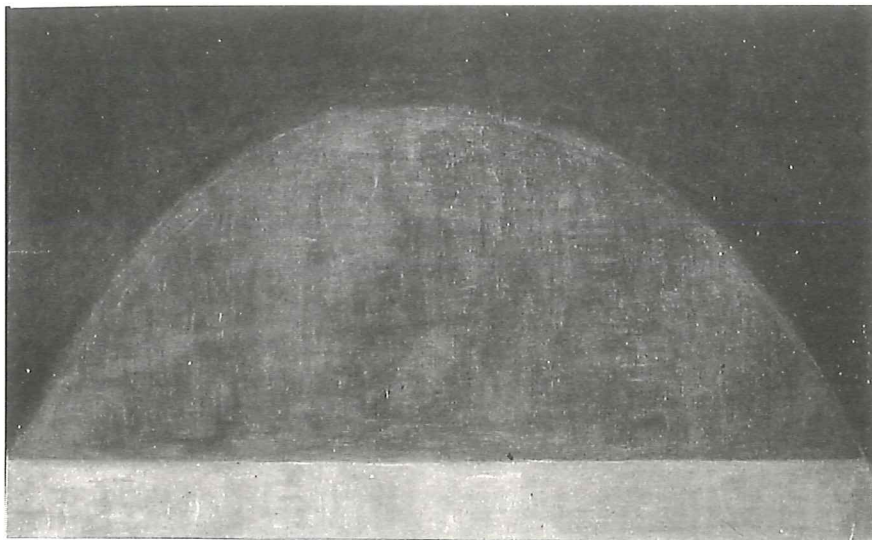
Verk Sigurðar Árna eru ekki hvað síst vangaveltur um þá mótsögn sem felst í skilunum milli forms og bakgrunns á tvívíðum fleti. Um leið er áhorfandinn minntur á að landslag á lérefti geti aldrei verið landslag, – ekki einu sinni draumur um landslag líkt og hjá súrrealistunum.

Góð dæmi um þær breytingar sem viðfangsefnið landslag hefur tekið í meðförum yngstu kynslóðar íslenskra málara eru verk Georgs Guðna Haukssonar (f. 1961).

Fjöll Georgs Guðna geta verið jafn slétt viðkomu, jafn tvívíð og sjálfur myndflöturinn. Eins konar tvívíðir skúlptúrar oft á mörkum hins abstrakta. Í nýrri verkum sínum malar Georg Guðni mörg örþunn lög af málningu „yfir“ viðfangsefnið þannig að það grisjar í landslagsformin líkt og í gegnum þykk nærsýnisgleraugu. Bæði form og litir fá þannig á sig draumkennda og dulúðuga mynd og landslagið er fullkomlega huglægt. Að sumu leyti erum við hér komin aftur til hins rómantíska uppruna. Yfirlýsingar listamannsins skerpa enn frekar þá tilfinningu (Georg Guðni Hauksson 1987):

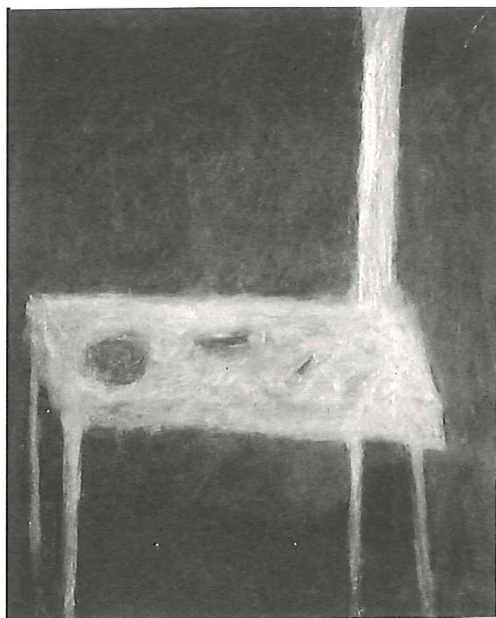
Ég mála fjallið með sjálfum mér. Ég mála sjálfan mig í fjallið. Ég mála fjallið úr huganum.

En það er fleira landslag í íslenskri myndlistarflóru í dag en fjall. Til dæmis

Mynd 6: Georg Guðni Hauksson: Fjall. 1988.

fossar Guðbjargar Lindar Jónsdóttur (f. 1961) sem er heilluð af því hvernig lóðrétt form fossins reitar niður myndflötinn ekki ósvipað og ljóst form á dökkum grunni í geómetrísku abstraktmálverki.

Mynd 7: Guðbjörg Lind Jónsdóttir:
Foss/borð. 1989.

Samlíkingin við abstraktmálverkið er ekki út í bláinn því listamaðurinn hefur þrengt sjónarhornið og þurrkað burt öll smáatriði, öll aukaatriði sem draga úr áhrifamætti hins lóðrétt forms. Áhorfandinn er þannig leiddur inn í fossinn sem er löngu hættur að vera foss, en lifir sjálfstæðu lífi sem form sem getur tekið á sig hvaða mynd sem er í meðförum ímyndunarafis málans, jafnvel orðið að borði, líkt og í verki hennar Foss/borð.

Líkt og landslagsmálverk gömlu meistaranna eiga sér að mörgu leyti samsvörun í náttúruskilningi rómantísku skáldanna, þá má finna vissar hliðstæður milli landslagsmálverka yngstu kynslóðar íslenskra myndlistarmanna og ljóðagerðar ungskálda. Þá má minna á það að um miðja öldina þóttust margir sjá líkindi með íslenskum abstraktmálverkum og órímuðum atóm-ljóðum.

Landslagsmálverkið hefur þróast frá heildarsýn, yfirlitssýn aldamótaverkanna sem birta okkur veruleikann á táknrænan hátt í heild sinni, yfir í smápartasýn og smásjárskoðun ungu listamannanna, ekki ósvipað og smáatriði (lítilræði hversdagsleikans) ungskáldanna hafa tilhneigingu til að bóligna út í alheimsvíddir og augnablikið, síðasta augnablik í heimi, að endast og endast.

Breiðlinsan er orðin að aðdráttarlinsu. Fjarlægð að nálægð. Blátt að grænu.

Listamaðurinn, hvort heldur er ljóðskáldið eða myndlistarmaðurinn, stendur ekki lengur uppi á sjónarhól og horfir til fjalla í átt til framtíðarlandsins, heldur liggur hann út af og veltir sér upp úr mosanum en þó aðallega sjálfum sér og listinni.

HEIMILDIR

Georg Guðni Hauksson. 1987. Viðtal. *Þjóðviljinn* 18. okt.

Hannes Lárusson. 1992. Erindi á málþinginu „Breytt viðhorf til aðferða og hugsunarháttar í myndlist eftir 1970“ í Gerðubergi 23. mars 1992.

Í deigluinni 1930–1944. Frá Alþingishátíð til lýðveldisstofnunar. Sýningarskrá. Listasafn Íslands. Reykjavík 1994.

Júlíana Sveinsdóttir. 1989. *Landslagsmyndir*, bls. 10–11. Listasafn Íslands. Reykjavík. [Viðtal við *Morgunblaðið* 11. september 1957.]

Soulages, Pierre. 1988. Viðtal. *Morgunblaðið* 24. apríl.

SUMMARY

The issue of this essay is contemporary Icelandic art with allusions to and comparative examples from Faroese art.

The fact given that no nation is an island culturally spoken and that all creation of art is partially local and personal adaption of influence from other art, this paper will look at how the methods and technique (but not necessarily ideology) of some of the most important avant-garde movements of the century e.g. expressionism and symbolism have left their mark on the most beloved subject of the artists of both The Faroes and Iceland: nature, landscape.

The attitude to nature and landscape is viewed through works of three generations of Icelandic artists:

The generation at the turn of last century whose interest in the distant and shyness of the sea will be looked upon.

The abstract artists (after 1945).

The youngest generation of artists (latests works from the spring 1995) where distance has become nearness, blue has become green and nature/landscape has become an occasion for analysis of art's built-in lack of reliability.

The article also looks into the correspondences between the comprehension of nature among poets and the view of nature among artists in each period. E.g.: works by romantic poets and paintings by the earliest Icelandic painters of landscapes on one hand, and on the other hand the comparable attitude to landscape that appears in works by young poets and the youngest generation of Icelandic artists today.

Tá ið myndlistin kom til Føroya

Til tess at royna at gera ein skurð gjøgnum føroyska list skulu triggir føroyskir listamenn serliga greinast: *Sámal Joensen-Mikines* (1906-79), *Ingálvur av Reyni* (1920) og *Hans Pauli Olsen* (1957). Teir umboða trí ættarlið. Í hesum sambandi verða eisini onnur listafólk nevnd, í størri ella minni mun. Tað eru tó fleiri týðandi føroysk listafólk, ið ikki verða nevnd í hesi grein. Í hesum liggur ikki nøkur beinleiðis listarlig meting, mong teirra teljast millum fremstu listafólk okkara. Men hóast listasøga okkara er ikki long, so eru listafólkini so mong í tali, at ein viðgerð av øllum hevði forkomið ætlanini við hesum, ið er at lýsa eina gongd frá tí, ein nýmótans myndlist tók seg upp her á landi í 1930-árunum til í dag.

Á hesum skurslutu fjallaoyggjum eru litirnir svartir, gráir og grønir, og nýggju av ársins mánaðum skolar havalðan um klettarnar, og menniskju seta lívið í váða. Ja, – men enn nøkur orð um litirnar. Her í oyggjunum brótast teir á undurfullan hátt av vætuni í luftini, ið mangan spjaðir ljósið. Hetta havi eg upplivað, tá ið hav og himmal smelta saman í ljósareyðar og gráar tónar við glansi sum í kúvingsskel ella í ljósfossum, sum í veldigum veðurdrama knappliga kastast niður millum dimmar skýbólkar og lýsa á havið, klettarnar, tað grøna grasið og teg svørtu húsini. Í báðum førum er hetta sterkt, men samstundis mjúkt ljós. Tað er hugtakandi». (Ernst Mentze 1973)

Hesi málandi orð eigur listamálarin Sámal Joensen-Mikines (1906-79), ið varð borin í heim á teirri lítlu brimbardu oynni Mykinesi (stavingarmátin er seinni broyttur). Eftir føroyskum siði var væntandi, at maður við so sterkari náttúrukenslu og málsnildum skuldi verið skald. Her í oyggjunum plagdi listamaður sum kunnugt at brúka orðið, serliga bundið í sang og kvøðing og tess holdsliga líki – dansinum. Sámal Elias í Innistovu kundi verið millum tey skøld og rithøvundar, ið eftir aldamótið tóku upp annan tátt enn forna yrkingarlagið og samsvarandi nýggja tjóðskaparandanum fóru at yrkja um Føroya náttúru og ríku fólkamentan.

Men Mikines, sum vit plaga at rópa hann, kom at yrkja á annan hátt – í málningalistini. Við síni slóðbrótandi ekspressionistisku málningalist grundaði hann ta nýggju føroysku myndlistina í 1930-árunum.

Um aldamótið sóust teir fyrstu føroysku landslagsmálningarnir. Teir bygdu á norðurlenska náttúruromantikk og franska impressionismu. Nú tann nýggja kenslan av føroyskum samleika vaknaði, birtist eisini ein nýggjur, áður at kalla ókendur áhugi fyri náttúruni. Frásagnargleðin var stór og teir glaðu og spentu undangongumenninir málaðu fjall og bygd, strond og hav og funnu serliga myndevni síni á eyðkendum og sjáldsomum náttúruvøkrum støðum. Siðsøgan – eitt nú gomul umhvørvi – var eisini nógv umhildið myndevni. Nevnast kunnu í hesum sambandi serliga triggir málara: *Niels Kruse* (1871-1953) av Eiði, *Kristin í Geil* (1877-1935) úr Tórshavn og *Jógvan Waagstein* (1879-1949) úr Klaksvík. Við hesum landslagsmyndum finga føroyingar høvi til at síggja sína egnu vøkru náttúru sum prýði á stovubróstinum.

Við listini hjá Mikines eitt ættarlið seinni broytist málningurin frá at vera saklig landslagslýsing og sakleyst prýði uppi yvir legubonkinum í góðustovu til at vera nakað meira – ein nýggjur listarligur framburður, ið kann siga frá samansettum kenslum. Tað fellur óivað onkrum fyri bróstið, um sagt verður, at hetta í føroyskum samanhangi var ein nýggjur máti at yrkja uppá, – í myndum. Tí myndlist og lýrikkur eru sjálvsagt tvær ymiskar listagreinar – tveir miðlar, ið ikki røra somu streingir í tí skapandi hugflognum. Tá ið vit kortini loyva okkum hetta, er tað tí, at Mikines hevði tað á orði sjálvur. Listin hjá Mikines í 1930-árunum rúmar eina episka dramatiska tyngd, sum føroyingar kenna væl úr kvæðunum. Hetta kann hugsast at vera ein partur av orsökini til, at føroyingar eftir merkiliga stutta tíð, at síggja til uttan trupulleikar – og við eldhuga – kundu taka við og góðkenna hesa nýggju listagreina – myndlistina. Við hesum verði ikki sagt, at listin hjá Mikines er »bókmentalig« (litterer) í tí neisagda týðningi, mangir listaástøðingar í 20. øld hava lagt í orðið.

Í Føroyingafelag í Keypmannahavn helt Mikines undir krígunum fyrilestrar um tvær av fremstu fyrimyndum sínum: *Edvard Munch* og *Eugène Delacroix*. Sum so mangan hendir, tá ið listafólk greiða frá øðrum listafólkum, kemur Mikines ótilviljað at siga líka so nógv um seg sjálvan sum um sínar stóru fyrimyndir. Í hesum fyrilestrum nýtir hann merkiliga ofta tað lögna orðið »málaraskald«. Hetta heiti má sigast vera so sjálldsamt, at vágað verður at seta fram tann pástand, at tað er hansara egna uppfinning. Og hann sigur: »... at (Munch) hevur sýnt okkum, at tað sonevnt litterera, sum hevur verið bannað í nýggjari list, als ikki ger listaverkið verri; tvørturímóti, bert teir røttu og sonnu listamenn hagraiða evnið« (S.J. Mikines: Handrit).

Mikines tykist longu á ungum árum hava gingið í listamannatonkum og við

ætlanum um at fáa rættiliga listarliga útbúgving. Tann hugsan, at ein skuldi nýta lív sítt einans til listina, mundi tá á døgum tykjast føroyingum yvirhøvur fremmand og óverulig. Men Mikines fekk stuðul frá faðir sínum, ið var víðskygdur skilamaður. Hugurin gekk fyrst móti tónleikinum – drongurin hevði gott oyra, men av tilvild kom ein svenskur málari, *William Gislander*, í 1924 út í Mykines at mála landsløg og fuglar. Ikki var Gislander nakar stórur listamaður, men í eygunum á Sámali Eliasi vóru málningar hansara sannar opinberingar. Hann gekk í hølunum á Gislander um alla oynna, sá, hvussu hann málaði. Sjálvur royndi hann so at mála við teimum restum, hann kundi krøysta úr teimum tómu tupunum, Gislander hevði blakað frá sær. Svenskarin man hava eggjað honum til – tann ungi maðurin fekk í hvussu so er sjálvsálit, ein nýggjur heimur læt seg upp, og hann fór at mála. Úrslitið av miðvísu arbeiði tvey fylgjandi ár – litir og penslar fekk hann sendandi við posti frá skyldfólki í Danmark – sýndi hann fram á framsýning í 1927 á Fráhalddshúsinum í Havn saman við tveimum at kallað javngomlum eldsálum, Williami Heinesen og *Jákupi Olsen*.

William Heinesen (1900-91) er sum kunnugt skald, men hann er so mangt annað, m.a. myndlistamaður. Fyri honum er myndlistin ein grein av skaldsliga hugflognum. Við málningum, pastellum, tekningum, bókamyndum, litføgnum pappírsklippum og veggjamálningum hevur hann fest eina ævintýrliga-mýtiska grein á føroyska myndlist, ið hevur sítt festi í náttúrukenslu, sniðfundigum kæti, speisemi, ramligari og ovfarakátari lívsgleði og sjáldsomum ansi fyri tí ornamentala og skreytbúna.

Tann lívgevandi íblásturin í hansara mýtisku verð røkkur úr trøllamyrkri teirra fornesku til pastoral landsløg við litføgnum fuglum og vøkstrum og alskyns skapningum í stórari livandi rýtmu. Í myndum av havsins botni, sum eyðvitað hevur sítt stóra pláss í hugaheimi føroyinga, síggjast alskyns løgnir fiskar, sjóðreglar og marmenlar. Tær vænastu havfrýr ringja seg í rýtmiskum fevningum við havmonnum og sjódevlum millum stórar tonglar í aldandi taraskógum. Hesin grøðiligi barokki myndaheimur hevur sett fleiri yngri føroysk listafólk í gongd.

William Heinesen fór at tekna og mála sum ungur, og hann er millum teir fremstu slóðbrótararnar í hesi nýggju listargrein, eisini sum hugkveikjari og fyriskipari. Hansara livandi áhugi og eggjandi orð, stundum rós í tøkum tíma, hava fingið manga ivandi listavón til at spretta. Í endurminningum sínum skrivar William Heinesen fylgjandi, sum væl lýsir ta nælandi myndlistina í Føroya lítla høvuðsstaði. Hann og javnaldurin Jákup Olsen

»gingu saman í eitt lit- og fustbrøðralag, sum skuldi standa við alt lívið. Vit høvdu sett í okkum at halda á við hesum málandi virkseminum, sum var byrjað við so góðum vónum – nú skuldi málast. Vit máttu út í náttúruna og gerast rættir málarar eins og Krøyer og Chr. Krogh ella Willumsen og hinir, tú hevði høyrð og lisið um. Eitt høli at mála í máttu vit eisini hava.

Alt hetta varð sum frá leið fingið í lag. Vit leigaðu ein rúmsáttan kjallara at mála í og struku í frítíðini um hagar og fjøll við málarakøssum og palettum, ella vit royndu okkum í pastell- og vatnlitamyndum. Jákup hevði eitt undrunarvert skil á øllum hjálparlutum, ið skuldu til í litkynstrinum – sitrón- og orangeadmium, terra di Sienna, vermilion og vert veronese, fixativ og seccativ, terpentin og katalysatorur og hvussu hetta nú alt æt, hesi eiggiligu orðini úr ælabogaheiminum hjá listini. Tá so málarafelagi okkara, Mikines, sum enn ikki var vorðin viðagitin tá, miðskeiðis í tjúgunum var komin aftrat okkum, fóru vit eisini undir at hava framsýningar. Á tí fyrstu, sum fekk rættiliga góða undirtøku, seldi Mikines allar myndir sínar, eg helvtina av mínum og Jákup eina, men hetta var eisini besta myndin á allari framsýningini«. (William Heinesen 1980)

Tann framsýning, William Heinesen nevnið, var sum áður nevt í 1927. Mikines hevði fingið tað neyðuga herðaklappið, fíggarliga og moralskt – fólk høvdu tikið fegin við myndum hansara. Men steðgurin í Havn hevði eisini tað við sær, at Mikines kom í samband við rithøvundar og skøld, millum aðrar Rikard Long, ummælara og blaðstjóra á tíðarritinum »Varðanum«. Hesi fólk tóku av fullum huga lut í mentanarstríðnum, ið var týðandi táttur í tjóðskaparrørsluni, og tann nýggja myndlistin skuldi hava sítt pláss í hesum stríði. Tey eggjaðu Mikines at taka tað stig at fáa rættiliga listarliga útbúgving.

Mikines er ikki fyrsti føroyingur, ið tekur hetta stig – tað er javnaldurin Bergithe Johannesen (1905-95) úr Vestmanna. Hon fór longu 18 ára gomul til London á Sidcup School of Art, síðan, í 1925, á Kunstakademiets Malerskole í Keypmannahavn. Bergitta var dugnaligur vatnlitamálari, men lívið lagaði seg so hjá henni, at listin kom í aðru røð, og hon varð ongantíð rættiliga professionel. Mikines er fyrsti føroyingur, ið er listamaður burturav. Árin 1928-31 var hann næmingur á listaakademinum í Keypmannahavn, har hann hevði Ejnar Nielsen og Aksel Jørgensen sum lærarar. Ejnar Nielsen, sum serstakliga kom at fáa týðning fyri listarligu menning Mikines, var gott umboð fyri sýmbolska skeiðið í 90árunum. Við Ejnar Nielsen fingur – við orðum Mikines – »líðingin, pínar, sorgin, einsemin, lívið og deyðin sum ongantíð áður ella síðan í danskari list sín samkennandi og meistarlaga lýsara« (S.J. Mikines: Handrit).

Skipbrot og aðrar vanlukkan á havinum leggja sín skugga yfir 1930-árin. Við tí eina skipinum, ið gongur burtur á heimleið undan Íslandi, sjólátast 9 menn úr Mykinesi – vinmenn, javnaldrar, næstingar hjá Sámali. Trý systkin hansara og faðirin, ið hann var serliga knýttur at, doyggja av tuberklum. Tað er undir ávirkan av hesum, Mikines málar høvuðsverk síni í 1930-árunum. Alt sítt lív kendi hann deyðan sum sterkan veruleika, – deyðin átti sín sjálvsagða lut í allari hugsan og uppliving – og var fram um alt annað listarligt aðalevni.

Í »Sakni« frá 1934 (Bárður Jákupsson 1990:65) lýsir Mikines einfalt og satt ta tyngjandi sorgina. Vit síggja fátæka stovu. Tað bleika ljósið frá vindeyganum fellur á andlit og hendur, bróst og gólv, og sum fastir klettur vaksa trý konufólk – trý ættarlið – út úr myrkrinum. Tær hava fingið boðini, at bróðir, sonur og maður er deyður á havinum. Bend framyvir í vindeygaskugganum situr móðirin, tyngd í einsemi. Sokkin inn í seg sjálva leitar hon burtur frá hinum. Tann unga konan inni við vegg vendir sorgini út og letur hana ljóða í gráti. Fremst situr hin gamla, hon, ið hevur livað leingi. Hon hevur lært at settast. Hon kennir menniskjans lut, og av beiskum royndum kennir hon Harrans órannsakandi vegir.

Varisliga, einfalt og monumentalt eru figurarnir formaðir út úr tí grøna myrkrinum. Í sínum dimma liti og sínum asketiska einfalda myndamáli er málningurin eyðkendur fyri klassiska skeiðið hjá Mikines, sum varði frá 1931 til 1942. Eitt tíðarskeið, ið William Heinesen hevur rópt listamansins »málariska passiónsmusikk«.

Í virðingarmiklum myndum sum »Fyri jarðarferð« og »Ervi«, báðar frá 1938, og »Fyri deyðanum« frá 1941 (Bárður Jákupsson 1990: 63, 98 og 101) lýsir Mikines við stórum mótsetningsfullum dimmum og ljósum flatum í sterkari loddrættari og vatnrættari rørslu kensluna av óbendandi felags lagnu. Hetta er øll bygdin, ið stendur um kistuna. Lívið er ein gáta – deyðin kann ikki fatast. Við kærleika, djúpari virðing og samkenslu vísir hann bygðarfólkið, ið savnast at minnst tann deyða. Sorgin nívir tey, men boyggir tey ikki. Listaverkini siga frá dirvi og reystleika. Teirra undurfulla styrki hevur røtur í tí tryggja bygðarfelagsskapinum. Sorgin hevur ikki einans tikið tey næstu, men slektina alla, bygdina.

Á stóru uttanlandsferð síni í 1937 til Bergens, Oslo, Stokkhólms, Keypmannahavnar, Haag og Parísar, hevði Mikines millum annað høvi til at granska Munch uppáttur neyvari. Júst listin hjá Munch loysti upp fyri týðandi kenslum fyri náttúruni og mannalívinum. Í list síni stríddist hann fyri at skapa ta veldigu samanhangandi rýtmu, har náttúra og menniskju ganga

inn í eina heild – hetta sæst til dømis í mongum myndum av menniskjum við havið. Men hjá Mikines hevur dramað ein heilt annan týdning enn hjá Munch – minni symbolskan og als ikki psykologiskan. Tá ið menniskju leggja hendurnar saman í myndum hjá Mikines, skal hetta takast í trúarligum álvara.

Mikines fann næstan einans myndeðvni síni í Føroyum. Fyrst av øllum málar hann barndómsins oyggj við hennara lendi, húsum, túnum og menniskjum. Sítt ovurhugaða og sinnisrørda lyndi málar hann fram í máttmiklum havmyndum, har stormurin og brimið ganga gjøgnum pensilstrokini og havsins tungu dyningar alda ígjøgnum linjurnar. Í andlitsmyndum hevur Mikines lýst bygðarfólkið. Nevast kann myndin av bjargamanninum »Dunga Hans Paula« frá 1934 (Bárður Jákupsson 1990: 67), ið lýsir ró, tign og virðing. Millum vakrastu kvinnulýsingar í norðurlendskari list er andlitsmynd hansara frá 1934 av Mykineskonu (Bárður Jákupsson 1990: 68).

Við Mikines reisist av grunni ein alda av skapandi megi. Á hesum ein-samøllu fjarskotnu oyggjum, har eingin myndlistarlig siðvenja fanst og eingin myndlist av størri týðningi, stigu nú alt í einum fram teknarar, málarar, grafikarar og myndahøggjarar. Tey fyrstu at taka upp eftir Mikines: fara til Keypmannahavnar at fáa sær útbúgving á listaakademinum, vóru málarin *Ruth Smith* (1913-58) úr Vági og myndahøggjarin og grafikarin *Janus Kamban* (1913) úr Tórshavn. Millum listafólkini av hesum fyrsta ættarliði kann eisini nevast naivisturin *Frimod Joensen* (1915) av Sandi. Mong listafólk eru borin í heim um leið 1920 – hetta er eyðvitað fyrsta ættarlið, ið longu frá viðkvomum barna- og ungdómsárum høvdu høvi at síggja málningarnar hjá Mikines, og millum annað av hesum hava fingið íblástur til at geva seg yvir til myndlistina. Týðandi listafólk av hesum ættarliði eru *Jóannis Kristiansen* (1918-88) úr Leirvík, grafikarin *Elinborg Lützen* (1919-96) úr Klaksvík, málarin *Hans Hansen* (1920-70) úr Mikladali, málarin og teknarin *Ingálvur av Reyni* (1920) úr Tórshavn, málarin *Steffan Danielsen* (1922-76) úr Nólsoy og myndahøggjarin *Fridtjof Joensen* (1920-88) úr Klaksvík.

Tíggju ár eftir at Mikines hevði sýnt landsmonnum sínum sína ekspressionistisku málningalist, høvdu vit sostatt eitt heilt lið av gávuríkum listafólku. Í 1955 gjørdur tey á fyrsta sinni av at vísa tí stóra heiminum eina samantfatandi framsýning av føroyskari myndlist. Tann stóri heimurin var tá metropolurin, hagar allar Norðuratlants leiðir gingu, høvuðsstaður norðurlanda – Keypmannahavn! Í ummæli av hesi framsýning í bygninginum hjá »Den Frie« skrivaði Aksel Jørgensen professari: »At føroyingar eiga góð

listafólk, hava vit vitað leingi, men at Føroyar hava eina málningalist er nú vorðið greitt... Vi kunnu av sonnum og av røttum tala um, at vit hava sæð listina verða borna í heim í einum landi, ið stendur okkum her niðri nær, og tað at hetta land stígur fram sum listatjóð kann merkja, at lagt verður aftrat savnaðu norðurlendsku listini, soleiðis at hon fær enn sterkari og máttmeiri dóm.« Í longu grein síni útgreinar Aksel Jørgensen nú sítt sjónarmið við leiðorðinum »listarinnar birting í eini tjóð« (Aksel Jørgensen 1968).

Tá ið heimsbardagin brast á og Danmark varð hersett, varð alt samband millum Føroya og Danmarkar kvett. Ímillum teir landsmenn, ið noyddust at vera verandi í útlegd í Keypmannahavn, vóru at kalla øll tey ungu listafólkini – tey flestu í lestrarørindum – og eisini Mikines. Tað kann ikki annað enn hava ávirkað menningina hjá hesum listafólkum og samleikakenslu teirra, at tey vóru burturstongd frá sínum heimligu myndevnum í samfull 5 ár. Heima á landi var einki listafólkuttan William Heinesen, og hann gjørdi at kalla einki skapandi arbeiði øll krígsárini. Millum hesar studentar, ið soleiðis noyddust at vera í útlegd, gróði fram mentanarligt felagslív – til tess at stuðla teirri ungu myndlistini stovnaðu studentar í Keypmannahavn í 1941 *Listafelag Føroya*. Listafelagið, sum eftir kríggið flutti virksema sítt heim til Føroya, hevur havt stóran týdning fyri trivnað og menning á hesum øki. Listafelagið hevur stílað fyri teimum flestu framsýningunum av føroyskari list í Føroyum og uttanlands. Takkað veri felagnum varð alment listasavn sett á stovn í 1948, og í 1970 læt Listaskálin upp í Havn. Listaskálin og listasavnið gingu í 1989 saman í tað nýggja Listasavn Føroya, og í 1993 lótu upp tey prýðiligu nýggju listasavnshúsinu í Havn.

Í 1942 málaði Mikines sína fyrstu »Grindadrápsmynd« (Bárður Jákupsson 1990: 221). Við henni byrjar ein broyting. Mikines tók sjálvur soleiðis til, at grindadrápið sum evni var ein »uppgerð við deyðamyrkrið« (S.J. Mikines: Samrøða). Tað svaraði aftur í hansara bráðlynta kenslulag. Bergtikin av litunum og rýtmunum er listamaðurin áskoðari til hetta drama, har lívið og deyðin standa í tungum stríði. Her ræður tann náðileysa týning, men hetta er eisini sterk, opinber mynd av føroyingsins harðvunna stríði fyri at liva. Grindadrápið kom eftir hetta at vera hansara týningarmesta myndevni – tað er serliga í hesum myndum, vit síggja nýroyndir og broytingar taka seg fram. Í teimum hugheitu grindadrápsmálningunum sæst íblásturin frá Delacroix. Ígjørnum bogaðar linjur í stokkum, hornum, hamarstjølum og mannabakum ganga seigar rørslur í mótsetningi til tær beinu linjurnar frá váknum, ið dansa í skjótari og bráðari rýtmu. Svartir menn benda seg framyvir og stinga, snarar rørslur smúgva til ymsar síður gjøgnum armar og bein. Ófrið-

ur og stríð, gløðandi litir, skyggjandi sólsetur yvir svørtum havi. (Bárður Jákupsson 1990: 221-231).

Eftir kríggið sleppir Mikines tí episka innihaldinum í listini og leggur seg meira eftir tí formliga – granskar litir og komposisjón og arbeiðir meira við teimum grundleggjandi málarisku spurningunum. Hann verður koloristur. Í 1950-60-árunum verða litirnir alt reinari og hann kemur inn á sterkar mótsetningslitir. Mikines var vorðin ávirkaður av teirri ríku málningalist, hann hevði sæð so nógv í Keypmannahavn, tó at danskir ummælarar altíð – við røttum – sóu hann sum nakað eksotiskt. Hann umboðaði eina egna frummegi, sum í roynd og veru var dønum fremmand. Seinnu helvt av 1950-árunum tekur hann fram aftur aðalevni síni frá 1930-árunum, og í eini samanrenning við hetta episka innihald og ta nývunnu litkensluna skapar hann eina røð av romantisku høvuðsverkum sínum – eitt nú »Skilnað« frá 1955 og »Um børuna« frá umleið 1953 (Bárður Jákupsson 1990: 109 og 169).

Mikines er tað klassiska í føroyskari myndlist – støðið undir tí gróðri, vit síðan hava sæð. Í dag, nú vit standa við triðja ættarliði av listafólkum, er tað helst ikki at taka seg aftur í, at málarin og teknarin *Ingálvur av Reyni* hevur serligan týdning – tað er fyrst av øllum hann, ið vegar gøtur og flytur mark. Ingálvur er føddur í Tórshavn í 1920.

Tá ið samband Føroya við umheimin so smátt fór at vaksa um aldamótið, varð Tórshavn miðdepil fyri nýggjum mentanarrákum uttanífrá. Her savnaðust fólk í Tinghúsinum annan jóladag í 1888 um tað krav, at føroyska málið fekk aftur síni rættindi, og seinni um ta yvirlýsing, »at føroyingar skulu ganga fram í øllum lutum, til tess at gerast sjálvbjargnir«. Her hildu teir glataðu spælimenninir til, her var bókasavn, bókahandil, forngripasavn, sjónleikur og tónleikur, og her kveiktust nýggjar andaligar rørslur. Her var umhvørvið við øðrum orðum á allan hátt øðrvísi enn á teirri lítlu oynni Mykinesi ella í hvørjari sum helst aðrari føroyskari bygd. Barnaheimið hjá Ingálvi var merkt av mentanarstríðnum og nýggju fríkirkjurørsluni Brøðrameinigheitini, ið kvittaði við gamla autoritetstrúgv og av fullum huga tók undir við stríðnum fyri føroyskum máli.

Í einum endurminningarbroti skrivaði Ingálvur um sítt fyrsta samband við myndlistina. Eitt nýtt jólablað – »Jól í Føroyum« var komið út (útgávur á føroyskum máli vóru sjáldsamar og kærkomnar tá):

Í 1933 vóru tríggjar myndir av málningum eftir Mikines í blaðnum. Tvey landsløg av Kirkju, har hann hevði málað hetta summarið. Tær vóru øðrvísi enn alt, eg áður hevði

sæð. Tú kundi sýggja hvørt pensilsstrok, tað var týðiligt at sýggja, at náttúran var ikki bara avmyndað. Har var eisini ein málningur av eini gentu, tað hugtók meg nógv.
(Myndaskrá 1983)

Ingálvur hevur tá verið 13 ára gamal og fór beinanvegin sjálvur at tekna og mála. Seinni fór hann til Keypmannahavnar – fyrst á tekniskúla hjá *Bizzie Høyer*, og 1943-46 á listaakademiið hjá *Kræsten Iversen* og *Aksel Jørgensen*, sum hann serliga hevði góð viðurskifti við.

Ingálvur av Reyni hevur í sínari ekspressionismu gjørt uppreistur ímóti tí episka innihaldinum í listini, sum føroysku undangongumenn hansara stóðu fyri, og hevur leitt myndlistina inn á nýggjar leiðir. Ein greiður koloristiskur franskur dāmur ræður í hansara list – røtur aftur til *Cézanne* og *Matisse*. Tann føroyska náttúran er aðalevnið, men uppfatað á ein annan hátt, sum heild og felagsnevniari fyri vond, klangi, brotum av einum kosmos. Lutirnir í náttúruni savnast í greiðar formar, vøtnini skiljast og myndagerðin snýr seg um at temja formar og rørslur, ljós, litir og rýtmu. Náttúrumyndin gevur hugskot til alsamt meira abstraherandi málingarlag.

Ismurnir finnast ikki rættiliga í Føroyum – teirra tíð var farin, áðrenn myndlistin rættiliga hevði tikið dik á seg. Men tað, vit kunnu rópa »kubismunnar myndaliga reinføri« – ein greið skipan av teimum lutum, ið byggja upp myndina – er tó eitt afturvendandi grundarlag í listini hjá Ingálvi. Eins og í tí trygga føroyska landslagnum eru formarnir stórir og klárir – eingin ivi um, hvat ið er land og hvat ið er hav. Og hendan kubistiska vond er eitt ástøði hjá mongum yngri føroyskum málarum eftir Ingálv – *Zachariasi Heinesen* (1937) og øðrum, ið eru bornir í heim í 1930-40-50-árunum. Tó – tá ið orðið kubisma her verður nýtt, skal tað rímiliga takast í víðari – yvirførdari merking – og ikki skiljast í sínum rætta spanska og franska týðningi.

Í ljósfyltum og litføgrum landsløgum, innihvørvum og figurmyndum frá 1940-50-árunum er einfaldingin við teimum greiðu formunum eyðkend. Linjurnar og formarnir úr náttúruni ganga inn í ella geva seg undir ta strongu komposisjónina, frítt frá øllum óviðkomandi lutum, og listaverkið verður ein mynd av øðrum innari og ytri veruleika. Støðugt sterkari mótsetningslitir verða settir hvør upp ímóti øðrum, til hetta í endanum á 1950-árunum kemur í hæddina við ógvisligum komplementerlita mótspæli. Hesar royndir lógu kanska í tíðini – vit sýggja tær víða um í norðurlendskari list. Hin gamli – Mikines – var um sama mundið við í hesum málningalag við sterkum mótsetningslitum, Ingálvur og hann vóru eitt skifti á javnsettari kós. Men báðir mundu sum frá leið halda leiðina vera ógongda og broyttu hana.

Tann stóra broytingin hjá Ingálvi kom við serframsýning hansara í gamla kommunuskúlanum í Havn í 1962. Her sóu føroyingar á fyrsta sinni eina beinleiðis »abstrakta« fatan av náttúruni. Myndirnar høvdu heiti sum »Kurpali« og »Sjón í fuglaeyga«. Hendan framsýning týddi ikki, at tann nonfigurativa listin nú var komin fyri at vera – Ingálvur av Reyni kom í 1960-árunum og nakað inn í 1970-árini alsamt at mála landsløg sum ongan-tíð áður, umenn meira abstraherað, serstakliga myndeðnið bygdina við havið. Litalagið skiftir frá sterkum logandi litum yvir ein skæran gráligan, men alt annað enn turran tónastiga til tað djúpa svarta registrið.

Ein røð av verkum frá 1970-árunum eru abstraksjónir yvir figurbólkar og bera heiti sum »Genta« og »Menniskju við havið« – millum annað ein triptykon frá 1979 (Listasavn Føroya). Í 1980-90-árunum hevur Ingálvur av Reyni yvirhøvdur verið »abstraktur« málari, um hetta hugtakið kann brúkast um nonfigurativa list, ið byggir á náttúrunnar egnu formar, vond og klangir. Í hansara fýrisliga málaðu, stóru og avgjördu komposisjonum brýtur lista-verkið sær leið innanifrá. Heitir jarðlitir glógva frá teimum djúpastu løgum, sjóða, tá ið teir koma í samband við kaldar gráar litflatar og festa í aðrar. Dramað er stríðið ímillum litirnar ella litbrigdini og tær hugbráðu rørsurnar hjá pensilsstrokunum. Rýttman verður stundum enn meira undirstrikað av skøvum frá pensilsskaftinum í ta tjúcku fernisskínandi litflánna. Hetta er konkret málningalist.

Ingálvur av Reyni er tikin úr leikum sum teknari. Býurin við húsunum um havnina, – skipini og bátarnir og tey menniskju, ið ferðast um tún og stræti – serliga tey gomlu havnarfólkini – eru avhildin myndeðni. Andlitsdrøg verða fangað í knøppum tryggum strikum. Á mongu ferðum sínum til listarinnar klassisku evropeisku miðdeplar hevur hann teknað ein martýriligan hóp av fólki og bólki úr mannamúgvum, innihvørvi og gøtumyndir (Gunnar Hoydal 1989). Tekningarnar vísa ein artistiskan ans fyri neyvt at lýsa eyðkenni. Men hóast tekningarnar sostatt eru meira figurativar og frásøgukendar enn málningarnir, er myndeðnið undirgivið strikunnar egna lív og neyva skilmarkaða formi. Í mongum førum hevur hann eisini gjørt nonfigurativar tekningar.

Hóast Mikines og Ingálvur av Reyni í myndlistini umboða hvør sína fatan, standa teir tó á einum støði, ið eyðkennir føroyska list: ekspressionisman. Vit kunnu kjakast, um ein ávísur »skúli« kann ávísast í føroyskari list ella ikki. Men eitt greitt ekspressionistiskt høvuðsrák gongur í føroyskari list frá Mikines yvir Ingálv av Reyni og týðandi málara sum *Zacharias Heinesen* (1934) og *Tummas Arge* (1942-78) til dagsins málara *Amariel Norðoy* (1945),

Eyðun av Reyni (1951), *Olivur við Neyst* (1953) og *Torbjørn Olsen* (1956). Mikines málaði í 1957 málningin »Handanágarð« (Bárdur Jákupsson 1990: 183) – ein leyshent litkomposisjón yvir eitt evni, hann hevði málað so mangan, at hann mundi ikki hendan dagin hava tað fyrri eygunum, men handan fyrri eyguni: Svartir húsaklædningar, smurdir og ósmurdir, hvítar grundir, grønar flagtekjur, rustaðar takplátur, betong, ið hevur alskyns litir í sær, grótveggir, grasgrógvin tún, grønur teigar, bøgarðar. Teir myndandi lutirnir hava sett seg í mønuna á listamanninum og hann tulkar teir alt fríari og fríari. Tá ið vit taka við, at flagtekjur, tjøra og rustað jarn hava í hesum føri ongan týðandi leiklut – Mikines hevur ikki ta søguna at siga nú – og byggitilfarið í staðin eins væl kundi verið tað nýggja, sum eyðkennir bygdin í dag, hava vit tað obligata myndeðnið, ið hevur hugtikið meginpartin av okkara bestu málurum síðan kríggið. Bygdin við havið við sínum húsum – bøurin uttanum, fjøllini og landið hinumegin fjørðin. Flatar, rólígir og órólígir. Strikur, beinar og bugaðar, leysar og spentar.

Tróndur Patursson (1944) úr Kirkjubø er á sín hátt leysur av hesum høvudsráki. Náttúran er eisini fyrri hann neyðugur íblástur, men uttan nakran kubistiskan ella konstruktivistiskan bygnað – í stórum monokromum, helst ultramarinbláum løriftum ringja skapleysir formar seg sum sveitar í frumslími ella frumtoku. Hann hevur gjørt nógvar nýroyndir við framskornum myndum og skulpturum úr alskyns tilfari. Tey seinastu árin hevur hann serliga arbeitt við glasi, ið hann brennir í egnum ovni í skemmu síni. Eitt stórverk hansara eru vindeygu, prædikastólur, doypifuntur og annað innbúgv – alt úr glasi – í nýggju Gøtu kirkju.

Tað er veruleiki, at nýggj listarlig rák uttan úr heimi gera ikki vart við seg í Føroyum. Ikki tí, føroysk listafólk ferðast nóg, líta seg um og fylga við í hvat hendir. Men tey hava so ikki havt áhuga fyrri avantgarduni. Surrealism-an kom ongantíð til Føroya, tíansheldur pop art, conceptual art ella minimalism, og tá ið einki av hesi modernismu kom, er postmodernisman eyðvitað heldur ikki komin. Vit síggja, at tá ið tey ungu listafólkini koma heim aftur eftir lokna útbúgving á listaskúlum uttanlands, sleppa tey tí, tey hava lært, og taka upp til viðgerðar ta føroysku náttúruna, skapa sær sítt egna stóði. Hjá *Rikard Mortensen* professara á listaakademinum í Keypmannahavn málaðu allir næmingar konstruktivistiskt – uttan *Tummas Arge* úr Havn. Hann málaði ross. Um orsøkina til hesi viðurskifti kann óivað sigast mangt, men eitt er helst víst – tær flestu nýggju meiningarnar búnast í stórbýarumhvørvið fjarð frá okkara einfalda bygdarsamfelag. Har sita teir smáu bólkarnir av subtilum »serfrøðingum« í onkrum kjallara í New York ella Amster-

dam og hugsa upp – sum danski ummælarin Bent Irve tekur til – »en kunst, der er reaktion på en kunst, der er reaktion på en kunst osv.« (Bent Irve 1986). Alt gott at siga um tað – men ein slík heimspeki úr stórbýnum nýtist ikki at vera viðkomandi í einum ógvuliga lítið urbaniseraðum og ósofistikeraðum oyggjasamfelagi langt úti í Atlantshavi, har vit enn kvøða um tólvjavningarnar.

Men vit síggja sjálvsagt sum frá líður tekin til eina list, ið ger upp við ta, ið vit nú kenna. Hetta nýggja hevur ikki enn brotið sær slóð av álvara, men vit síggja, at hóast ungir málaraar enn nýta landslagið, gera teir tað á ein nýggjan hugmyndarligan hátt, t.d. sum eitt »innari landslag«. Onkur ungur tykist hava sjónir, ið benda tann surrealistiska vegin, – *Marius Olsen* (1963), grafikari úr Havn ger myndir við málistokkum á – vit síggja, at ein av steinum í eini urð er júst 1 m til hæddar – ein speisk og ironisk viðmerking til okkara landslagshugtøk. Men fleiri eru tey ungu, m.a. Marius, ið hava menniskjað sum myndeignið, heldur enn landslagið.

Soleiðis er við tí triðja listamanninum, ið ber hetta yvirlit – *Hans Paula Olsen* myndahøggara. Hann er føddur í Tórshavn í handverkarahúsi í 1957, sum ein av trimum sera gávuríkum listabrøðrum (Torbjørn og Marius). Hjá tí gamla myndhøggaranum og grafikaranum *Janusi Kamban* (1913) í Tórshavn lærði Hans Pauli eitt skifti sum stórur smádrongur at arbeiða við leiri og gipsi. Janus er ein av slóðbróttarunum og undangongufólkunum í føroyskari list, í hansara list ræður tað einfalda og greiða, tann sinniligi friðurin. Formurin stendur einsamallur – tær stóru linjurnar eru umráðandi, sum í tí føroyska bátasmíðinum, tað ornamental og prýðiliga hevur ongan áhuga. 19 ára gamal fór Hans Pauli, sum so mong onnur føroysk listafólk, til Keypmannahavnar – fyrst á Glyptotekið at læra at tekna hjá *Askou Jensen* 1976-78, síðan á listaakademiið hjá *Willy Ørskov* og *Bjørn Nørgaard* 1979-87.

Tað formliga støðið hjá Hans Paula Olsen er klassiska myndhøggaralistin, tann stóri arvurin frá renessansuni. Tað er givið, at ein táttur verður tikin upp eftir franska meistararnum *Rodin* (1840-1917), ið er ein tann seinasti, og kanska tann besti, ið arbeiðir við stóru romantisku myndhøggaramentanini, ið *Michelangelo* grundaði. Men standmyndirnar hjá Hans Paula vísa, sum hann ger vart við sjálvur, ikki »menniskju«, men figurar, ið koma í teirra stað, vit kunnu kanska rópa teir mýtiskar. Við persónliga og sjálvstøðuga hugburði sínum og hugmyndarligu vitan vegar Hans Pauli sínar gøtur. Hann er tikin úr leikum sum modellørur.

Modelleringin er ósløtt og gloprut, hon ber listamansins friðleysu og ótálmaðu fingramerki. Hann nýtir mest leir – hetta leirið er akurmoldin,

sum Várhalla blásti lív í, og sum vit øll eru gjørd av. Ein stór standmynd er »Sjálvsmynd« frá 1989 (Bárður Jákupsson 1993: 20), har listamaðurin stendur við stórum leirklunki í hvørjari hond.

»Tá ið eg gekk inni á myndahøggaraskúlanum á sinni, føldi eg, at alt, sum líktist nøkrum, tað ikki var í veruleikanum, tað var ólógligt at gera. Eg hevði kenslu av, at gjørdi man eitt nú eina standmynd og jarn var inni, sum ikki sást, so læg man á ein ella annan hátt. Altso, bílætið, sum avmyndaði eitthvat, tað var gykl (illusjón), og tí valdi eg, at eg vildi júst arbeiða við gyklinum. Eg vildi fegin modellera skuggamyndir, speglingar, tað ið er óveruligt, hugsað. Alt í einum verður júst spegilsmyndin eitt myndevisi«.

(Bárður Jákupsson 1993)

Uttan fyri nýggja Listaskálan í Tórshavn stendur standmyndin úr bronsu »Spegling« frá 1990-91 (Bárður Jákupsson 1993: 3). Kona, ið er við barn, stendur ytst á vatnsbakka undir brøttum fjalli. Spegilsmyndin av henni er í vatninum, av fjallinum síggja vit einans spegilsmyndina, sum ein stóran bøkil, ikki fjallið sjálvt. Men tann niðurvenda og tann uppvenda standmyndin eru heilt eins – eingin rættilig spegilsvending er, sostatt er hetta kanska ikki spegling kortini. Og fjallið er kanska bæði veruligt, spegling og skuggi av høgum ljósi. Veruleiki og mynd, yrking og sannleiki. Menniskjað er myndevisi burturav hjá hesum listamanni, men menniskjað er ikki tilverunnar miðdepil, listaverkið er ikki ein beinleiðis avmynding av menniskjanum.

Úr tí ráa tilfarinum brýtur sannkenningin sær veg, kvom bil av lívi og anda verða fangað í hugbráðum rørslum. Samanføring av naturalistiskum og abstraktum formum, ið altíð er eitt listarligt vandamál, tykist ikki volda nakran trupulleika, millum annað takkað veri teirri serligu viðgerðini av skorpuni. Listamaðurin hevur roynt ymsar leiðir, arbeitt við ymiskum hugskotum, eisini nonfigurativum, og øðrum tilfari, eitt nú aluminium og jarni. Men hann kemur støðugt aftur til tað figurativa. »Spegling« frá 1985 (Bárður Jákupsson 1993: 3) er gjørd úr aluminium. Spegilsmynd, ið stendur á høgðinum, er skorin úr plátu. Í erva eru modelleraðir fótur, ið benda á mannin, vit annars ikki síggja. Men aluminiumsplátan er blonk og tvíhamað, tí hon tekur ímóti aðrari spegling eisini – og hon er boygd í bylgjandi gongd, sum spor í vatni.

»Skuggin« (1987. Listasavn Føroya) er ein sera rúðrutur flati, ein stór modellerað plátu, og einasti staklutur er ein grefflig óskaffilig hond. Ovast uppi á skuggatromini stendur pinkalítil maður sum á eini fjallagreini, einum ævinleikans marki – skuggin er hansara. Kanska er hetta sami maður, í

náttúrligari stødd, ið situr samanringdur undir skugganum – væl lýst, vandaliga tilevnað sjálvsmynd. Lutfallið ímillum ymsar støddir ger teg bilsnan. Tað byggir á perspektivistisku arvmentan okkara, men áherðslan á stórar støddarmunir beinir okkum á nýggjar tankar úr nýggjum sjónarhornum.

Skal nakað samanfatandi sigast um, hvat ið eyðkennir føroysk myndlista-fólk burturav, bæði tey viðurkendu og tey, ið bróta upp úr nýggjum, má tað vera, at tey tykjast altíð leita til ein *klassiskan* íblástur. Tað eru mong listafólk í øðrum londum, eitt nú Íslandi, ið kenna tað sum sera umráðandi at taka eftir »tí nýggja«, og tað er undirskilt, at tað nýggja kemuruttanífrá. Fyri hesum listafólkum er tað ein listarlig lívstreyt at fylgja øllum nýggjum rákum – fylgir tú ikki við alla tíðina, verður tú eftirbátur og heimføðingur. Uppi í hesum er ræðsla fyrri tí »provinsiella«. Tað ber ikki til at siga, hvørt tað er rætt ella skeivt at taka støði í tí klassiska ella tí nýggja og ókenda – báðir hugburðirnir hava sín rætt, vit hava bæði fyrri neyðini. Men vit kunnu so í øllum førum staðfesta, at føroysk listafólk hugsa yvirhøvur »klassiskt«.

Tað klassiska skal eyðvitað ikki eintýtt skiljast sum tað óvikandi, óbroytliga, als ikki einans sum tað gamla ella stírvna. Innan tónleik brúka tey heiti klassiskt, hóast hann er gjørdur í okkara öld, hetta hevur nakað við røtur og ævig virði at gera. Til tess at sleppa undan óneyðugum kákli, kunnu vit siga: *Picasso* ella *Duchamp* – »Frýrnar úr Avignon« ella »Fløskuturkingarfóturin«¹. Í hesum tvíbýti taka føroyingar Picasso – tað unga ættarliðið av íslendingum tekur Duchamp!

¹ Pablo Picasso (1881-1973): »Les Demoiselles d'Avignon« 1907. Museum of Modern Art, New York. Marcel Duchamp (1887-1968): Fløskuturkingarfóturin – »Ready-Made« 1914

HEIMILDIR

- William Heinesen. 1990. *Fílsni og hampafólk*. Tórshavn.
Bárður Jákupsson. 1990. *Mikines*. Tórshavn.
Bárður Jákupsson. 1993. *Hans Pauli Olsen*. Listasavn Føroya.
Gunnar Hoydal. 1989. *Ingálvur av Reyni*. Mentunargrunnur Studentafelagsins.
Bent Irve. 1986. Færøerne og kunsten – et forsøg på en situationsbeskrivelse. *Færøsk kunst* 86.
Nikolaj København.
Aksel Jørgensen. 1968. Færøsk kunst. *Fra Færøerne: Úr Føroyum IV*. København.
Ernst Mentze. 1973. *S. Joensen-Mikines*. København.
Myndaskrá. Framsýning í Listaskálanum, Tórshavn. 1983.

AÐRAR HEIMILDIR

- S.J. Mikines: Handrit í varðveitslu hjá Karen Mikines.
S.J. Mikines: Samrøða á bandupptøku.

SUMMARY

An explanation is given of the development of Faroese pictorial art since it was fledged and gained importance rather more than fifty years ago. Its contents and its ideological level are described through three artists representing three generations: Sámal Joensen-Mikines (1906-1979), Ingálvur av Reyni (1920) and Hans Pauli Olsen (1957).

Mikines emerges in the 1930ies as the “painting poet” (a description he used himself). The epic content of the paintings from the 30ies is linked to the oral culture in which he was raised on the lonely island of Mykines, surrounded by the ocean. The subject matter (themes) involves suffering and death. After WWII, Mikines changes his course going more for the formal and colouristic content, particularly influenced by important trends in Nordic art at the time. The inspiration comes from symbolism and Edvard Munch, from the Nordic “dark” school in the 30ies and 40ies, French cubism and fauvism. But as a synthesis between this new colourism and his theme of suffering from the 1930ies, he creates several of his principal works in the late 50ies. In his whale killing paintings the romantic feeling appears that was encouraged by the French master Eugène Delacroix.

Ingálvur av Reyni belongs to the first generation that had the opportunity to watch important Faroese art while growing up – paintings by Mikines. He takes up the basic issues in painting, free from all irrelevant narration – working with colour and form, brushstrokes, ground and tone. The landscape is present, not as a topographical subject, but as origin and basis of ideas. Nature is the reigning challenge for Ingálvur av Reyni as well as for the generation of artists born in the 1930’ies,

40ies, and 50ies. Faroese artists obtain their education in big cities on the continent, but when they return to the Faroes, they go back to working in the well-known expressionist mainstream which has characterized Faroese art since Mikines. In this colour painting Ingálvur av Reyni is at the centre.

The young generation may easily get the feeling that nature – the landscape – has been well-served, and there are indications that a turning point may be in sight. However, we do not see Conceptual Art, Minimalism and Post Modernism in the Faroes. Maybe our little community is so far away from all real city culture, after all, that ideas that belong in the city are not understood. For the sculptor Hans Pauli Olsen and other young artists, the central artistic subject is the human being. The work of art becomes a link in a train of thoughts, and nature – still present – takes on a different metaphorical meaning. But it is still true of Faroese pictorial art that the young follow a classisal path, not adhering to any modernism.

Ár og siðir

Heilagt og gerandis í eldri føroyskum bygdarlívi

Inngangur

Í lívinum hjá einstaklinginum henda fleiri umskifti, har einstaklingurin skiftir frá einari støðu í eina aðra, ella verður fluttur frá einum statusi í ein annan. Hugtakið »rites de passage« ella umskiftisritur (Joensen 1975:16) verður nógv nýtt í religiønsfenomenologiskari gransking og hevur sín uppruna hjá sveisiska fólkalívsgranskaranum Arnold van Gennep (1908).

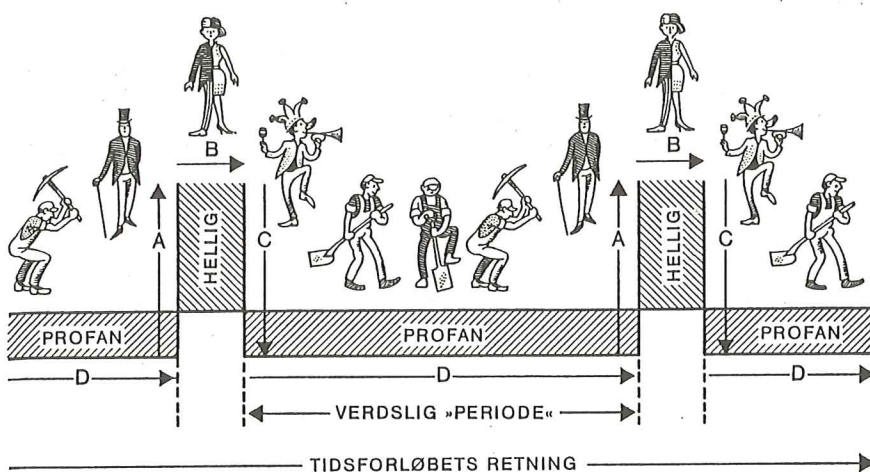
Umskifti verður ikki mett at vera heilt vandaleyst; tí eigur at vera farið væl um, tá ið umskifti fer fram. Tað er sera vanligt at ritualisera atburðin, tá ið vandi er á ferð. Tann ritualiseraða atferðin í sambandi við umskiftisriturnar er sbr. van Gennep tríbýtt. Tað fyrsta ritualið í hesum sambandi ber í sær viðurkenningina av, at eitthvørt álvarsamt – ein kreppa – er undir bún-ing. Einstaklingurin er ávegis úr teirri støðu, hann ella hon hevur havt higar-til og eigur tí eina tíð at verða skildur burtur úr vanliga samfelagnum, so at hann ikki skaðar seg ella samfelagið. Fyrsta stigið í tríbýtinum er ein sokallað skilnaðarrita (rite de separation). Næsta rita er ein avbyrgingarrita (rite de isolation), har einstaklingurin eina tíð verður avbyrgdur og tikin burtur úr samfelagnum. Hesa tíð er hann á ein hátt uttan status og sosialt deyður í einari reinsingarprosess, ið ger tað møguligt hjá honum ella henni at venda aftur, um ikki til somu støðu so til eina aðra verandi støðu. Tann seinasta ritan er samansjóðingarritan (rite de integration) ella initiatiónsritan. Við hesari ritu verður einstaklingurin innlimaður í samfelagið aftur í sínari nýggju støðu í lívinum. Einstaklingurin hevur fingið ein nýggjan status í samfelagnum.

Rites de passage verður vanliga nýtt um hendingar í lívinum hjá eini menniskju, t.d. í sambandi við føðing, dóp, konfirmatió, trúloving, brúdleyp og jarðarferð. Hin vegin kunnu umskiftisriturnar eisini nýtast í tulkingini av sjálvari tíðini ella rættari: tær hoyra upp í sjálva ta samfelagsligu tíðar-

skapanina. Kendi bretski antropologurinn E. R. Leach (1966:136)¹ hefur skrifað um, hvussu vit skapa okkara samfelagsligu tíð við at halda ymiskar høgtíðir í árinum. Hann sigur m.a.

Vi taler om at mæle tiden, som om det var en konkret ting, der bare ventede på at blive målt, men i virkeligheden skaber vi tid ved at skabe intervaller i det sociale liv. Før dette er gjort er der ingen tid at mæle. (1967:47)

Leach vísir á, hvussu vit, við at luta tíðina sundur við passaligum millumbilum, fáa eina ítøkiliggjörda samfelagsliga tíð, ið er skiftandi sakral og profan.

Um vit byrja frá øðrum enda, so er A tíðin upp undir eina høgtíð. Her avbyrgir persónurin seg ella verður avbyrgdur frá yrkadeignum upp undir ta heilagu tíðina, ið svarar til skilnaðarrituna hjá van Gennep. Síðani kemur B, sjálvur heiligidagurin, tá persónurin er í einari markstøðu, ella í einari sakralari tíð, har tann vanliga gerandistíðin stendur still, hann ger t.d. ikki vanligt arbeiði. Hetta svarar til avbyrgingarrituna hjá van Gennep. Í C verður persónurin endurføddur aftur í ta vanligu gerandistíðina. Hetta svarar til samansjóðingar- ella initiátionsrituna hjá van Gennep. (Myndin er lánt úr *Jordens Folk* nr. 1, 1967)

¹. "We talk of measuring time, as if time were a concrete thing waiting to be measured; but in fact we create time by creating intervals in social life. Until we have done this is no time to be measured."

Tíðarskipanin er í fleiri lögum. Upp undir og í hvørjum av hesum tíðarbilum hava fólk eisini ymiskan atburð. Leach skiftir atburðin sundur í

1. formalitet
2. maskeraðu
3. rolluskifti

Sjálvt um hesin atburðurin er ymiskur, so er hann sbr. Leach nær knýttur saman². Eitt ritual kann byrja sum ein formalitetur og enda sum ein maskeraða. Rolluskifti er kanska verri at finna um okkara leiðir, men var ikki óvanligt t.d. í miðøldini og er enn at finna hjá fremmandum fólki. Leach³ heldur fram:

Min påstand er da, at formalitet og maskerade under et danner et par kontrasterende modsætninger, der på tegningen svarer til modsætningen mellem fase A og fase C. Rollebytning svarer på den anden side til fase B. Den symboliserer en persons fuldstændige overførsel fra det verdslige til det hellige. Normal tid er standset, hellig tid ageres baglæns, død konverteres til fødsel. Denne symbolisme har verdensomspændende udbredelse, fordi den giver mening uanset specifikke folkloristiske traditioner eller særlige magiske trosforestillinger. (1967:48)

Hetta hevur Rasmus Rasmussen (1985:2) eisini fatað, tá hann, um lívið í Føroyum seinast í fyrru øld, sigur:

Hitt dagliga starv uttan og innan hýsis var tað, sum fylti út tíðina hjá fólki; hetta starv við teimum millumbilum, sum høgtíðshald og veitlsuhöld gjørdur, fór nóg eftir árstíðunum: Útróður í torra- og vartíð, várvinna á landjörðini, torvskurður, áseyðaroyting, ymist summararbeið sum t.d. fuglaveiði og summarútróður, sláttur og hoygging, innheysting, veðurlambsskurður og klipping og so vetrararbeið úti og inni. Hetta fór alt samalt fram og mátti fara fram sína ásettu árstíð. Ikki bar annars til.

². Danskí fólkaminnisfrøðingurin Carsten Bregenhøj (1974) hevur m.a. nýtt tulkingarnar hjá Leach um at ganga grýla á donsku oynni Aggersø.

³. Leach 1966:136: «My thesis is then that formality and masquerade, taken together, form a pair of contrasted opposites and correspond, in terms of my diagram, to the contrast between Phase A and Phase C. Role reversal on the other hand corresponds to Phase B. It is symbolic of a complete transfer from the secular to the sacred; normal time has stopped, sacred time is played in reverse, death is converted into birth. This Good King Wenceslas symbolism is something which has a world wide distribution because it makes logical sense independently of any particular folklorish traditions or any particular magical beliefs».

Við stóði í hesum, ið her er greitt frá, fara vit at royna at viðgera føroysk viðurskipti fyrri aldaskifti, men nógv av hesum hevur livað langt upp í okkara tíð, og sumt kenna vit aftur frá uppvøkstri okkara.

Høgtíðir lívsins

Lív einstaklingsins byrjar við føðingini, ið er fyrsta kreppa í mannalívinum. Fólk vildu helst hava, at barn varð doypt so skjótt sum yvirhøvur gjørligt. Hetta helst tí, at so leingi barnið ikki var doypt, var tað heidningur og hoyrði ikki upp í kristna felagsskapin. Tí galt um at lima tað inn sum skjótast við at geva tí navn og doypa tað:

Et barn blev døbt, så snart det lod sig gøre. Hændte det, at barnet blev født, mens præsten var på stedet, blev det døbt samme dag det var født. Kirkebogen siger, at jeg blev døbt samme dag jeg fødtes. Det fortælles at en fader kom til præsten for at indskrive faddere til sit barn. Samme dag var jordemoderen kommet til bygden. Da præsten spurgte om barnets navn svarede manden: Bliver det en dreng skal han hedde N....., men bliver det en pige, så skal hun hedde B.... . Et barn kom aldrig udendørs, før det havde været i kirken og var døbt.

Soleiðis skrivur Maria Eide Petersen (1975:27). Ein av gubbunum bar barnið til kirkjuna, meðan ein av gummunum bar tað til dópin. Í summum bygðum var vanligt at renna við barninum, fyrri at tað skuldi orka væl at ganga (Rasmussen 1959). Tær triggjar ymisku umskiftisriturnar geva seg til sjónðar í sjálvari dópshandlingini. Skilnaðarritan vísir seg í, at barnið verður borið úr heiminum í kirkjuna, har tað var eina løtu avbyrgt hjá gummuni, áðrenn presturin innlimaði tað í kristna felagsskapin við at doypa tað. Tríbýtið kom eisini greitt til sjónðar, tá kona »gekk í kirkju«.

Vanligt var, at kona, sum hevði átt barn, »gekk í kirkju« aftan á barnferð. Hesin siður hevur hildið sær upp í móti øðrum heimsbardaga. Ikki mátti kona, sum hevði átt barn, ganga inn um annanmans gátt, ja, helst ikki stíga út um sína egnu gátt, áðrenn hon hevði gingið í kirkju. Maria Eide Petersen (1975:29) skrivur, at konan var fylgd í kirkju av einari ella tveimum giftum konum (skilnaðarritan). Hon sat fyrst á einum beinki í forkirkjuni og bíðaði, til prestur kom út at formana henni (avbyrgingarritan). Prestur leiddi síðani konuna inn í kirkjuna til hitt kirkjufólkið (samansjóðingarritan). Nú var alt sum vanligt aftur. Hildið var, at kona, sum hevði átt barn, var órein, og tí mátti hon reinsast, áðrenn hon kom aftur í kirkju.⁴

4. Sí Maria Eide Petersen 1975 s. 27 og Rasmus Rasmussen 1985:150 har meira verður greitt frá hesum.

Konfirmatióin var fyrst og fremst ein játtan av dópinum, men fyri tey flestu hevur tað eisini verið eitt umskifti frá barni til vaksið fólk, og vit finna eisini sama triðýtið í konfirmatiónsritunum: barnið varð tikið úr skúlanum og gekk til prest at lesa, og sjálv avbyrgingarritan var, tá konfirmantarnir stóðu á kirkjugólvinum og skuldu svara fyri seg, men endaliga samansjóðingarritan var helst ikki liðug, fyrr enn konfirmanturin hevði verið til altars. Maria Eide Petersen (1975:29) skrivar, at konfirmantar komu ikki í dans, fyrr enn teir høvdu verið til altars. Hetta var galdandi so seint sum í 1968, sum annar av høvundunum minnst av egnum royndum. At ganga til altars var bert fyri vaksin og er á ein hátt ein innliman í kirkjulið vaksnamanna.

Fyri ein drong var tann dagurin, hann fekk sín fyrsta kalva, ein stórhending, sum vanliga var hildin við einum vaðansgildi, ið vanliga var hildið í adventini. Hetta gildið helt drongurin saman við bátsmanningini. Hann slapp tá at skeinkja og roykja pípu sum hinir menninir. Vaðans var sostatt á ein hátt ein rite de passage (Joensen 1980:209), hóast hon ikki var beinleiðis heilag í vanligari merking.

Eftir konfirmatiónina var giftarmál og brúdleyp tann týðningarmiklasta hendingin í lívi einstaklingsins, ið hevur meginpartin av øllum tí, sum hevur við rites de passage at gera í sær (Joensen 1987:210). Riturnar eru rættiliga fløktar, men skilnaðarritan, avbyrgingarritan og samansjóðingarritan eru allar har, men denturin á hvørja einstaka av teimum og sjálvur formurin er broyttur upp ígjøgnum tíðina.

Tað eru tvey fólk, sum við giftarmáli skulu fyrast saman, og tískil verða riturnar rættiliga fløktar. Teir einstøku partarnir eru fyri tað fyrsta at bera fram bønarorð, sum í sjálvum sær var ein fløkt rita, sum kundi enda væl ella illa. Fekk drongurin krakk, kundi gentan brenna krakk, og var tað ein smeitur fyri drongin. Fekk hann ja, so skuldi brúdleyp fyrireikast. Bjóðast skuldi í brúdleyp. »Brúdleypsbjóðing í teirri tíðini var mest sum ein halgu-gerð, og Heini hevði sítt fasta »ritual« at halda seg til,« sigur Rasmus Rasmussen (1985:94) um brúdleypsbjóðing í Miðvági. Heini var maðurin, ið hevði hesa uppgávu. Brúdleypsgestirnir fingur sjálvandi nógv og gott at eta, men tað skulu vit ikki viðgera her.

Skilnaðarritan byrjar longu eftir, at drongurin hevur fríggjað og fingið játtils, og í tí sum hendi í fyrireikingunum til at koma saman. Mest var kortini gjørt burtur úr avbyrgingarrituni og samansjóðingarrituni, ið ikki er so løgið. Upp í hetta hoyrdu skot, sera høviskur atburður og serliga prýðilig klæði. Sjálvandi vóru brúður og brúðgómur best ílatin. Tað er sermerkt fyri vígsluna, sum hon verður lýst hjá Svabo í 1780, Landt í 1800 og Hammers-

haimb í 1848, at brúður og brúðgómur fara hvørt fyr seg í og úr kirkju. Men bæði Lyngby í 1817 og H.J.J. Sørensen um 1850 lýsa vígsluna á sama hátt, sum hon fór fram um aldamóti, har brúður og brúðgómur fylgjast í og úr kirkju (Joensen 1987:210). Her fara vit bert at halda okkum til Rasmus Rasmussen (1985:98-99):

[Tá] brúðurin var pyntað fór skarin til gongu. Brúður og brúðgómur leiðandi á odda..., næst teimum gingu brúðfólkini, tvinni, trinni ella fyra pør, sum tað var stórmannsligt til. Síðani gingu offursfólkini skipaði eftir skyldskapi so langt, tað var skiljandi... Tá prestur var liðugur við sína brúðartalu, og hon mátti helst vera bæði long og strong, var vígslan liðug. Hjúnini vóru setst aftur í stólin og nú byrjaði offurgongdin, meðan ein langur sálmur varð sungin... Fyri tey, sum vóru komin at skottast, var henda offurgongd ein sannur sjónleikur, tí ymist var hvussu tey ymisku pørini komu frá hesi skrudgongu. Aftaná var hetta eitt væl-komið samtaluevni, hvussu brúðarparið og hvussu offurfólkið hevði dugað at »bera seg at«.

At duga at bera seg at hevði ógvuliga nógv at siga og sýnir í sjálvum sær tað formliga í brúðarvígsluni, ið stendur sum mótsetningur til brúdleypsveitsluna við skotum, drunni og drykkjuskapi.

Avbyrgingarritan er ikki so greið, men hendi á veg og í kirkjuni á sama hátt sum við barnadópi og konfirmatió. Samansjóðingarritan byrjar straks eftir, at prestur hevur gift hjúnini, við skotum, veitslu, brúðardansi, sum endar við, at brúður og brúðgómur av brúðfólkunum verða leidd í somu song undir ymiskum formaningum um teirra nýggja status í lívinum. Samansjóðingin er kortini ikki at enda komin, fyrr enn tey verða móttikin í brúðarhúsinum næsta dag.

Brúdleypið var ein hátíðarligur blandingur av sakralum og profanum. Brúðardansurin

mátti verða dansaður meðan prestur var hjástaddur tí ikki var brúðarvígslan hildin at vera fullgjørd, fyrr enn prestur hevði dansað brúðardansin við í kjóla og kraga. Brúðardansurin varð hildin at vera ein heilag atferð, ikki minni enn brúð-armessan í kirkjuni. (Rasmussen 1985:101)

Seinasta umskiftisrita ella høgtíð í lívinum hjá tí einstaka var jarðarferðin. Royna vit at greina hana við støði í rites de passage hugtakinum, so er greitt, at skilnaðarritan kom av sær sjálvum eins og avbyrgingarritan. Hetta

er næstan alt at síggja í teimum flestu jarðarferðum úti á bygd enn í dag. Spurningurin er bert, hvør var avbyrgdur frá hvørjum. Tað ber til at fata ervið sum eina samansjóðing av teimum fólki, sum eftir vóru, t.v.s. at lívið nú aftur fór at ganga sum vant. Um aldaskiftið fór ein jarðarferð so-leiðis fram í Miðvági:

Við jarðarferðir var væl givið gætur eftir, at alt varð gjørt sum tað átti at vera. Tá maður var slóknaður, vórðu honum »veittar nábjargar«: eygur og munnur vóru latin aftur, og hendurnar faldaðar. Sálmaþók varð lögð á bróstið, og ikki mátti lík liggja einsamalt, vakt var yvir tí um náttina. Tá líkskoðararnir høvdu verið, og attestin var undirskrivað, varð hin deyði latin í líkverjuna og lagdur í kistuna...Helst vildu tey eldru fólkinu lata hin deyða fáa eitthvørt í kistuna við sær; okkurt, sum hann hevði havt hugnað av í lívinum, oftast var tað sálmaþókin. Boðið var í ervi sum í annað gildi dagin fyri, sum jarðarferðin fór fram, serstakt vóru nakrir bidnir at syngja og nakrir at bera. Var prestur heima, var hann hjá-staddur og helt talu á grøvini, ikki var siður at bera lík í kirkjuna tá. Áður enn lokið var lagt afturá, gingu øll tey, sum vildu, fram at kistuni og lögdu høggu hond á bróstið á hinum deyða. Lokið var soymt fast við seymi og hamri, hetta gjørdi nakað óljóð, men annars var alt stilt og tigandi. Sungið var inni og stundum hildin tala, tá prestur var; annars ikki. Sungið var frá húsum í kirkjugarðin, eina rundgongd uttan um kirkjuna og at grøvini. Tá kistan var sett á grøvina, helt prestur líktaluna og kastaði síðani jørð á. Ikki fór fylgið til gongu úr garðinum, fyrr enn gravarin hevði skumpað aftur í grøvina og hampað leiðið. Tá hetta var liðugt, beyð húsbóndin fólkinum til hús at drekka ervi... Ervið var sum eitt hvørt annað stórgildi: Sòtsúpan, kókað kjøt o. tl., brennivín var tó bert við máta drukkið. Sungið varð frá borðið. Við borðið skuldi gravarin sita næst við útdyrnar.

Tá allir hesir siðir vóru dyggiliga hildnir, var einki at óttast fyri. Hinum deyða vóru gjørdar allar sømdir, og hann ella hon kundu nú hvíla í friði. Frá hesum degi var hann kallaður »sálugur« í umtalu. (Rasmussen 1985:152)

Høgtíðir ársins

Tað sakrala og tað profana er lagt bæði í eina liniera tíð og í eina cykliska tíð. Tað vanliga liniera skiftið millum gerandis og heilagt finna vit í sunnudegnum, sum áhaldandi skildir sundur 6 gerandisdagar við einum heiligdegi. Ta cyklisku tíðina finna vit í teimum føstu árliku halgidøgnum.

Sunnudagurin byrjaði longu leygarkvøld, fyri at friður skuldi valda sunnudag:

Sunnudagsfriður merkti ekki bara, at einki arbeið skuldi gerast. Tað var fyrst og fremst gudstænastufriður, ið skuldi vera. Tí skuldi einki spæl vera leygarkvøld. Tað skuldi harafturímóti vera sunnudag eftir kirkjutíð sjálvsagt. Tó vóru t.d. ongantíð brúdleyp ella dansur leygarkvøld, tað órógvaði sunnunáttina. (Rasmussen 1978:73)

Fyri teimum, sum ikki fóru í kirkju, varð lestur lisin heima. Børnini skuldu sita still og lurta eftir, meðan lisið varð, og tað var ikki talan um, at børnini sluppu at spæla úti í kirkjutíð. Hetta hevur verið vanligt í 1950-unum og fyrst í 1960-unum. Um onkur kom inn í hús, meðan lestur varð lisin, setti hetta fólkið seg stillisliga niður at bíða, til liðugt var at lesa. Tá farið var í kirkju, var tað eisini gjørt hátíðarliga. Maria Eide skrivar:

Når man kom ind i kirken, satte man sig stilfærdigt ned i stolen og bøjede sig forover i stille bøn.

Ved skriftemål bøjede altergæsterne sig dybt forover, før de gik ned i kirken igen, og ved altergangen, når alle havde rejst sig fra knæfaldet, bøjede de knæ tre gange i ærbødighed for Treenigheden. Herefter bøjede de hovedet for den, der forvaltede de hellige gaver. Under bønnerne i kirken sad man altid foroverbøjet, ligeså når bedeslagene blev slået. Bedeslagene var afslutningen på gudstjenesten. (Petersen 1975:30)

Umframt vanliga gudstænastu var við vissum millumbilum eisini messa, t.v.s. altargongd. Í endurminningum sínum greiðir Rasmus Rasmussen (1985:149) frá, hvussu tey gomlu seinast í 19. øld skipaðu messurnar á ein serligan hátt, soleiðis at hvør átti sína tíð at fara til Harrans borð:

Messuboð vóru gjørd fríggjadag, sum messan skuldi vera sunnudagin. Í kirkju-bygdum vóru messuboðini ringd, so tá tað ringdi fríggjadag, vistu tey, ið »áttu messu«, av, so tey kundu búgva seg út, og tey gjørdu tað eisini á vissar hættir. Tey klæddu seg í rein og væl bustaði klæðir, tey bestu tey áttu, altarsklæðini. Fastandi fóru tey í kirkju, tá ringdi 2. ferð. Hetta orðatiltakið: »At eiga messu«, sum vanligt var tá, men nú er burtur deytt, mundi helst koma av einum gomlum siði, sum, ta fyrsta eg minnst, livdi millum eldri fólk. Vanligar messur vóru tá 6 um árið ella 3 hvørt hálvárið, og tær vóru nevndar 1., 2. og 3. messa (vóru fleiri messur vórðu tær nevndar stakmessur). Frá fyrndartíð hevði fólkið tikið seg sundur í partar til hesar vanligu messur tvær ferðir um árið, so at nøkur áttu 1., nøkur 2. og nøkur 3. messu hvørt hálvárið. Meg minnst so skilliga, at gamlar konur tosaðu um tað óskil, tað var, at tey sum áttu 3. messu, nú vóru til 2. messu.

Hvør einstakur dagur var eisini á sín hátt lutaður sundur í profanar og sakralar løtur. Ein slík løta var um morgunin, tá ið tú fór upp.

Hvørt menniskja *signaði seg* á morgni og las innantanna ella í ljóði *faðirvár*... fólk signaðu seg bæði á morgni og kvøldi. Um hesa tíðina fór signingin fram á fylgjandi hátt: Tríggir fremstu fingrarnir á høgru hond (tummilin, fremstifingur og longutong) vórðu hildnir saman og førdir upp á ennið og orðini »*Gud Fader*« vórðu søgd, so vórðu fingrarnir førdir niður á bróstið og orðini »*Guds Søn*« søgd, næst vórðu teir førdir yvir á vinstra bróst, og orðini »*Gud den Hellig Aand*« søgd, síðst vórðu teir førdir yvir á høgra bróst og sagt varð »*amen*«. Hetta varð so endurnýggjað tríggjar ferðir. Endaliga vóru tað summi, sum lótu hesar samanløgdu fingrar ferðast tríggjar ferðir í kring frammanfyri andlitinum og søgdu orðini: »*Jesu Kristi Kors*« fyrri hvørja ferð. Hesin siður var ein tilløga til signingina, sum inn var komin við fólki úr øðrum bygdam, helst norðan eftir. (Rasmussen 1985:147-148)

Hetta var eisini vanligt í 1950-unum og fyrst í 1960-unum: »Eg minnst«, sigur annar av høvundunum »at eg ikki slapp út fyri dyr, fyrr enn mamma hevði signað meg. Hon plagdi altíð at signa okkum við at siga »*Jesu Kristi Kors*«. Hon er av Toftum. Mamma signaði okkum eisini um kvøldið og las *Faðir vár*, tá ið vit fóru at leggja okkum.«

Máltíðin var eisini sakral á sín hátt. Vanliga var ikki nøkur størri bøn lisin, áðrenn etið var, men plagdu tey at siga »Jesus verið við mær«. Tá ein var liðugur at eta, var eisini ein stutt bøn lisin t.d. »*Jesus havi lov, takk og pris til evig Tid amen. Jesus spísi tú mær. Manga takk!*« (Rasmussen 1985:148). Hetta var eisini galdandi fyrri okkum, sum eru uppvaksin í 1950-unum og fyrst í 1960-unum. Ommurnar plagdu at vera eftir okkum fyrri at vita, um vit børn høvdu sagt Jesusi takk fyrri matin. Yvirhøvur siga føroyingar enn »*Manga takk*«, tá teir hava etið. Hetta er sostatt ein einføld bøn, sjálvt um ikki øll altíð hugsa um tað. Bøn og signing hoyrði eisini saman við vanda-miklum arbeiði á sjógvi og landi.

Umframt hetta gudrøkni, so kom sambandið millum Gud og mennisku klárari til sjóndar í sjálvum kirkjuárinum. Kirkjuárið byrjar 1. sunnudag í adventini og er síðani 3. øld bygt upp kring ta sokallaðu festkringluna jól, páskir og hvítusunnu. Hetta eru tær stóru kirkjufestirnar, sum hava sína festtíð fyrri og festtíð eftir og endar við teimum mongu sunnudøggunum eftir trinitatis. Kirkjuárið í Føroyum fylgir tí danska. Tær kirkjuligu høggtíðirnar eru í nógvum førum samantvinnaðar við meira profanum veitsludámi.

Hetta er ikki minst galdandi fyri jólini. Hetta kanska einamest tí, at jólini um okkara leiðir upprunaliga vóru ein heiðin veitsla hildin á hávetri. Nógv av innihaldinum í teimum heidnu jólunum er komið upp í kristna jólahaldið (Eskerød 1973:166).

Á okkara døgum byrjar jólahaldið tíðliga. Jólakalendarin ella adventskalendarin verður upplatin 1. desember, og handilsliga byrja jólini nógv fyrr. Tey gomlu føroysku jólini byrjaðu vanliga ikki fyrr en jólaaftan og vardu til tjúgundadag. Henda tíðin varð rópt millum jólanna. Hetta var ein tíð, tá fólk kundu taka sær av løttum um kvøldarnar. Tá mól eingin rokkur, og pátrúgvinn studdi undir, at einki plagg varð bundið ella vovið upp á mannfólk hesa tíð. Gjörði onkur tað, var vandi fyri, at mannfólkið fór at sjó-látast.

Latum okkum hugsa sum Leach, ið vit nevndu frammanfyri, og nýta hansara tulkingar í sambandi við jólini. Jólini byrjaðu ógvuliga formliga við at fólk fóru at vaska upp og niður, so jólini kundu verða hildin í einum endurnýggjaðum húsum. Vanliga var eisini tendrað ljós jólanátt, og ljósini sluppu at brenna niður. Vanligt var eisini, at børnini finga okkurt nýtt plagg at fara í á jólum:

Tá mamman læt tæy í hesi nýggju klæði jólamorgun, kendi hon tað sum eina vígslu, og við vón í barmi kom hin vanliga bønin, sum søgd varð, tá fólk fóru í nýtt plagg tá, heitari fram á varrnar enn annars: »Jesus veri við tær og gevi tær at slíta hetta við heilsuni!« (Rasmussen 1985:122)

Næstan somu orð minnst vit, at mamman segði við okkum, tá vit vóru børn. Fyrsti jóladagurin var ein sera sakralur ella heilagur dagur, sum byrjaði við, at hvør ynskti øðrum »gleðilig jól«. Mest heilagi partur á degnum var ikki bert tær báðar kirkjuferðirnar, men eisini tíðin ímillum kirkjuferðirnar:

Millum kirkjutíðir var einki havst at, sum gjörði ófrið, tí tá skuldi einki hóvasták vera. Onkur kundi sita við bíbliuni, einari andaktsbók ella einari sálmaabók. Um einhvør hevði fingið sær so mikið upp í høgdið, at hann gjørdist harðmæltur, varð ikki svarað til hansara. Um nakar treiv í kvøðing, varð tað hildið ósiðaligt ein 1. dag. 2. kirkjuferð 1. dag varð hildin serliga høggtíðslig, hon var kl. 4, og tá vóru øll kirkjuljósini tendrað, á altarinum, við stólarnar og í ljósakrúnuni. Børnini gleddust almikið hetta kvøld, og tey sum fara kundu, sluppu við í kirkjuna. (Rasmussen 1985:123-124)

Jóla kvöld var eisini friðarligt, tá varð hvørki dansað ella spælt kort, og hevði onkur verið ov naskur at kagganum, so royndi hann at »ganga so stillisliga undir kenningini, sum møguligt var« (Rasmussen 1985:124).

Tá var 2. jóladagur ein annar veitsludagur, nú var alt tað loyvt, sum var ósømiligt fyrsta dag, so sum at drekka jólini, dansa, spæla kort, reypa og rætta tong. Fólk gingu í onnur hús at vitja, og 2. jóla kvöld var dansikvöld burturav, tá kundu eisini koma gestir av bygd at dansa. Tað ber til at siga, at á ein hátt var hetta ein maskerada. Í hvussu so er, verður hetta púra greitt í sambandi við tað, sum vit vita um jólahestin, ið var ein serlig grýla, sum kom upp í dansin 2. jóla kvöld í summum bygdum. Tann, sum spældi jólahestur, læt seg í sum eitt ross, hevði stundum heila rossahúð oman á sær. Jólahesturin hevði tvær fjalir, sum hann læt dúgliga við, til kjaft. Jólahesturin kom upp í dansin annan jóladag og hóreiggjaði sær óført, meðan hann klamsaði við kjaftinum. Sagt verður, at jólahesturin purraði genturnar, men hann kundi eisini sjálvur fáa av at vita, kundi t.d. verða kroystur so, at hann var um at kódna. Eitt, sum hoyrði við upp í henda leik, var, at spurningar vóru settir jólahestinum, sum hann átti at svara. Í seðlasavninum á Føroyamálsdeildini eru eisini orð sum jólahøna og jólahani, sum eisini eru grýlur av sama slag (Joensen 1987:197). Vit viðgera grýlur nærri seinni.

Nýggjársaldið var næstan ein partur av jólahaldinum, men samstundis ein formur fyri ervi, nú tað gamla árið var farið aftur um bak. Bál, skot og brestir av ymiskum slag hava frá gamlari tíð hoyrt til nýggjárstaftan. Øðrvísi er við nýggjárdegi, sum var bæði heiligdagur og dansikvöld. Eisini hetta kvöld var sakralt og profant sjóðað saman, soleiðis »at upp úr kotalummanum hjá summum monnum sást sálma bókin stinga seg uppúr, tí teir beinanvegin úr kirkju vóru farnir at dansa« (Joensen 74:51). Í sambandi við jólini eiga eisini at verða nevndir teir fyra føstu gildisdagarnir: trettandi, tjúgundidagur, kyndilsmessa og føstulávint. Hesir dagar vóru hildnir, men ikki líka í øllum bygdum. Summar bygdir vóru jóla bygdir, aðrar trettandabygdir o.s.fr., og fólk fóru tá úr einari bygd í aðra at dansa. Hesum hevur Robert Joensen (1974) greitt frá í bók síni um veitsluhald á vetri.

Dansitíðin endaði á fastalávint. Fastalávint er helst ein eftirverandi partur av einari gamlari heidnari várfest, sum katólska kirkjan hevur tikið til sín fyri at leggja dent á føstuna, sum kom beint aftaná (Mogensen 1967:52). Í gamla fastalávintshaldinum í t.d. Danmark hoyrði bæði maskerada og rolluskifti upp í fastalávintshaldið í nógv størri mun enn, hvat verður gjørt burturúr í dag (Mathiesen 1967:36). Men sum vit fara at vísa á, so var ikki sørt av slíkum hjá okkum heldur. Fastalávintssunnudagur var hildin við kirkju-

gangi, høggtíðsmati og dansi, og tá fóru nógv eldri fólk í dans, hóast nógv var drukkið. Rasmus Rasmussen (1985:139) greiðir frá

Drukkið varð til yvirmát hjá nógvum, og vøsan var almikil bæði úti og inni. Mánadagurin á føstugangi var ein rúsarins dagur. Menn gingu við kenning frá morgni til myrkurs, og tann siður at sláa tunnur, var komin inn á bygdina við monnum, ið høvdu verið uttanlands. Um kvøldið var aftur dansur, og tá komið var út at miðjunátt, vóru jólini tald. Tá kom sjálvur dansiverturin upp í dansin (hann fór annars aldri upp á gólv) og byrjaði at telja jólini: »Væl gav sankta Mortan fyrsta kvøld jóla...« – Og so framvegis hvørt kvøldið jóla og síðan alt samalt oman aftur á enda upp í 20: »Væl gav sankta Mortan tjugunda kvøld jóla, tjúgu stútir, nú eru jólini úti!« – Hetta tók, sum vera mundi langa tíð. Í fyrstuni var farið hóvliga fram; men alt sum *jólakvøldini* fjølgaðust harðnaði dansurin, og tá komið var til 12: »Væl gav sankta Mortan tólvta kvøld jóla, tólv dreingir bæði við reip og streingir!« varð farið so harðliga fram, at sumt, ið ikki toldi nógv av, fór burtur úr og slapp sær til rýmingar úr stovuni við. Tá ið komið var til 20., var alt í einum roki, mikil róp og trokan úr einum horni í stovuni í annað. Konufólkið gnísti og royndi at sleppa sær burturúr, men slapp ikki. Skaði hendi tó eingin. Hetta var jú spæl. Tá úti var, var einki skil á nøkrum dansi. Nøkur fá tvarraðu enn eina stund uppi á gólvinum og royndu at telja tey sokallaðu »smáu jólini«: »Sankta, sankta Simeon« og annað tílíkt, men dansurin var endaður. Jólini vóru úti! –

Sýmbolikkurin er púra greiður í hesi frálíku lýsing Rasmus Rasmussens. Har jólini verða trokað upp í ein krók, og alt endar í hurlivasa – í roynd og veru eitt greitt rolluskifti. Maskering og rolluskifti kemur eisini greitt fram í siðinum at ganga grýla.

Siðurin er til í dag, men mestsum bert ein barnasiður, men fyrr vóru tað eisini vaksini, sum gingu grýla. Rasmus Rasmussen (1985:140) hevur eisini greitt frá hesum:

Týskvøldið á føstugangi var *grýlukvøld*, tá varð ikki dansað, sum seinni, hetta kvøld; føstan var komin, og í føstu mátti ikki verða dansað ella spælt kort; men einki var tó til hindurs fyri, at hetta ónossliga og ófantaliga grýluspæl, sum nú skal verða sagt frá, fór fram. *Grýlan* var tá ein røtt grýla og samsvaraði væl við orðsins sanna týðning: Eitt í brølar og letur illa í, eitt satt trøll, ið børnini ræðast... Hampa fólk fekst ikki til at ganga grýla tá; men har vóru tvey systkyn, Jógvan og Rakul, ið fegin góvu seg til, tey vóru bæði fátæk og høvdu ikki so ógvuliga

nógvan ampa av, antin fólk hildu so ella so um tey. Nakað var eisini at vinna við hesa grýlugongd, og tað elvdi mikið til. Stundum gingu bæði, og stundum bert annað. Teir hálvvaksnu dreingirnir og summir tilkomnir, ið ovfarakátir vóru, klæddu tey í. Búnin var ræðuligur. Her skal bert tað versta verða nevnt: Tari var hongdur uttan á tær spjarrarnar, tey vóru í, nakað tvørtur um herðarnar, og nakað upp á eitt sterkt beltisband. Um hálsin høvdu tey ein bleytan skinnlepa, og upp á skøvningarnar vóru drignir fiskagarnar til muffur. Reipatari og hoytari varð vavdur upp á høvdið til hár. Gekkaskort høvdu tey ikki, men vóru málað svørt við kjønroyki, og síðst fingur tey ein tongul til hala. Soleiðis útbúgvin fór grýlan at ganga inn í húsini. Ein stóran posa hevði hon á bakinum til at bera gávurnar í. Ikki var hon lættfór, og stundum legðist neyðardýrið, Rakul, fyrri, áður enn umgingið var, men Jógvan var sterkur sum bjørnin, og hann legðist aldri fyrri. Ein langur riðil av børnum og vaksnum við eltu tey, har av kemur orðatakið: »Tað var sum at elta grýlu«. Ikki gekk grýlan tigandi, men ýldi og veipaði har hon kom inn, so at tey smáu børnini og tey størri við ræddust og illa lótu. Ikki fekkst grýlan út aftur, fyrr enn hon hevði fingið okkurt í posan. Í bóndahúsum var tað helst kjøt og ull hon fekk, ið øðrum húsum okkurt annað, ið etandi var, ella eitt hvørt klædnaplagg, pengar fekk hon sjaldan. Ljótur mundi hesin atburður vera, tí eitt minnst eg, tey søgdu frá einari gamlari, ríkari gentu fyrri mína tíð. Tá grýlan kom inn til hennara, fór hon í stundini eftir kjøtinum, hon toldi ikki at hava grýluna inni, men bað hana fara av durinum sum skjótast og mutlaði í tí sama: »Forskrekkjuligt, forskrekkjuligt, at gera seg til fanan fyrri kjøt!«.

Skaldið William Heinesen hevur í kendu søguni »Grylen« lýst eina líknandi grýlu úr Svínø. Henda grýlan sýnir eina meira kynsliga atferð við greiðum fallossymbolikki (Heinesen 1966).

Spurningurin er so, hvussu vit kunnu tulka hetta grýlufyrirbrigðið, sum Rasmus Rasmussen greiðir frá. Tað sæst greitt av tekstinum, at talan er um eina rituella handling, sum kom aftur á hvørjum ári. Tey, sum gingu grýla, fingur okkurt afturfyrri, men helst er tað ikki orsøkin til, at tey gingu grýla. Tey gingu ikki bert vegna seg sjálv, men vegna bygdina alla. Grýlan kann hava eitt uppalandi endamál, sum í gamla skjaldrinum:

Oman kemur grýla av gørðum
við fjøruti hølum
bjølg á baki
skølm í hendi

kemur at skera búkin upp á børnum,
ið gráta eftir kjöti í føstu.

Men »heldur man her hava verið eitt djúptøknari samband millum forboðið at eta kjøt í føstu og hetta skepilsí, sum í heilum mjarraði um kjøt.« (Joensen 1987:204). Tað ber eisini til at síggja næstan sama atburð í hesi grýlugongd sum í sjálvari teirri rituellu uppløysingini av dansinum fastalávintsmánadag, tá jólini vórðu tald. Talan er um eina ritu, ið vit kunnu tulka sbr. frymlinum hjá Leach. Bæði trokingin fastalávintsmánakvøld og grýlugongdin týskvøldið merkja, at veitslutíðin er komin at enda – hon doyir. Úr hesum veitsludeyða sprettur tann nýggja tíðin, ið er føstan. Føstan var ein heilag tíð, ein mótsetningur til sjálvan føstuinngangin:

Aftan á alt hetta ólevnað byrjaði føstan, og føstan varð hildin heiløg við lít. Ikki mundi vera stórt eftir av teirri gomlu katólsku trúnni, men neyvan helt nakar katolikkur strangari *føstu* í føstuni enn Føroyingar fyri einum hundrað árum ella so síðan. Ikki fór kjøtpotturin upp yvir eldin í føstuni, heldur ikki varð kjøt havt til viðskera heima við hús í føstu, og tað var ivamál, hvussu beint tað var at lata bein út í súpan til bóts í føstu; tó høvdu útróðrarmenn kjøt við sær í føstu sum til aðrar tíðir, tí úti á báti guldu aðrir siðir enn uppi á landi. (Rasmussen 1985:141)

At føstan var heilag, vísir eisini tann sannroynd, at mikudagarnir í føstuni vóru fastir biðjudagar. Fyrr fóru tey í kirkju um morgunin mikudagarnar í føstu, men seinni er hetta broytt, soleiðis, at gudstænasta var um kvøldið. Tann heilagasti parturin av føstuni var sjálv dymbildagavikan beint upp undir páskirnar:

Pálmasunnudagur varð hildin eitt sindur meira heilagur enn vanligur sunnudagur, og vikan til páskir varð kallað dymbildagavikan, hon varð hildin meira heilug enn nøkur onnur vika á árinum; tó fór alt arbeiði fram ótálmað, men spæl mátti einki verða havt fyri. Skírhósdagur var heilagur, men ikki frá morgni; gerandis var til landsuðurs og menn kundu fara sær eftir einum torvleypi ella hyggja sær eftir útróðrareiðskapinum. Stórarbeiði var ikki rørt. Á middegi varð farið í kirkju. Var presturin heima, varð messa (altargangur) hendan dag. Langfríggjadagur varð hildin ógvuliga heilagur frá morgni til hálvga vesturs, tá varð aftur gerandis til alt smávegis arbeið. Langafríggjamorgun átti ikki at rúka úr nøkrum húsi, har kristið fólk búði, søgdu tey gomlu fólkiní tá, men ikki minnst eg til, at so strangur siður varð hildin. Matlagið var tó ógvuliga slættligt henda

dag. Kjöt var lítið rørt við í fóstuni; men langafríggjadag varð tað ikki borið í munn hvørki so ella so, fiskur kundi vera til døgurða, men hvørki flöt ella tálga varð havt til viðskera. Aftur við drýli varð loyvt at hava mjólk ella smør. (Rasmussen 1985:144)

Her eru mótsetningarnir stórir til átið og veitslulagið á jólum og í dansitíðini. Úr fóstuni og tí heilaga liviháttinum livna bókstaviliga páskirnar, gleði-hátíðin, uppaftur:

Páskamorgun fór fólk árla á fótur, nú var tað sum ein toka var lætt av sinnalagnum; menn vóru fryntligir og bóðu hvør øðrum gleðiligar páskir. Tað var sum alt gott nú stóð í boðið. Og til vissa var tað eisini so. Páskadagur var mikil kjøtdagur í bóndans garði. (Rasmussen 1985:145)

Páskadag var farið í kirkju tvær ferðir, og eisini var farið í kirkju 2. páskadag.

Páskirnar og hvítusunna vóru yvirhøvur stillar høgtíðir. »Hesar høgtíðir dansaðu tey ikki, men annan páskadag og annan hvítusunnudag kundu tey fara at halda á einum kortblaði«, sigur Sámal Johansen (1970:172) í endurminningum sínum úr Haldórsvík. Eitt sindur ójavnt hevur helst verið, tí Rasmus Rasmussen sigur, at tey kundu fara upp á gólv annan páskadag.

Siðurin at rulla egg á páskum er helst ein nýggjari siður, ið mest hoyrir børnunum til. Hin vegin hava egg havt ein týðandi leiklut í páskahaldinum aðrastaðni. Nógva egg vóru etin á páskum, ikki minst tí so lítið av slíkum hevði verið etið í fóstuni, men eisini tí, at eggini høvdu tann fruktbarissymbolikk í sær, sum hoyrir várinum til (Eskerød 1973:37).

Á hvítusunni 1988 vóru vit í Hattarvík. Hvítusunnuaftan hoyrdu vit kirkjuklokkuna ringja í ein heilan tíma. Vit spurgdu, hví tey ringdu. Svárið var, at har í bygdini var tað vanligt at ringja allar høgtíðsaftanir – sostatt ein háttur at boða frá, at nú nærkaðist tann heilaga tíðin.

Á hvítusunnu var summarið komið, og í 19. øld var ólavsøkan mestsum einasta høgtíð, ið hildin var. Gildisleys var tíðin fram til adventina kortini ikki. Onkur gildi vóru hildin um heystið, men hetta vóru mest arbeiðsgildi av ymiskum slag, sum kortini eisini markaðu tíðina, tí arbeiðini vóru tíðarbundin, men tey fara vit ikki at viðgera her.

Taka vit samanum, so hevur her verið roynt at lýst, hvussu religiónin ella tað heilaga í lívinum hjá teirri einstøku menniskjuni fær konkret skap í tíð.

Bæði í lívsgongdini hjá teirri einstøku menniskjuni, í tí linieru tíðini og í tí afturkomandi kirkjuárinum, sum upp í seg hevur tikið við sær fornan sið, sum upprunaliga einki hevði við kristnilívið at gera, er vorðin samantvinn-aður við tað í veitslulívinum. Tað sakrala sæst ikki uttan so, at tað kann speglast í tí profana, tí gerandisliga. Eins og lívfrøðiliga lívið so hevur tað samfelagsliga lívið sína skapan, sítt lív og sín deyð í tíðini. Tað er tað, sum vit hava roynt at lýsa við hugtakinum rites de passage og partvíst við støði í ástøðinum hjá Leach um tíð og tíðarskapan.

Nú vit hava styðjað okkum so nógv til Rasmus Rasmussen, er tað rímligt, at hann fær tað seinasta orðið um kristnilív føroyinga (1985:154):

»Formur og innihald var fyri teimum runnin saman í eina livandi heild, so maður ikki kundi loyva sær at broyta formin uttan at skala innihaldið við«.

HEIMILDIR

- Bregenhøj, Carsten. 1974. *Helligtrekongersløb på Agersø. Socialt, statistisk og strukturelt*. København.
- Eskeröd, Albert. 1973. *Årets fester*. Stockholm.
- Gennep, Arnold van. 1908. *Les rites de passage*. Paris.
- Heinesen, William. 1966. *Grylen. Í 50-ernes danske novelle. Dansk novellekunst af internationalt format. En antologi redigeret af Hans Lyngby Jepsen*. København.
- Joensen, Jóan Pauli. 1975. Stekipannuna á rassin – eitt føroyskt riddaraslag. *Mondul* nr. 2.
- Joensen, Jóan Pauli. 1987. *Fólk og Mentan*. Tórshavn.
- Joensen, Robert. 1974. *Høgtíðir og veitsluhald á vetri*. Klaksvík.
- Johansen, Sámal. 1970. *Á bygd fyrst í tjugundu øld*. Vágur.
- Leach, E. R. 1966. Two Essays concerning the Symbolic Representation of Time. Í: E.R. Leach: *Rethinking Anthropology*. London School of Economics. Monographs on Social Anthropology No. 22.
- Leach, E. R. 1967. Om papnæser og tid. *Jordens Folk. Etnografisk Revy*, 3. årgang nr.1.
- Mathiesen, Eske. 1967. Fastelavn er mit navn. Masker og maskefester i Danmark gennem 400 år. *Jordens Folk. Etnografisk Revy*. 3. årg. nr. 1.
- Mogensen, Bent. 1967. Hvad er fastelavn? *Jordens Folk. Etnografisk Revy*. 3. årg. nr. 1.
- Petersen, Maria Eide. 1975. Religiøs sæd og skik på Nolsoy og i Funningur omkring år 1900. *Fra Færøerne: Úr Føroyum VII-VIII*. København.
- Rasmussen, Holger. 1959. Carrying »í kiltungi«. A Faroese Christening Custom. *Folk*. København.
- Rasmussen, Rasmus. 1985. *Sær er siður á landi* (1. útg. 1949). Tórshavn.
- Rasmussen, P. M. 1978. *Tættir úr Føroya Kirkjusøgu*, Tórshavn.

SUMMARY

This paper is an attempt at describing how religion or an individual's holy dimension in life assumes concrete form in time – both in the individual's life-span, in the linear time and in the recurring ecclesiastical year, which has absorbed ancient customs. These customs had nothing to do with religious life originally, but have become part of it in festivals. The sacred part does not show unless it is mirrored in the profane, everyday life. Like biological life, social life has its creation, its life, and its death in time. That is what we try to describe with the concept of *rites de passage* and partly with Leach's theory about time and creation of time.

Now that we have leaned so heavily on Rasmus Rasmussen (1985:154), it is fair that he gets the last word on Faroese religion:

“To them form and content were united into a living unity so that one could not take the liberty of changing the form without damaging the content as well.”

Þjóðleg hátíðabrigði á Íslandi

Á þessum 20 mínútum ætla ég að takmarka mig við veislur og hátíðabrigði, sem eru sérstök fyrir Ísland eða á einhvern verulegan hátt frábrugðin því, sem gerist í öðrum Evrópulöndum. Ég mun aðallega fjalla um árstíðabundnar hátíðir, en auk þess gera ofurlitla grein fyrir brúðkaupsveislum og erfisdrykkjum.

1. Upphaf sumars

Ég tek þann kostinn, að byrja ferðina um ársins hring á upphafi sumar-misseris. Forfeður okkar bæði fyrir og eftir innreið kirkjunnar virðast almennt séð ekki hafa mælt tímann í árum, heldur misserum. Aldur manna var talinn í vetrum, en ekki árum, og svo er enn gert um húsdýr. Því lítur út fyrir, að fyrsti sumardagur hafi í reynd verið einskonar nýársdagur, þótt það sé hvergi sagt berum orðum.

Sumardagurinn fyrsti var líka öldum saman mesti hátíðisdagur ársins, næst á eftir jólnunum. Hann merkti þó ekki, að þá ætti endilega að vera komin sumarblíða eins og menn eru að heimta nú á dögum. Sumardagurinn fyrsti er á fimmtudegi á bilinu 19. til 25. apríl, og sumarhiti kom oft ekki fyrr en mánuði seinna. Hann táknar ekkert annað en umskiptin frá vetrarmisseri til sumar-misseris og gæti því flokkast undir „rites des passages“, ef menn vilja nota þá skilgreiningu. Í huga alþýðu táknaði hann blátt áfram von um betri tíð með blóm í haga.

Þetta var einhver erfiðasti tími ársins til að halda matarveislu. Oftast voru vistir á þrotum eftir veturinn. Sauðburður var enn ekki hafinn, og ekki slátruðu menn lambfullum ám. Sauðfé var líka oftast horað eftir veturinn. Nýr fiskur gat reyndar verið á boðstólum við sjávarsíðuna, en ekki inn til sveita. Engu að síður héldu allir veislu, sem það gátu, því menn reyndu að geyma frá haustinu svolítið af korni og litla tunnu með góðgæti, sem ekki mátti snerta fyrr en á sumardaginn fyrsta, nema í ýtustu neyð. Húsmæður bökuðu hlemmistórar rúgökur, allt að 30 cm í þvermál og tveir cm að þykkt, og ofan á þær var raðað góðgæti eins og hangikjöti og besta harðfiski.

Annað sérkenni við sumardaginn fyrsta á Íslandi eru sumargjafir, sem voru miklu eldri meðal alþýðu en jólagjafir. Við höfum dæmi um sumargjafir fyrir miðja 16. öld. Oftast voru það heimaunnir hlutir, en á 19. öld þekktist að farið væri í kaupstað til að kaupa sumargjafir. Sérstök tegund sumargjafa þekktist meðal sjómanna, sem gáfu konum sínum þann hlut sem þeir öfluðu í róðri á sumardaginn fyrsta. Það þekktist líka, að formenn héldu hásetum sínum sumardagsveislu.

Sumardagurinn fyrsti varð ekki opinber frídagur fyrr en á 20. öld. Hann var auðvitað ekki partur af hinu alþjóðlega helgidagakerfi kirkjunnar. Flestir Íslendingar héldu hann samt eins og sunnudag og unnu ekki nema það nauðsynlegasta. Í húspostillum voru sérstakir lestrar fyrir þennan dag, og sumstaðar á landinu var messað í kirkjum fram á miðja 18. öld, þegar það var bannað, þar sem það samræmdist ekki helgihaldi í danska ríkinu.

Þegar Ungmennafélag Íslands var stofnað laust eftir síðustu aldamót gerði hreyfingin sumardaginn fyrsta að samkomudegi. Árið 1921 var hann síðan gerður að sérstökum barnadegi, og árið 1944 var hann löggiltur sem einn af 11 opinberum fánadögum íslenska lýðveldisins.

2. Sjómannadagurinn

Næsti séríslenski hátíðisdagur mundi helst vera sjómannadagurinn sem er fyrsti sunnudagur í júní, nema hvítasunnu beri á þann dag. Þá er hann viku seinna. Sjómannadagurinn er að vissu leyti arftaki lokadags vetrarvertíðar á gömlu árabátunum á Suðvesturlandi, sem var 11. maí. Eftir að skútur og seinna togarar fóru að stunda veiðar fram til mánaðamóta maí–júní, gátu áhafnir þeirra lítinn þátt tekið í gamla lokadeginum. Árið 1938, fyrir 57 árum, var hinn nýi sjómannadagur fyrst haldinn hátíðlegur í Reykjavík og á Ísafirði, en innan tíu ára var hann haldinn um land allt. Í mörgum kaupstöðum og öðrum sjávarplássum er hann löngu orðinn mesta hátíð ársins á eftir jólum.

Hátíðahöldin eru í stórum dráttum svipuð á hverjum stað. Hafnarsvæðið er allajafna helsti vettvangur þeirra. Skip liggja skreytt í höfninni, sumstaðar eru skrudgöngur og skemmtiatriði, og oft er sérstök sjómannamessa. Virðingamenn halda ræður, minnst er druknaðra sjómanna og menn eru heiðraðir fyrir björgunarafrek. Víða eru íþróttir sem þykja minna á sjómennsku eins og róður, reiptog, stakkasund og björgunarsund. Um kvöldið eru dansleikir.

3. Lýðveldisdagurinn

Lýðveldisdagurinn 17. júní er að sjálfsögðu séríslenskur. Hann tók við af 1. desember, sem hafði verið óbein þjóðhátíð frá því Ísland öðlaðist fullveldi árið 1918. Háskólastúdentar höfðu á sínum tíma forgöngu um að halda upp á 1. desember og halda honum enn sem sérstökum hátíðisdegi sínum.

17. júní er afmældisdagur þjóðhetjunnar Jóns Sigurðssonar, og frá því skömmu eftir aldamótin höfðu ýmis samtök haldið upp á hann, einkum þau sem róttækust voru í þjóðfrelismálinu. Eftir 100 ára afmæli Jóns árið 1911 var þó orðin sæmileg sátt um daginn, en á næstu áratugum voru það aðallega íþróttamenn, sem héldu upp á hann. 17. júní var samt tekinn fram yfir 1. desember sem þjóðhátíðardagur árið 1944, fyrst og fremst vegna þess að yfirleitt er betra veður á Íslandi í júní en desember.

Fyrstu árin eftir stofnun lýðveldisins sýndu Íslendingar 17. júní mikla virðingu. Hátíðahöld dagsins þóttu fara einkar snyrtilega fram um allt land. Árið 1947 komst til dæmis sá siður á, að láta Fjallkonuna flytja ávarp til þjóðarinnar framan við Alþingishúsið. Þótt dansað væri fram eftir nóttu á götum Reykjavíkur, var áfengisneysla minni en um venjulega helgi. Þetta tók að breytast upp úr 1950 með auknum drykkjuskap, pylsum og blöðrum. Samt er óhætt að segja, að 17. júní sé enn í mótun.

4. Jónsmessa

Ástæða er til að velta því fyrir sér, hversvegna Jónsmessan, sem nú er nýliðin, virðist aldrei hafa verið hefðbundinn veisludagur á Íslandi. Ekki vantar, að nóg sé til af munnmælum um töfra Jónsmessunæturinnar. Þá eiga að finnast ýmis töfragrös og náttúrusteinar. Þá eiga menn að lækna af 18 óhreinindum í holdi, ef þeir velta sé allsnaktir í dögginni. Og um leið geta menn hitt á óskastundina og séð fram í tímann.

Jónsmessan hefði í rauninni verið ákjósanlegur samkomutími. Þá var sauðburður á enda, búið að rýja féð og reka á fjall, túnávinnslu var lokið, en sláttur enn ekki hafinn. Og Íslendingar á þjóðveldisöld héldu reyndar helstu samkomu sína um þetta leyti, sem var sjálft Alþingi á Þingvöllum. Mín tilgáta er sú, að vegna þingtímans hafi ekki verið haldnar samkomur í einstökum sveitum á Jónsmessu, og sú venja hafi haldist, þótt alþingistímanum væri seinkað.

5. Þorláksmessur

Þorláksmessur hljóta að teljast séríslenskar hátíðir þar sem heilagur Þorlákur var lítt dýrkaður utan Íslands. Þorláksmessa á sumar 20. júlí var

reyndar að mestu bundin við Skálholtsbiskupsdæmi og þó einkum Suðurland. Þar var hún helsta hátíð sumarsins í katólskum sið og haldin í Skálholti. Það er athyglisvert, að hún virðist nánast tímasett til höfuðs Ólafsmessu 29. júlí. Þar sýnist hafa verið um að ræða samkeppni um heitgjafir. Þorláksmessa á sumri féll niður við siðaskiptin á 16. öld og hefur ekki átt sér beint framhaldslíf eins og til dæmis Ólafsmessa í Noregi og Færeyjum. Þorláksmessa á vetri 23. desember hefur á hinn bóginn haldið betur velli vegna nálægðar við jólin. Hún varð meðal annars einn helsti gleðskapardagur íslenskra stúdenta í Kaupmannahöfn og Reykjavík á 19. og 20. öld.

6. Lok heyanna

Vísir að íslenskri uppskeruhátíð var helst í lok heyskapar, annarsvegar á heimatúnunum í ágúst og nefndist töðugjöld eða túngjöld, og hinsvegar á engjum í september og kölluðust slægjur. Um þær sést dæmi þegar í Ólafs sögu helga. Þessar smáveislur voru þó að sjálfsögðu bundnar við einstaka bæi. Þær voru engin bygðahátíð.

7. Réttir og sláturtíð

Réttirnar, þegar fé var heimt af fjalli, voru miklu meiri og almennari hátíð, einkum á síðari öldum, eftir að sauðfjárrækt varð helsta búskapargrein Íslendinga. Fjárleitir voru sameiginlegt átak heils hreppsfélags. Menn fóru tugum saman upp á hálendið í september og voru sumstaðar heila viku í göngum. Þegar þeir loks komu með fjársafnið að réttinni, var múgur og margmenni úr sveitinni að taka á móti þeim og hjálpa til. Þegar hver maður hafði heimt sínar kindur, var oft brugðið á leik, og eftir síðustu aldamót komu réttardansleikir til sögu. Til voru bændur sem smökkuðu brennivín aðeins einu sinni á ári, í réttunum. Réttir eru enn talsverð hátíð og fólk úr kaupstöðum heimsækir þá oft forna áttþaga.

Íslendingar gjörnýttu sauðkindina, meðal annars hausana. Þeir þoldu lengur geymslu en annað kjöt og þóttu jafnvel ljúffengari þegar þeir voru aðeins farnir að úldna. Þegar búið var að ganga frá öðru slátri fyrir veturinn sneru menn sér að sviðunum. Það sem ekki var reykt eða súrsað var etið á svonefndri sviðamessu nálægt vetrarbyrjun, annaðhvort fyrsta vetrardag eða á allraheilagramessu 1. nóvember. Bein af nautum og hestum voru einnig geymd og látin meyrna og síðan soðin á jólaföstu og borðuð með nokkurri viðhöfn.

8. Jólահald

Jólin verða að vissu marki að teljast þjóðleg hátíð þar sem nokkuð öruggar heimildir eru um jólaveislur áður en kristni barst til Íslands. Lengd jóla minnir einnig óbeint á heiðinn tíma þar sem dýrlingadagar milli jóla, nýárs og þrettánda sjást sjaldan nefndir. Stefánsdagur hefur ætíð heitið blátt áfram annar í jolum, dagur Jóhannesar guðspjallamanns heitir þriðji í jolum og Silvester heitir gamlársdagur. Dagur heilagra þriggja kónga heitir þrettándi. Á hinn bóginn bætist Þorláksmessa síðari framan við eins og áður var getið.

9. Sólarkaffi

Sólarkaffi er sérstök smáveisla, sem haldin er í þröngum fjörðum og dölum, þegar sólin sést aftur, eftir að hafa horfið bak við fjöllin í nokkrar vikur og jafnvel svo mánuðum skiptir. Upphaflega var þessi smáveisla að sjálfsögðu haldin á hverjum bóndabæ fyrir sig. En eftir að þéttbýli tók að myndast við suma firði seint á 19. öld, varð þetta stundum sameiginleg veisla í þorpinu eða kaupstaðnum. Orðið sólarkaffi getur þó naumast verið eldra en frá því um 1800, því að fyrr tók kaffi ekki að vera á borðum almennings. Það er samt ólíklegt, að fólk hafi ekki gert sér einhvern dagamun af sama tilefni, áður en kaffið kom til sögunnar.

10. Þorablót

Þorablót í seinni hluta janúar og fram eftir febrúar hefur verið útbreitt veisluhald alla 20. öld, og aldrei útbreiddara en síðustu 30–40 ár. Þessi siður á sér samt miklu eldri sögu. Getið er um þorablót í íslenskri fornsögu, sem er harla ævintýrleg og á að gerast nyrst í Skandinavíu. Þar segir frá ætt fornkonunga, en meðlimir hennar heita náttúrunöfnum eins og Ægir, Logi, Frosti, Snær, Mjöll og Drífa. Sonur Snæs hét Þorri. Hann var blótmaður mikill og hafði blót á miðjum vetri. Það kölluðu þeir Þorablót. Góí dóttir hans hvarf eitt sinn úr þorablóti. Þorri blótaði til þess að þeir skyldu finna hana. Það kölluðu þeir Góíblót.

Ljóst má vera, að í sögunni er verið að persónugera gömlu vetrarmánudína, þorra og góu. Aldrei er þó getið um þorablót eða góíblót í Íslendinga sögum, en tilvera orðanna ein bendir hinsvegar ótvírætt til þess, að munnmæli hafi á 13. öld lifað um fornt veisluhald um þetta leyti vetrar. Vel má því vera, að Þorri hafi verið blíðkaður sem vetrarguð með veisluhaldi í heiðnum sið, en opinber dýrkun hans verið bönnuð, eftir að kristni var lög-

tekin. En þá var einmitt gerð sú sögufræga málamiðlun, að menn mættu blóta á laun, ef vottum yrði ekki við komið.

Það lítur helst út fyrir, að þetta hafi menn einmitt gert hver á sínum bóndabæ, þar sem engir opinberir vottar voru viðstaddir. Frá 17. öld eru til gamansöm kvæði um Þorra, sem heimsæki bændur og heimti mat, og snemma á 18. öld skýrir lærður prestur Árna Magnússyni frá því, að meðal fáfróðs almúga tíðkist það, að kvöldið fyrir þorrakomu gangi húsfreyja út fyrir dyr og bjóði Þorra velkominn með þeirri beiðni, að hann megi verða henni og hennar fólki léttur og ekki skaðsamur. Í þjóðsögum, sem skráðar eru um miðja 19. öld, er síðan nánar sagt frá því, að haldin sé dálítil matarveisla á fyrsta degi þorra, og hann sé kallaður bóndadagur en fyrsti dagur góu konudagur.

Á tímum þjóðernisvakningar og sjálfstæðisbaráttu á síðara hluta 19. aldar, og eftir að Íslendingar öðluðust trúfrelsi árið 1874, tóku íslenskir menntamenn síðan að halda opinber þorrablót í Reykjavík, Kaupmannahöfn og á Akureyri. Um aldamótin bárust þorrablótin út í sveitirnar, en féllu niður í kaupstöðum. Á öðrum fjórðungi 20. aldar fluttu átthagafélög þorrablótin síðan aftur til kaupstaðanna, og eftir miðja öldina tóku veitingahús þau upp á arma sína. Þá varð til orðið þorramatur, sem í reynd er ekki annað en gömul íslensk matargerð frá því áður en Íslendingar fengu salt, eldavélar og frystikistur.

11. Föstuinngangur

Föstugangshlaup eða karnival var nánast óþekkt fyrirbæri á Íslandi þar til seint á 19. öld. Ástæðan er augljós: Á Íslandi voru engar borgir og engin torg, langt milli bóndabæja, og veðrið yfirleitt slæmt um föstuinnganginn. Samt gerðu menn sér dagamun með einum svonefndum sprengidegi, sem sennilega er alþýðuskýring á þýska orðinu Sprengetag. Og Íslendingar fundu upp þann sið, sem ekki mun þekkjast annarstaðar, að hengja litla öskupoka hver aftan í annan á öskudag.

12. Brúðkaup og festar

Brúðkaupsveislur íslenskra höfðingja voru oft ærið tilkomumiklar. Um þær sést getið á öllum öldum, en ítarlegar lýsingar höfum við naumast fyrir en á 17. öld. Þessar veislur stóðu oft þrjá daga og stundum heila viku og gestirnir gátu skipt hundruðum. Þetta var í rauninni eðlilegt. Auðugar fjölskyldur í fjarlægum landshlutum giftu oft börn sín saman. Það gat því verið margra daga ferð fyrir brúðgumann og fylgdarlið heim til brúðarinnar, en venju-

lega var veislan haldin hjá foreldrum hennar. Það hefði því verið ósannlegt að senda gestina burt aftur eftir eitt kvöld. Langoftast voru brúðkaupsveislur á haustin, þegar mest var til af nýju kjöti og öðrum mat og drykk.

Aðalmunurinn á íslenskum og færeyskum brúðkaupum er sá, að aldrei sést minnst á dans í íslenskum brúðkaupsveislum. Þetta er einkennilegt, því að ekki voru vikivakar úr sögunni á 17. öld. Skýringin er sennilega sú, að íslenskir höfðingjar, sem oftast voru jafnframt prestar, biskupar eða sýslumenn, hafi í þessu efni lagað sig eftir kröfum hins lúterska rétttrúnaðar, sem frá lokum 16. aldar hafði barist gegn dansi og öðru „apaspli“. Á hinn bóginn er mikið um skálaræður, minni og söng. Jafnvel er sérhver karlkyns gestur skyldaður til að syngja, kveða eða yrkja vísu í tengslum við hinar mörgu minnisdrykkjur.

Við lok brúðkaupsins voru síðan fluttar vítavísur, sem einhverjir hagarðir menn höfðu ort um þann skandal, sem ýmsir göfugustu gestirnir höfðu framið í veislunni. Þessar ávirðingar voru sjaldnast merkilegri en svo, að menn höfðu ekki alltaf ávarpað brúðhjónin á réttan hátt eða ekki ratað í réttan svefnstað þegar líða tók á nótt. En hver sem fyrir því varð, hlaut að tæma svonefndan vítabikar. Sá sem stjórnaði vítadrykkjunni og taldi upp syndir gestanna, minnir stundum á einskonar hirðfífl, sem leyfðist að segja allt. Það er ekki alveg ljóst, hvort þessi vítabikar var blátt áfram venjuleg ölkrús eða vínskál – ellegar hvort um var að ræða það, sem á ensku er kallað „Puzzle jug“ og á þýsku „Vexierkrug“, það er að segja krúsir, sem menn þurftu að snúa á vissan hátt til að sulla ekki niður.

13. Erfisdrykkjur

Erfisdrykkjur gátu verið talsvert stórar í sniðum, þótt aldrei jöfnuðust þær á við stærstu brúðkaup. Þeirra sést oft getið í Íslendinga sögum, svo sem Egils sögu, Eyrbyggja sögu og Laxdæla sögu. Þessar erfisdrykkjur virðast hafa farið fram líkt og aðrar veislur, nema nú var einnig drukkið full hins látna og stundum flutt erfikvæði.

Á Laxdæla sögu má skilja, að á ritunaríma hennar eftir miðja 13. öld hafi erfisdrykkja ekki verið í tísku, og það sést heldur nánast aldrei getið um þær í samtíðarsögum frá 13. og 14. öld. Vera má, að kirkjunni sem stofnun hafi verið heldur í nöp við veraldlegar erfisdrykkjur, sem gátu dregið bæði athygli og fjármuni frá hennar eigin sálumessum. Pétur Palladíus Sjálandsbiskup snýst einnig um miðja 16. öld gegn öldrykkju við jarðarfarir og öðru óguðlegu athæfi. Og þegar Hallgrímur okkar Pétursson á

17. öld setur sig í rétttrúnaðarstellingar, þá yrkir hann í 49. Passíusálmi um Kristí greftran:

Erfisdrykkjur og ónýtt þrjá
ekki á skylt við þetta mál.
Heiðingja skikkan heimskuleg
hæfir kristnum á engan veg.

Ekki virðast menn þó hafa farið stranglega eftir slíkum áminningum. Um miðja 18. öld lætur siðavandur prestur grafa son sinn, sem dó í skólanum á Hólum. Hann borgar átta skólapiltum og einum forsöngvara fyrir að bera líkið, taka gröfina og syngja yfir henni. Þeir fá auk þess 5 potta af brennivíni og öl eins og þeir vildu.

Það er líka víst, að erfisdrykkjur voru með tilkomumeiri viðburðum í samkvæmislífi manna fram eftir 19. öld, að minnsta kosti þegar heldri menn áttu í hlut. Oft komu jarðarfarargestir líka langt að og þurftu góða hressingu. Það virðist hafa verið metnaðarmál að hafa erfið sem rausnarlegast.

Undir lok 19. aldar tekur að verða vart við töluverðan kurr í garð erfisdrykkju. Þetta kemur einkum fram í blaðagreinum, þar sem talað er um áfengisneyslu við jarðarfarir sem ósið. Þá var Góðtemplarareglan farin að láta til sín taka, og eftir aldamótin komu Ungmennafélögin til sögunnar með svipuð viðhorf. Ekki seinna en 1918 telur frumherji íslenskrar þjóðfræði, Jónas Jónasson frá Hrafnagili, að erfisdrykkjur séu horfnar í flestum sveitum, en í stað þeirra séu komnar það sem hann kallar „botnlausar kaffi- og súkkulaðidrykkjur með stjórnlausu sætabrauðsáti“. Segja má, að það form, sem Jónas lýsir, hafi verið aðalreglan við erfisdrykkjur fram á okkar daga.

14. Lokaorð

Það er ekki auðvelt að draga einhverjar almennar niðurstöður af þessu stutta ágripi um íslenska hátíða- og veislusiði. Þó er augljóst, að strjálbýlið og hinar miklu vegalengdir, samfara allmiklum samskiptum milli landshluta, hafa með einhverjum hætti jafnan sett svip sinn á flestar samkomur manna á Íslandi.

HEIMILDIR

Árni Björnsson. 1993. *Saga daganna*. Reykjavík.

Árni Björnsson. 1996. *Merkisdagar á mannsævinni*. Reykjavík.

SUMMARY

I shall concentrate on festivities, which are somehow unique to Iceland. The sparse population is a major factor in this regard.

1. The First Day of Summer falls on a Thursday between April 19–25. It is a holiday. A generous portion of food was given to all members of the household. Summer gifts were a custom centuries before Christmas presents. It was the Day of Maidens, the Day of All Children.

2. Seamen's Day is normally held on the first Sunday in June. It was first held in 1938. Vessels fill the harbours, gaily decorated with flags. The programme includes a Mass, parades, entertainment, solemn ceremonies, awards, athletics, and dances in the evening.

3. National Day. The modern Icelandic Republic was established on June 17, 1944, the birthday of the principal hero of Iceland's struggle for independence in the 19th century, Jón Sigurðsson. One ceremonial feature is the appearance of the Lady of the Mountains who delivers a recitation. Since 1944, the old Independence Day, December 1, from 1918 has been celebrated mainly by university students and graduates.

4. Midsummer Day, June 24, is not widely celebrated nowadays, but the old national gathering, Alþingi, took place in the last week of June. Folk-belief is also connected with this feast of St. John. the Baptist.

5. St. Þorlákur's Day is in the summer and winter, July 20 and December 23. Þorlákur is the most outstanding of Iceland's home-grown saints, who were not acknowledged by the Pope.

6. Each farm celebrates Modest Harvest Home in August and September when the haying was finished.

7. The autumn round-up of sheep, together with the slaughtering season, were the Icelandic equivalent of the harvest festival in more southerly climates. The latter coincided with the beginning of winter.

8. Yule (Christmas) must, to some extent, be considered a popular feast, since source materials refer to a pre-Christian Yulefeast. The Icelandic names of all the Yule-days are non-Christian. New Year and Twelfth Night are celebrated with bonfires and 'elven' dances.

9. Sun Coffee was given in narrow fjords and valleys when the sun reappeared after being out of sight for a number of weeks or months

10. The beginning of *Þorri*, the fourth old winter month, marks the half-way point of winter. It seems to have been celebrated in pagan times, and the celebra-

tion survived secretly among the rural population until it was resurrected in the late 19th century. It has been a general festive season in the late 20th century.

11. The sparse and scattered rural population could hardly have any Shrovetide celebrations. However, a unique custom exists on Ash Wednesday, namely to hang a small bag filled with ash secretly on other people's clothes.

12. Weddings between chieftains' families were one of the major occurrences in Icelandic society. The main difference between Icelandic and Faroese weddings was that there was no dance at Icelandic weddings. But there were a lot of other ceremonies, including the so-called Punishment Toast.

13. Funeral feasts were another social occasion, which sometimes could become quite stately.

Føroyskt-íslenskt samstarv um leiklist

Lítið er til skjals um menningarligt samskipti millum Føroya og Íslands til fyrri einum 200 árum síðani. Men við tí sjálvsagða sambandi fyrstu øldirnar, við tí mentunarliga og málsliga skyldskapi, tí felags søgu og lagnu, hevur tað sjálvsagt verið. Og okkurt hevur rinið við. Báðar vegir.

Eftir at hava skoytt eitt sindur upp í tað, sum sigst um hetta samskipti í *Frændafundi* (1993) (Turið Sigurðardóttir, Eyðun Andreassen, Martin Næs, Hjörtur Pálsson o.o.), fari eg – uttan gjøllari viðgerð annars – at nevna nøvn og stakar hendingar, ið vórðu av avgerandi týðningi fyri nútíðar føroyska leiklist.

Í fyrilestri í Keypmannahavn í 1942 um *Ljómurnar* sigur Jón Helgason (1945:22), hvussu hann hugsar sær, hetta gudiliga kvæði kann vera komið úr Íslandi til Føroya og varðveitt her á mannamunni. Fyrsta ørindið er við í *Sálmabók Føroya Kirkju* (1991) sum nr 230 Hægstur heilagur andi. Jón Helgason (1945:27) heldur eisini, at »tað er heilt ivaleyst at tað er tann gamla íslenska religiøsa yrkingin Ljómurnar sum hevur elvt Sjóvarbóndanum at fara undir sítt verk«. Sípað verður til, at Jens Chr. Djurhuus (1773-1853) týddi Púkaljóm eftir Paradise lost hjá Milton.

Biskupsstólurin í Skálholti átti enntá í fyrri helvt av 16. øld stórar ognir í Noregi og skip, sum sigldi millum londini (Jón Helgason 1945:22). Lagt hevur verið inn í Føroyum á leiðini, og mangan bíðað her eftir siglingarlíkindum í vikur og mánaðir. Jón Indiafari Ólafsson (1593-1679) gevur okkum í ævisøgu síni (Sigfús Blöndal 1908-09:120) eina hylling á, hvussu teir í 1615/16 fingi bíðiðina at ganga, saman við lambamonnum o.ø.

Í norsku sambandstíðini og seinni komu føroyingar og íslendingar ofta saman á handils- og øðrum ferðum. Í Bjørgvin t.d. og mundi tá vera »nóg kvøðing og annar stuttleiki« (Jón Helgason 1945:22).

Í kvæðum verður tikið til, at »frøðið er komið úr Íslandi, haðani skald tað tók ...« (Jóannes Patursson 1945:167). Søgningin sigur fleiri kvæði vera yrkt úr fornari skinnbók, sum rak á land í Húsavík, eftir at eitt íslenskt skip var burturgingið har. Jóannes bóndi (1945:168) nevnið, at »henda skinnbók var so stór, at hon var nóg mikil hjá einum hesti at bera øðru megin klakk. Tá mundi hon tó vera rábleyt av sjóválkí«.

Tá Keypmannahavn gjørdist lærdómsmiðdepilin, hittust menn har. Jens Chr. Svabo (1746-1824) var tí kónur í íslenskum bókmentum. V.U. Hammershaimb (1819-1909) og aðrir eftir hann hövdu eisini samband við íslendingar og vóru kunnigir við íslenskt mál og íslenska mentan, hóast teir aldri hövdu verið í Íslandi.

Hendinga íslendingur búsettist í Føroyum. Eitt nú tann gávuríki, útlagni hirðmaðurin hjá Jørundi Hundadagakongi, Jón Guðmundsson (1784-1866) úr Effersey (Sverri Egholm 1995:18). Abbasonur hansara, Rasmus Effersøe (1857-1916), fyrsta og virknasta leikritaskald okkara, var tó meira ávirkaður av skandinaviskari leiklistartradisjón. Men við Rasmusi ljóðaði fyrri fyrstu ferð móðurmálið á palli í 1889 og sjónleikir hansara eru sprotnir úr heimligum søgutilfari og fólkalívi (C. Holm Isaksen 1925:38).

Nú á døgum hava Jørundur Guðjónsson í Havn og Heiðrún Hansen í Skopun hvørt í sínum lagi gjørt vart við seg í leiklist okkara. Jørundur, ið hevði starvast sum pallmaður í Iðnó og var her við *Skjaldhomrum* 1976, tók sær av pallgerð í Sjónleikarhúsinum, m.a. til *Barnalótir* í 1980. Síðani leikstjórnaði hann *Vanlukku kortspælinum* eftir D.L. Coburn í 1982. Heiðrún er virkin í sjónleikalívinum í Skopun og hevur í seinastuni fingið sær skeiðútbúgving í leikstjórn.

Mangur føroyingur hevur búleikast í Íslandi í styttri ella longri tíð, »at vinna mær pening og síggja meg um«, sum Jóan Petur uppi í Trøð (1845-1901) tekur til (*Føringatíðindi* 1894:4). Ella at fáa sær útbúgving.

Hans Dalsgaard (1899-1970) var løgtingsins umboðsmaður í Reykjavík 1944-45. Kom har í samband við íslenskar høvundar (Karsten Hoydal 1973:88) og týddi tá m.a. *Gullna Hliðið* (*Gyltalið*) eftir Davíð Stefánsson frá Fagraskógi. Leikurin er prentaður í *Varðanum* 28. bindi 1950 bls. 65-170.

Stutt eftir at vit nøkur í 1960 vóru farin undir at venja hendan megnar leik í útvarpinum, kom leiðslan eftir, at orðalagið kundi arga tey, sum ikki hildu tað søma, at tala um seyð í Himmiríki og at hava sjálvan »hin versta« við. Og venjingin varð steðgað.

Havnar Sjónleikarfelag (stytt HS) hevði ætlanir um í 1968 at framføra »dýrgrip Íslands *Gyltalið*«, sum tikið verður til í leikskrá 1967. Hetta kom tó ikki í lag. Men í 1984 komu sandoyingar á pall við *Gyltaliðnum* – eisini í Havn. Laura Joensen legði teimum lag á – og væl bar til.

Fyrsti íslenski leikur, spældur í Føroyum, var *Fjalla Eivindur* eftir Jóhann Sigurjónsson. Hesin væl umtókti leikur varð fyrstu ferð spældur í Havn í 1938 og síðani fleiri ferðir úti á bygd. Petra Djurhuus hevði týtt. Hon

týddi somuleiðis eftir sama høvund *Galdra Loft*, ið varð leiktur í HS í 1948. Bádðir prentaðir í *Varðanum* í ávikavist 1941 og 1948.

Aðrir íslenskir leikir, ið fluttir eru yvir í føroyskt:

Birgir Sigurðsson. 1975. *Petur og Rúna*. Oskar Hermannsson týddi. HS 1975/76.

Guðrún Helgadóttir. 1994. *Óvitar*. Martin Næs týddi. Sigrún Valbergadóttir setti upp fyri HS 1994.

Gunnar Gunnarsson. *Fátækrafólk*. [Uttan týðara og ár].

Gunnar Gunnarsson. *Ramt*. Stig G. Rasmussen týddi.

Íðunn Steinsdóttir. 1991. *Goragangur*. Carl J. Jensen týddi. Rosa á Rógvu setti upp fyri Roynðina í Nólsoy 1992.

Íðunn og Kristín Steinsdóttir. 1989. *Sildarok*. (*Síldin kemur*). Oskar Hermannsson týddi. Sigurður Hallmarsson setti upp fyri Klaksvíkar Sjonleikarafelag (stytt KS) 1989.

Jakob Jónsson frá Hrauni. 1951-52. *Aldur*. Hans Dalsgaard týddi. *Sosialurin* 1951-52:72 & 1-26.

Jónas Árnason. 1972. *Jörundur Hundadagakongur*. Jóhan H. Winther Poulsen týddi. Flosi Ólafsson leikstjórnaði fyri HS 1973.

Jónas og Jón Múli Árnasynir. 1985. *Delerium Bubonis*. Musíkalsk komedia. Rúnar Guðbrandsson setti upp fyri KS 1985.

Jökull Jakobsson. 1970. *So hugnaligt og fagurt er*. Eyðun Andreassen týddi. Útvarpsleikur 1970 = *Ánánias*. Eyðun Johannessen setti upp fyri HS 1975.

Kjartan Ragnarsson. 1980. *Barnalótir*. (*Blessað barnalán*). Hans Thomsen týddi. Elin Mouritsen setti upp fyri HS 1980.

Kjartan Ragnarsson. 1981. *Jói*. Oskar Hermannsson týddi. Ásdís Skúladóttir setti upp fyri KS 1983.

Kjartan Ragnarsson. 1976. *Seymistovan*. Oskar Hermannsson týddi. Elin K. Mouritsen setti upp fyri HS 1978. Jón Þórisson gjørdi leiktjældini.

Lárus Sigurbjörnsson. 1940. *Á heimleið*. Sett í leik eftir skaldsøgu hjá Guðrúnu Lárusdóttur. Klæmint Dalsgaard týddi. *Varðin* 1940, 20. bindi, bls. 64-133.

Ólafur Haukur Símonarson. 1993. *Havið*. Oskar Hermannsson týddi. Mikkjal Helmsdal setti upp fyri HS 1993.

Olga Guðrún Árnadóttir. 1991. *Ferðin til heimsins enda*. Martin Næs týddi. Bírta Mohr leikstjórnaði fyri Leikapettið 1991.

Stefán Baldursson og Þorsteinn Gunnarsson. 1992. *Salha Valka*. Leikgerð eftir skaldsøgu hjá Halldóri Kiljan Laxness. Turið Sigurðardóttir & Leyvoy Joensen týddu. Egi Dam setti upp fyri KS 1992.

Þorsteinn Marielsson. 1980. *Fríður veri við tykkum*. Útvarpsleikur. Oskar Hermannsson týddi og legði til rættis.

Eisini eru leikir umsettir eftir íslenskari týðing. Oskar umsetti m.a. *Mýs og menn* (1955) og *Topaze* (1957) úr íslenskum. Frá seinni árum hefur Carl Jóhan Jensen umsett leikin *Loppuskriða* eftir Georges Feydeau eftir týðing Vigdísar Finnbogadóttur *Fló á skinni* av *La Puce à l'Oreille*. Egi Dam setti upp fyri KS 1991.

Til íslendskt varð longu í 1932 fluttur leikurinn *Ranafelli* eftir William Heinesen (1929). Lárus Sigurbjörnsson týddi úr danskum og Indriði Waage setti leikin upp fyri Leikfélag Reykjavíkur (stytt LR) sama árið. Hann varð bert sýndur tríggjar ferðir (Hjörtur Pálsson 1993:65). Leikurinn varð seinni sendur í íslenska ríkisútvarpinum.

Í 1975 vórðu *Glataðir snillingar* Williams í leikgerð Caspar Kochs framfördur av Leikfélagi Kópavogs. – Í 1990 sýndu næmingar úr íslenska leiklistarskúlanum hendan leik í Landssjúkrahúshøllini í Havn. Ein av næmingunum var Katarina Nolsøe, nú virkin yrkisleikari í Føroyum. Hon hevði eisini týðandi leiklut í *Glataðu spælimonnum* í leikgerð Jørgen Ljungdals í Norðurlandahúsinum (stytt NH) 1993.

Vitjan LR í 1964 við *Hart í bak* eftir Jökul Jakobsson var fyrsta leikvitjanin landanna millum og gjørdist annar meginvarðin í felags leiksøgu okkara. Hin fyrri er ikki umrøddur enn!

Fyri ta tíð kom fyri, at útlenskir staklingar og smábólkar høvdu framfærslur í Teatursalini (frá 1892) við Tinghúsvegin, seinni í Sjonleikarhúsinum (frá 1926), á veg til Íslands ella úr Íslandi við ferðaskipum, ið steðgaðu her nakrar tímar. Soleiðis vitjaði Anna Borg hendan vegin við manninum Poul Reumert. Í 1931 framførdu tey yndisleik sín *Galgemanden* eftir Runar Schildt. Í endurminningum sínum (1959) sigur Poul skemtiliga frá hesari og øðrum ferðum. Hjúnini Petra og H. A. Djurhuus plagdu at taka ímóti teimum á bryggjuni.

Sum nevnt var tað vitjanin við *Hart í bak* í 1964, ið legði støði undir tað fruktargóða samskiptið, sum verið hefur báðar vegir seinastu 30 árin. Tá festust av álvara tey vina- og samstarvsbond, sum síðani hava mentst á hesum øki. Her hoyrdu vit íslendskt á palli fyri fyrstu ferð. Leikurinn var meira viðkomandi og hugtók øðrvísi enn aðrir, vit høvdu hoyrt og sæð. Og hóast vit, sum Maria moy á sinni, ikki skiltu øll orðini, so lögdu vit okkum tað sædda, tað sagda og ósagda í geyma og hugsaðu um tað í hjørtum okkara.

Vit skiltu eisini, hví hesin leikur hevði verið so væl umtóktur í Íslandi. Enn stendur okkum sjónskur í minni stórleikarin Brynjólfur Jóhannesson við riðingarnálini. Millum onnur kend andlit frá hesi leikvitjan var Gísli Halldórsson, sum setti leikin upp.

Til at greina hví og hvussu hendan leikvitjan LR kom í, mugu vit aftur til miðskeiðis í 1950-árunum. Og nú koma vit til fyrra meginvarðan í felags leiksøgu okkara. Tá vit fyri fyrstu ferð finga yrkislærdan sjónleikara at seta upp leik.

Tað vildi so til, at higar var komin íslendskur lækni, ið var giftur føgru leikkonuni Ernu Sigurleifsdóttur. Erna hevði spælt sjónleik frá barnsbeini at kalla og hevði nomið sær nógvan kunnleika um sjónleik, bæði burturi og heima (Ólavur Michelsen 1955). Í Havn kom hon skjótt í samband við onnur sjónleikahugað, sum finga hana at seta upp tveir leikir í Sjónleikarhúsinum: Dramatiseringina av *Músum og monnum* eftir skaldsøgu John Steinbecks í 1955 og tvey ár seinni *Topaze* eftir Marcel Pagnol. Leikir, sum *hon* helst hevur mælt til at spæla – hon hevði sjálv havt kvinnuliga høvuðsleiklutin í báðum, tá ið teir vóru sýndir í Reykjavík. Oskar Hermannsson týddi báðar – úr íslenskum.

Undan framførsluni av *Músum og monnum* hevði Ólavur Michelsen (1955) viðtal við Ernu í 14.september, har Erna m.a. sigur:

Leiklistin er jú upprunaliga sprottin úr trúarlívinum. Var upprunaliga ein formur fyri trúarlívi og religiøsari meðvitan. Og so má vera við leiklistini, skal nakað rættiligt spyrjast burturúr. Hon má hava eina viðkvæma meðvitan við øllum tí, ið livir og rørist... Sjónleikarin skal uppliva teir [persónarnar] eisini við hjartanum og allari sál og geva teimum lív.

Tað var eyðsæð, at her finga okkara leikarar hugaligari nútíðartilfar og eitt øðrvísi kravmeiri arbeiðslag, ið loysti upp fyri listarligum móguleikum, sum høvdu verið dreivaðir av vanahugsan. Onkur segði tað soleiðis, at Erna beindi okkum fyri Torvaldi Tu! Bóndaleikir eftir hendan norska høvund vórðu nógv spældir fyrripartin í hesi øldini, í ungmannaafeløgnum serliga.

Jacob Olsen (1902-1963), táverandi formaður í HS, skrivar í einari leikskrá í 1962 um Ernu Sigurleifsdóttur:

Okkara leikarum hevur hon verið góður meistari og heppin hond. [Hon] sannfórði ta áskoðan, at skuldi sjónleikarin vinna longur framá í dygd og framburði, so varð avgjørt neyðugt at hava vanda leiðbeining.

Erna setti nakað í gongd, sum fekk varandi týðning fyri menningina í føroyskum sjónleiki. – Ein av ungu leikarunum, ið var við tá, Eyðun Johanne- sen, hevði verið við í *Karli XII* árið fyri, og nú elvdi hendan uppliving hon- um til at leita sær yrkisútbúgving. Tá hann í 1960 kom heimaftur og blásti nýtt lív í tann hálvstirðnaða sjónleikin, var tað stórhending við lít. Hann setti teir leikir upp, sum framførdir vórðu í HS, og hevði fleiri skeið í leik- list. Mong teirra, sum síðani hava myndað sjónleikin hjá okkum, hava verið á hesum skeiðum. Og hóast Eyðun mátti av landinum aftur, so var áriníð eftir.

Eftir tíðarskeiðið við Ernu høvdu ymsir føroyingar samband við íslensk leikfólk. Knút Wang, Oskar o.a. Men einamest var tað Eyðun, sum við sam- bandi sínum við LR fekk íslendingar at koma higar á leikvitjan. LR hevði tá nýliga fingið skipan við yrkisleikhúsi – sama dreym hevði Eyðun eisini fyri Sjonleikarhúsins viðkomandi. Tá skiltu ikki øll hesa ætlan Eyðuns.

Sum sagt, kenna vit mong av teimum somu aftur í samstarvinum land- anna millum, sum vóru við í leikvitjanini 1964. Borgar Garðarsson, Gísli Halldórsson, Steindór Hjörleifsson og Sveinn Einarsson ikki at gloyma.

Hetta var fyrsta uttanlands leikferð Sveins, síðani hann tók við sum leik- hússtjóri í Iðnó.

Samstarvið helt fram við LR og síðani eisini við Þjóðleikhúsið, eftir at Sveinn gjørdist stjóri har.

Tá Sjonleikarhúsið fylti 50 ár í 1976, heiðraði Þjóðleikhúsið okkum við at koma higar við leikinum *Lúkas* eftir Guðmund Steinsson og *Lítlu fluguni* eftir Sigfús Halldórsson. Í 1983 var tað so flott, at Þjóðleikhúsið hevði frum- sýning sína í Tórshavn av leikinum *Seinastu royndini (Lokaæfing)* eftir Svövu Jakobsdóttur.

LR vitjaði HS í 1976 við *Skjaldhomrum* eftir Jónas Árnason. Hesum serliga væl umtóktu leiki, ið varð sýndur fyri fullum húsum í Iðnó 85 ferðir, áðrenn hann kom til Føroya og aftur fleiri ferðir eftir Føroyaferðina.

M.a. leikti við í *Skjaldhomrum* Kjartan Ragnarsson. Kjartan er her best kendur sum rithøvundur (*Seymistovan, Barnalótir og Jói*).

Leikfélag Selfoss og Hveragerðis framfærði *Skálholt* eftir Guðmund Kamban í Sjonleikarhúsinum í 1969. Og vestmannaoyingar vóru her í juni 1972 við sangleikinum *Moyarskemmuni* eftir Heinrich Berté. Gitna sang- kvinnan Nanna Egils Björnsson stjórnaði.

Leikfélag Akureyrar vitjaði í 1985 við leikinum *Ég er gull og gersemi*, sum Sveinn Einarsson skrivaði og leikstjórnaði.

Seinasta leikferð Sveins sum stjóri í Þjóðleikhúsinum var við *Banda-*

mannasögu, ið hann sjálvur skrivaði og stjórnaði, í NH á sumri 1993. Millum leikararnar var aftur Borgar Garðarsson, ið vit kenna frá *Hart í bak* og øðrum leikum, her hava verið spældir. Hann var eisini við í samnorrønu til-tøkunum við *Dukkuheiminum* eftir Ibsen og í *Gletaðu spælimonnunum* í ávikavist 1984 og 1993 – tvær áhugaverdar royndir í NH. Sera læruríkt at samstarva á hendan hátt við íslenskum, norskum og føroyskum leikarum og leiklistarfólki í felags uppgávum.

Kristbjörg Kjeld, ið var við í *Gletaðu spælimonnunum*, er av føroyskari ætt, umenn hon verður at rokna sum íslensk leikkona.

Føroyskar leikvitjanir í Íslandi hava verið nakrar seinastu árin. HS í 1971 í Iðnó við *Uppi í eini eikilund* eftir Jens Paula Heinesen. Í 1977 leiktu íslendingar *Skipið* eftir Steinbjørn B. Jacobsen í týðing Stefáns Karlssonar. Eyðun Johannessen stjórnaði. Brot úr *Skipinum* varð eisini leikt í íslenska útvarpinum 1979 og somuleiðis sama árið framhaldsleikritið *Gletaðir snillingar*, ið Carlo M. Pedersen evnaði til úr skaldsögu Williams. Týðingin var eftir Þorgeir Þorgeirsson. Sveinn Einarsson leikstjórnaði (Hjörtur Pálsson 1993:64). Sami leikur, í tilevning Kaspar Kochs, hevur eisini verið á palli hjá Leikfélagi Kópavogs, 1976-77, í Leiklistarskóla Íslands í Reykjavík 1990 og hjá Skagaleikflokkinum á Akranesi í 1991.

Í sambandi við stevnu Nordisk amatørteaterráds (stytt NAR) í Reykjavík í 1986 sýndi HS fram leikin *Í lýsing* eftir Regin D. Patursson í Þjóðleikhúsinum. Elin K. Mouritsen setti upp. Har var HS eisini í 1989 við *Framá* eftir David Storey, sum Sigrún Valbergdóttir hevði sett upp í Sjónleikarhúsinum. Sama árið var Laura Joensen í Þjóðleikhúsinum við einrøðuleikinum *Logi, logi eldur mín*.

Sjónleikarabólkurin Leikapettið hevur verið í Reykjavík við tveimum barnaleikum, *Kraddaranum* í 1990 og *Snata* 1994.

Kvinnubólkurin Pallettin úr Havn var á norðurlendskari stevnu á Egilstøðum 1992 við leikmynd og yrkingum.

Nevnt er, at Katarina Nolsøe hevur lokið prógv frá íslenska leiklistarskúlanum. Fyri ta tíð hevði Birta Mohr lært har og eftirsíðani Kristina Hansen – allar eru tær virknir yrkisleikarar her heima. Inn ímillum leikstjórna tær og undirvísa á skeiðum fyri sjónleikahugaðum.

Okkum fellur natúrligari at boðsenda íslenskum leiklistarfólki til uppsetingar og til at halda sjónleikaskeið, heldur enn at biðja fólk úr øðrum londum. Tí at vit skilja betur hvønn annan, hugsa á líkan hátt og kenna hvønn annan.

Nevnd eru sjónleikafólkini: Erna Sigurleifsdóttir, Flosi Ólafsson, Sveinn Einarsson, Sigrún Valbergsdóttir, Ásdís Skúladóttir, Jörundur Guðjónsson, Rúnar Guðbrandsson og Sigurður Hallmarsson. Nevnast mugu eisini: Steindór Hjörleifsson, Brynja Benediktsdóttir, Þórunn Magnúsdóttir, Ingunn Ásdísardóttir og Messíana Tómasdóttir.

Millum teir fremstu í íslenska-føroyska samstarvinum var og er framvegis Sveinn Einarsson. Teirra millum er eisini Flosi Ólafsson, ið leikstjórnaði *Jørundi Hundadagakongi* í Havn í 1973. Steindór Hjörleifsson, ið setti upp *Hitabylgjuna* eftir Ted Willis í Sjonleikarhúsinum í 1977, var ein av teimum royndu leikarunum í LR og samband hansara við føroyska leikheimin byrjaði – sum hjá fleiri – við *Hart í bak*.

Ásdís Skúladóttir og Sigrún Valbergsdóttir eru báðar so royndar í at seta upp leikir í Føroyum, at tær nú bæði skilja og tosa málið. Ásdís setti upp *Tilvildina* eftir Dagny Joensen fyri HS í 1982 og *Jóa* eftir Kjartan Ragnarsson fyri KS í 1983. Í Íslandi hevur hon frammanundan sett upp fleiri av leikum Kjartans. Meðan Ásdís var her á heysti 1982, var hon við á sjónleikaratingi á Oyrbakka og helt fyrilestur um leikstjóraarbeiði. Í hesum døgum, á sumri 1995, er hon aftur í Havn saman við pallmeistararum Hlín Gunnarsdóttur og skal seta upp tvímansleikin *Somu tíð, sama stað* eftir Bernhard Slade (USA). – Sigrún hevur umframt leikstjórn eisini havt leikaraskeið í Føroyum og mangan verið okkum góð í ráðum, í norðurlenska samstarvinum (NAR) og sum talskvinna fyri Bandalag íslenskra leikfélaga (stytth BÍL).

Brynja Benediktsdóttir setti upp *Stjórnumarnið* eftir Minu Reinert 1988. Brynja er væl skúlað og hevur verið við í fjølbroyttum virki innan og utan fyri leiklistina. Brynja stjórnaði somuleiðis dukkuleikinum *Søguni um músina Rosinu* eftir Hallveigu Thorlacius, sum tær báðar Helga Arnalds vitjaðu við í NH og úti á bygd í 1992. Carl Jóhan Jensen hevði føroyskað tekstin.

Þórunn Magnea Magnúsdóttir setti upp *Lokkanetið* eftir Claes Andersson fyri HS í 1992. Carl Jóhan Jensen føroyskaði.

Ingunn Ásdísardóttir leikstjórnaði *Góðu Jelenu* eftir Ljudmilu Razumovskaja fyri Grímu í NH 1994. Carl Jóhan Jensen føroyskaði.

Umframt Sigrún Valbergsdóttur hava onnur serkøn úr Íslandi tikið sær av frálæru á ymsum skeiðum og stevnum. Í 1991 var Kolbrún Halldórsdóttir ein av lærarunum á norðurlenska ungdómsskeiðinum í NH. Árið fyri hevði Messíana Tómasdóttir skeið í pallútgerð og tí, ið hartil hoyrir, í NH. Messíana tók sær eisini av pallútgerðini í *Framá*, sum Sigrún Valbergsdóttir setti upp í 1989 fyri HS og Ítróttarsamband Føroya.

At vit finga okkara Meginfelag áhugaleikara Føroya (stytt MáF) í 1979 og limaskap í NAR árið eftir, hava vit nógv íslendingum fyri at takka. Knút Wang, formaður í HS, Oskar Hermannsson o.o. tosaðu mangan um hetta og finga ráð og leiðbeiningar frá íslendingum. Men Knút upplivdi so ikki úrslitið. Vit leggja eisini merki til, at um tað mundið, tá ið MáF varð stovnst og kom upp í NAR, var Helga Hjörvar úr Íslandi formaður í NAR. – Í og uttan fyri NAR hevur MáF altíð havt tætt samstarv við BÍL. Vit norrønu partarnir í NAR hava lættari við at koma til tals í norðurlendskum høpi, tá ið vit standa saman. Og júst nú er í umbúna eitt útnorðurssamstarv, har Grønland, Ísland og Føroyar verða við við hvør sínum leikbólki.

Íslendisk leiklist, ið er høgt í metum allastaðni, hevur seinastu 40 árin meira enn onnur sett sín dóm á føroyskan sjónleik. Bæði í framfærsluhátti og ikki minst í úrvali av leikum yvirhøvur. Hetta kemst alt av øktum og góðum samstarvi og vinalagi. Úr Íslandi hava vit fingið tilfar og fólk við kunneika at handfara tilfarið, koma fólk at halda skeið og læra frá sær. Møguleika hjá føroyingum at koma á leiklistarskúlan osfr.

Samstarvið hevur verið stóðugt vaksandi og mennandi. Og mangt er umskift, síðani tað byrjaði. Tá vóru t.d. hólis- og arbeiðsumstøður okkara í Sjonleikarhúsinum og tær hjá LR í Iðnó ikki ólíkar. Nú er øðrvísi og betri í Reykjavík! Vit hava nakrar fáar virknar og dúgligar yrkisleikarar, men umstøðurnar í Sjonleikarhúsinum eru lítið batnaðar í mun til tað.

Úr samstarvinum við íslendingar hava føroyingar higartil fingið meira, enn vit hava givið. Tó hava íslendisk sjónleikafólk her fingið eitt øðrvísi eyka arbeiðsøki – vónandi eitt spennandi arbeiðsøki við øðrvísi avbjóðingum enn aðrastaðni.

Vit eru íslendingum ógvuliga takksamir fyri góða hjartalagið og bróðurligu vælvildina. Vit gloyma heldur ikki tann dugna, íslendingar hava veitt og veita okkum – eisini á hesum øki.

HEIMILDIR

- Egholm, Sverri. 1994. *Leikrit*. Yvirlit yvir leikrit og leikir á føroyskum. Tórshavn.
- Egholm, Sverri. 1995. Tá rommið fleyt í forkirkjuni og aðrar frásagnir. *Birting* 1995:16-25.
- Frændafundur*. 1993. Fyrilestrar frá íslensk-færeyskri ráðstefnu í Reykjavík 20.- 21.ágúst 1992. Reykjavík.
- Føringatíðindi 1890-1906*. 1969. Tórshavn. [ljósprentað útgáva.]
- Hjörtur Pálsson. 1993. Þýðingar á verkum færeyskra höfundar á íslensku og viðtøkur sem þær hafa hlotið á Íslandi. *Frændafundur*. Fyrilestrar frá íslenskri-færeyskri ráðstefnu í Reykjavík 20. – 21. ágúst 1992, bls.58-77. Reykjavík.
- Hoydal, Karsten. 1973. Yrkjarin Hans Dalsgaard. *Vardín* 41:83-95.

- Isaksen, C. Holm. 1925. Sjonleikur í Føroyum. *Varðin* 5:34-47.
- Jón Helgason. 1945. Ljómurnar. *Útiseti*. Árbók Føroyingafelags 1:19-29.
- Michelsen, Ólavur. 1955. Har lív er, har eru trupulleikar. Viðtal við íslendsku leikkvinnuna Ernu Sigurleifsdóttur. *14.September*: 9:32.
- Patursson, Jóannes. 1945. Eitt ítriv um kvæðini. *Kvæðabók* 5:165-173.
- Reumert, Poul. 1959. *Masker og mennesker*. 2. útg. Keypmannahavn.
- Sálmabók Føroya Kirkju*. 1991. Tórshavn.
- Sigfús Blöndal. 1908-09. *Æfisaga Jóns Indiafara*. Keypmannahavn.

SUMMARY

The co-operation between Faroese and Icelandic theatre artists began in 1955 when the actress Erna Sigurleifsdóttir directed the play Mice and Men in the Sjonleikarhúsið in Tórshavn. This enkindled Faroese drama anew and encouraged the young Eyðun Johannessen to go abroad to study acting. After he came back in 1960, he trained most of the actors that are active in the Faroese theatre today. The communication and the good co-operation with individuals and societies in Icelandic drama has developed continually ever since. After 1964, when Leikfélag Reykjavíkur performed *Hart í bak* in the Sjonleikarhúsið there have been several rewarding theatre visits in both directions. There has been collaboration in directing and training. The selection of plays performed in the Faroes over the last 40 years clearly demonstrates Icelandic influence.

ÁRNI IBSEN

Um handtak Oskars Hermannssonar og farangur Ernu Sigurleifsdóttur

1

Á Norrænu leiklistardögum í Helsinkí sumarið 1988 hafði ég einhvern tíma mælt mér mót við ferðafélaga mína frá Íslandi, en þegar ég kom á fundarstaðinn sá ég ekki sálu sem ég kannaðist við. Eitt andartak fylltist ég örvæntingu eins og gerist þegar menn sjá fram á glötun sína. Heyrðist þá dimm rödd að baki mér: „Ert þú Íslendingur?“ Ég leit um öxl og sá þrekvaxinn eldri mann sem brosti afar breitt og rétti hægri höndina í átt til mín. „Komdu blessaður, ég heiti Oskar Hermannsson“, bætti hann við og tók í hönd mína sem hvarf inn í sterklegan sjómannslófa hans. Handtak Oskars var þétt og innilegt og mér fannst ég hafa þekkt þennan mann allt mitt líf þó að ég hefði einungis heyrt hans að góðu getið en aldrei séð.

Síðan þetta gerðist hefur handtak Oskars orðið mér að tákni um náið samstarf tveggja frændþjóða, Færeyinga og Íslendinga, í málefnum leiklistarinnar. Ég hitti Oskar aðeins þrisvar sinnum og síðustu samskipti okkar urðu þau að ég útvegaði honum handrit að *Hafinu* eftir Ólaf Hauk Símonarson, sem hann síðan þýddi á færeysku eins og hann hafði áður þýtt fjölda leikrita úr íslensku. Þetta erindi vil ég tileinka minningu Oskars Hermannssonar.

2

Íslendingar og Færeyingar hafa átt mikil samskipti í leiklistarmálum í rösk 30 ár, eða allar götur síðan 17. júní 1964, þegar Leikfélag Reykjavíkur hélt í sína fyrstu leikför út fyrir landsteinana og sýndi tímamótauppfærslu Gísla Halldórssonar á *Hart í bak* eftir Jökul Jakobsson í Sjónleikarhúsinu í Þórs höfn og var forkunnarvel tekið. Að líkindum var það í fyrsta skipti sem leikið var á íslensku í eyjunum. Ég nota orðið tímamót þegar ég nefni þessa uppfærslu vegna þess að meir en nokkur önnur leiksýning á þeim árum færði hún Íslendingum heim sanninn um það, að íslensk leikritun gæti blómstrað á ný og orðið órjúfanlegur þáttur leikhússlífs í landinu. Þegar

farið var með sýninguna til Færeyja hafði hún gengið í tæp tvö ár á Íslandi og var því naumast hægt að bjóða frændþjóðinni neitt eftirsóknarverðara.

Sjö árum síðar, eða í ágúst 1971 endurgalt Sjónleikarfélagið heimsóknina og kom með uppfærslu Eyðuns Johannessens á *Uppi í einum eikilund*, eftir Jens Pauli Heinesen, og sýndi við góðar viðtökur í gamla Iðnó við Tjörnina, þáverandi leikhúsi Leikfélags Reykjavíkur. Var það í fyrsta skipti sem færeysk tunga heyrðist á íslensku leiksviði.

Röskum þrjátíu árum áður en Leikfélag Reykjavíkur sótti Sjónleikarfélagið heim hafði íslenska leikkonan Anna Borg stutta viðdvöl í Þórshöfn og lék í Sjónleikarhúsinu ásamt eiginmanni sínum Poul Reumert, helsta leikara Konunglega leikhússins í Kaupmannahöfn. Anna Borg Reumert var af fyrstu kynslóð íslenskra atvinnuleikara, kom til liðs við Leikfélag Reykjavíkur 1927 en hélt til námsdvalar í Kaupmannahöfn og starfaði eftir það við Konunglega leikhúsið. Árið 1931 fóru þau hjón ásamt leikflokki frá Konunglega leikhúsinu í leikför um Norðurlönd með leikritið *Galgemanden*, eftir finnska leikskáldið Runar Schildt, og sigldu til Íslands með viðkomu í Færeyjum. Skipið kom til Þórshafnar laust eftir hádegi og átti að leggja úr höfn á ný um kvöldið. Leikflokkurinn kom sýningunni upp í Sjónleikarhúsinu og var leikið einu sinni fyrir troðfullu húsi. Þegar leið að leikslokum var skipið byrjað að blása úti á höfninni, en hvorki leikendur né áhorfendur létu það trufla sig og skipið mátti bíða. Ef til vill voru þarna fyrstu kynni Þórshafnarbúa af leiklist atvinnufólks, en þó að kvöldstundin í leikhúsinu hafi verið ljúf verður ekki séð að heimsókn hinna rómuðu listamanna hafi haft áhrif á leikstarfsemi í Færeyjum.

Önnur íslensk leikkona, Erna Sigurleifsdóttir, hafði að minnsta kosti varanlegri áhrif í Færeyjum með list sinni og má staðhæfa að hún hafi unnið brautryðjendastarf í færeyskri leiklist. Erna var búsett í Færeyjum um skeið á sjötta áratugnum og að áeggjan Williams Heinesens og Petru Djurhuus sviðsetti hún tvö vinsæl leikrit hjá Sjónleikarfélaginu. Þetta voru *Mýs og menn*, eftir Bandaríkjamanninn John Steinbeck, árið 1955, og franska leikritið *Topaze*, eftir Marcel Pagnol árið 1957. Starf Ernu Sigurleifsdóttur með Sjónleikarfélaginu reyndist afar mikilvægt fyrir leiklistarlíf í eyjunum og mun ekki ofmælt að þessar tvær leiksýningar hafi gerbylt hugsunarhætti og vinnubrögðum færeysks leikhúsfólks.

Það var fátítt að þjóðirnar kynntust leikritun hvorrar annarrar fyrir 1964, enda ekki af miklu að taka. Sjónleikarfélagið hafði sýnt leikrit Jóhanns Sigurjónssonar, *Fjalla-Eyvind* (1938) og *Galdra-Loft* (1948) í þýðingu Petru Djurhuus. Leikfélag Reykjavíkur sýndi *Ranafell*, leikrit í einum þætti eftir

William Heinesen þegar á árinu 1932 í þýðingu Lárusar Sigurbjörnssonar og leikstjórn Haraldar Björnssonar. *Ranafell* var síðan leikið í útvarp á Íslandi 1938 í leikstjórn Lárusar Sigurbjörnssonar. Voru þetta fyrstu kynni Íslendinga af færeysku leikriti og jafnframt fyrstu kynnin af skáldskap Williams Heinesens. Um 1950 mun Hans Dalsgaard hafa þýtt *Gullna hliðið*, sígilt alþýðuleikrit Davíðs Stefánssonar og stóð til að leika það í útvarp í Færeyjum laust eftir 1960. Þá bar svo við að einhverjum þótti þetta ævintýri um himnaför alþýðukonu jaðra við guðlast og ekkert varð af flutningnum. Eftir 1964 hafa hins vegar fjölmörg íslensk leikrit komist á svið í Færeyjum.

Næstu áratugi eftir Færeyjaför Leikfélags Reykjavíkur eru mikil samskipti milli leikhússfólks í löndunum. Sjónleikarfélagið stefndi að því að verða atvinnuleikhús og sótti gjarnan hugmyndir að verkefnum til Íslands. Starf Leikfélags Reykjavíkur stóð með miklum blóma um þær mundir, þ. e. fyrstu árin eftir að það varð að atvinnuleikhúsi, og mörg þeirra verka sem höfðu gengið vel hjá leikfélaginu voru tekin til sýninga í Þórshöfn; þar á meðal ný íslensk leikrit. Það er eðlilegt að forysta Sjónleikarfélagsins skyldi horfa til Leikfélags Reykjavíkur sem fyrirmyndar, sem var nýtt atvinnuleikhús á gömlum grunni áhugaleikfélags. Sú þróun sem hafði átt sér stað hjá leikfélaginu var hliðstæð því sem menn vonuðu að yrði hjá Sjónleikarfélaginu og í færeysku leikhúslífi.

Sveinn Einarsson leikhússtjóri Leikfélags Reykjavíkur á sjöunda áratugnum átti drjúgan þátt í að koma á og viðhalda samskiptum þjóðanna í leiklistarmálum. Eyðun Johannessen, fyrsti menntaði leikhúsmaður Færeyja, var í forsvari fyrir Sjónleikarfélagið á þessum tíma. Þeir Sveinn og Eyðun náðu vel saman og á fyrstu árunum eftir leikförina til Færeyja var eins og stofnað hefði verið til órjúfanlegrar vináttu milli Leikfélags Reykjavíkur og Sjónleikarfélagsins og menn báru gjarnan saman bækur, bæði varðandi almennan rekstur, verkefnaval og listrænt mat.

Eftir að Sveinn Einarsson varð Þjóðleikhússtjóri stóð hann einnig fyrir fyrstu leikferð Þjóðleikhússins til Færeyja árið 1976 á 50 ára afmæli Sjónleikarhússins með leikritið *Lúkas* eftir Guðmund Steinsson og kabarett dagskrána *Litlu fluguna* eftir Sigfús Halldórsson. Einnig var kabarett dagskráin sýnd í Klakksvík, Húsavík og á Þvereyri. Árið eftir tók Þjóðleikhúsið færeyskt leikrit í fyrsta skipti inn á verkefnaskrá sína, en það var *Skipið*, eftir Steinbjörn B. Jacobsen. Leikstjóri var Eyðun Johannessen og varð hann þar með fyrsti færeyski leikhúslistamaðurinn sem kallaður var til starfa í íslenska Þjóðleikhúsinu. Leikrit Jacobsens gerist um borð í togara og litu margir gagnrýnendur á sýningu verksins sem tímabæra áminningu til ís-

lensks leikhússfólks og íslenskra leikskálda um að fjalla meira um alþýðu fólks og daglegt hlutskipti þess. Sumarið 1976 fór Leikfélag Reykjavíkur í annað sinn til Færeyja með nýtt íslenskt leikrit, í þetta sinn gamanleikinn *Skjaldhamra*, eftir Jónas Árnason.

Í ágúst 1983 hafði Þjóðleikhúsið frumsýningu á nýju íslensku leikriti í Færeyjum, þ. e. áður en leikritið var sýnt í Þjóðleikhúsinu. Það var *Loka-æfing* eftir Svövu Jakobsdóttur í leikstjórn Bríetar Héðinsdóttur. Það er einsdæmi að frumflytja nýtt íslenskt leikrit í öðru landi. Þessi ráðstöfun var sennilega ein síðasta listræna ákvörðunin sem Sveinn Einarsson tók áður en hann lét af embætti Þjóðleikhússtjóra sama haust.

Á áttunda áratugnum komu einnig íslenskir leikstjórar til starfa að einstökum verkefnum í Þórshöfn, og komu Flosi Ólafsson og Steindór Hjörleifsson fyrstir til þeirrar sögu. Eftir 1980 unnu æ fleiri íslenskir leikstjórar í Færeyjum og naumast hefur liðið leikár síðast liðin 15 ár án þess að íslenskur leikstjóri væri þar að störfum, ýmist í Þórshöfn eða Klakksvík og jafnvel víðar. Þeirra á meðal eru Ásdís Skúladóttir, Sigrún Valbergsdóttir, Brynja Benediktsdóttir og Ingunn Ásdísardóttir. Íslenskir leikmyndahöfundar hafa einnig komið við sögu, einkum Messíana Tómasdóttir. Þegar kom fram á áttunda áratuginn fóru þessi samskipti af Íslands hálfu einkum fram í gegnum öflug og vel skipulögð samtök áhugaleikhúsfólks, Bandalag íslenskra leikfélaga.

Skipti á leiksýningum milli landanna hafa einnig verið tíð, bæði sýningum áhugaleikfélaga og atvinnuleikhúsa. Nokkrir ungir færeyskir leikarar hafa sótt starfsþjálfun til Leiklistarskóla Íslands í Reykjavík, en að auki hafa þegar orðið til leiksýningar þar sem færeyskir og íslenskir leikarar störfuðu hlið við hlið á jafnréttisgrundvelli. Hlýtur slíkt að teljast til tíðinda í samskiptum tveggja þjóða. Dæmi um slík verkefni eru sýning Norðurlandahússins á *Brúduheimilinu* eftir Henrik Ibsen í sviðsetningu Sveins Einarssonar, þar sem Elin Mouritsen lék Noru á færeysku, aðrir færeyskir leikarar léku einnig á sínu móðurmáli, en Pétur Einarsson og Borgar Garðarsson léku sín hlutverk á íslensku. Einnig má nefna sviðsetningu Eyðuns Johannessens á *Glötuðum snillingum* þar sem tveir íslenskir leikarar tóku þátt, þau Borgar Garðarsson, sem var í hlutverki dansks manns og lék því á dönsku, og Kristbjörg Kjeld, ein helsta leikkona Íslendinga sem reyndar er færeysk í föðurætt. Kristbjörg lék sitt hlutverk á færeysku þó að hún væri ekki handgengin þeirri tungu. Hún fullyrðir að umburðarlyndi, biðlund og ómælt öræti færeyskra starfssystkina hafi gert henni kleift að taka þátt í sýningunni.

Vitaskuld er fátt eðlilegra en að tvær þjóðir sem eiga svo margt sameigin-

legt í menningarlegu tilliti eigi auðvelt með að vinna saman á vettvangi sem á allt sitt líf undir menningu, sögu og mannlegum samskiptum, en á tímum fyrirferðarmikillar, alþjóðlegrar lágmennningar, þegar fjölþjóðlegt og sérkennasnautt skemmtiefni flæðir inn um allar gáttir verður þessi samvinna þjóðanna æ mikilvægari. Ekki síst fyrir Íslendinga. Ólíkar aðstæður í leiklistarmálum þjóðanna tveggja skapa þó vissan vanda og svo gæti virst að Færeyingar væru alfarið í hlutverki þiggjenda en Íslendingar í hlutverki gefenda. Sú er þó ekki raunin. Þó að íslensk atvinnuleiklist sé komin á fimmtugsaldur en sú færeyska enn að slíta barnsskóm held ég að íslenskt leikhúsfólk eigi færeyskum starfssystkinum margt að þakka og ætla ég að reyna að koma orðum að því hér á eftir.

3

Hverju höfðu Íslendingar að miðla Færeyingum? Hvað var það sem Erna Sigurleifsdóttir hafði í farangri sínum til eyjanna á sjötta áratug aldarinnar? Það virðist að minnsta kosti ljóst að með henni hafi komið umtalsverð verkþekking og starfsmetnaður, en kom hún ef til vill líka með listræn áhrif frá hinu unga íslenska atvinnuleikhúsi? Til þess að unnt sé að glöggva sig á því hverju Íslendingar höfðu að miðla Færeyingum í leiklist, er óhjákvæmilegt að gera ofurlitla grein fyrir þróuninni frá áhugaleiklist til atvinnuleikhúss á Íslandi. Þá áttum við okkur ef til vill á því hvað var í farangri Ernu Sigurleifsdóttur.

Leiklist hefur verið vinsælasta skemmtunarform Íslendinga í meira en 100 ár. Elstu íslensku leikritin sem vitað er með vissu að hafi verið sýnd eru raunar 200 ára gamlir gamanleikir Sigurðar Péturssonar (1759–1827), *Sláður og trúgirnir* (1796) og *Narfi* (1799), sem skólapiltar í Hólavallaskóla sýndu á hinni árlegu hátíð sinni, svonefndri Herranótt. Leikrit Sigurðar Péturssonar eru háðsádeilur og draga dóm af verkum Ludvigs Holbergs og Molières, en undir lok átjándu aldar þótti yfirvöldum á Íslandi sem áhrifa af hinni frönsku stjórnarbyltingu gætti um of í skemmtanahaldi skólapilta og bönnuðu Herranætur. Það var hins vegar ekki fyrr en á seinni hluta nítjándu aldar, með áhrifum frá rómantíkinni og aukinni þjóðernisvitund að mikil vakning varð í leiklistarmálum á Íslandi. Þá urðu Íslendingar þess smám saman meðvitaðir að þeir yrðu að leika sitt eigið þjóðlíf og að til þess þyrfti að efla innlenda leikritun. Helsti hugsuður og eldhugi þessarar vakningar var Sigurður Guðmundsson málari (1833–1874), sem hafði numið málalalist í Kaupmannahöfn og heillast af leiklistinni sem hann sá í

borginni við sundið. Hann varð fyrstur til að orða þá hugmynd að Íslendingar þyrftu að eignast það sem hann kallaði „nationala scenu“, eins konar þjóðarleiksvið þar sem hægt væri að mennta þjóðina og sýna henni sjálfa sig í spegli. Sigurður hvatti menn til að semja leikrit um íslenskt efni, einkum úr íslenskum þjóðsögum og læra handbragðið með því að þýða t. d. hin sígildu leikverk eftir höfunda á borð við Shakespeare, Molière og Schiller eða hin forn-grísku harmleikjaskáld. Fyrir á nítjándu öldinni stóðu danskir kaupmenn stundum fyrir leiksýningum og var þá gjarnan leikið á dönsku, en slíkt var hugsjónamönnum á borð við Sigurð málara ekki að skapi. Sú krafa var sett á oddinn að menn skyldu leika á íslensku fyrir Íslendinga. Árið 1862 urðu mikil tímamót þegar Sigurður setti á svið og gerði marglofuð leiktjöld fyrir nýtt, rómantískt ævintýraleikrit, *Skugga-Svein*, eftir einn „lærisveina“ sinna, Matthías Jochumsson (1835–1920). Þessi sýning markaði skýra stefnu sem var í senn alþýðleg og þjóðleg. Leiktjöld Sigurðar urðu fyrirmynd íslenskrar leikmyndagerðar langt fram á tuttugustu öld og leikritið sjálft er enn í dag það verk sem oftast hefur verið leikið á Íslandi.

Næstu áratugi efflist leikstarfsemi áhugamanna í landinu og mörg héruð eignuðust að auki sín eigin leikskáld, en enn þann dag í dag starfa áhugaleikfélög af miklum krafti víðsvegar um landið. Leikfélag Reykjavíkur var stofnað af áhugaleikurum úr þremur eldri leikfélögum árið 1897. Megin-tilgangur hins nýja félags var að bjóða áhorfendum upp á betri og metnaðarfullri leiksýningar, en ekki síst að efla innlenda leikritun. Íslensk leikritun átti síðan merkilegt blómaskeið á fyrstu áratugum 20. aldar og eru leikrit Jóhanns Sigurjónssonar, *Fjalla-Eyvindur* (1911) og *Galdra-Loftur* (1914) glæsilegustu fulltrúar þess tímabils.

Þó að Leikfélag Reykjavíkur væri síðan rekið sem félagsskapur áhugafólks um leiklist í rösk 50 ár, þá bjó það jafnan yfir miklum listrænum metnaði og flest þykir benda til að margir helstu leikarar félagsins fyrstu áratuginu hafi að því er varðar starfsmetnað, kunnáttu og listfengi staðið jafnfætis atvinnuleikurum í öðrum löndum. Það sama má segja um nokkra þá sem önnuðust leikstjórn, eða voru „leiðbeinendur“, eins og sá starfi var jafnan nefndur. Til dæmis Jens Waage og Einar H. Kvaran. Fyrstu sérþjálfuðu atvinnuleikararnir komu til starfa með Leikfélagi Reykjavíkur laust fyrir 1930 en gátu að vísu ekki framfleytt sér og fjölskyldum sínum af leiklistinni fyrst um sinn. Er raunar merkilegt að skoða starfsemi leikfélagsins næstu tvo áratugi, eða á árunum fram til 1950 í ljósi þess að þá störfuðu áhugaleikarar og atvinnuleikarar þar saman á jafnréttisgrundvelli. Þær aðstæður ríktu

raunar mun lengur því þó svo að leikfélagið yrði atvinnuleikhús 1963 störfuðu jafnan nokkrir ólærðir áhugaleikarar þar við hlið hinna sérmenntuðu og nutu virðingar til jafns við hina. Nægir að nefna Brynjólf Jóhannesson, einn helsta leikara leikfélagsins um miðja öldina og jafnframt einn merkasta skapgerðarleikara Íslendinga, sem dæmi um áhugaleikara sem aldrei var nefndur annað en mikill listamaður.

Þegar Þjóðleikhúsið var vígt vorið 1950 rættist loks draumur Sigurðar málara um „nationala scenu“ og með því varð fyrsta atvinnuleikhús Íslands að veruleika. Byggingarsaga leikhússins varð nokkuð skrykkjótt. Indriði Einarsson leikskáld og „læriseinn“ Sigurðar málara gerði Þjóðleikhúsið að baráttumáli á fyrsta áratug aldarinnar og færði rök fyrir mikilvægi slíkrar stofnunar. Málið var rætt af og til á fundum og í greinaskrifum en skriður komst ekki á fyrr en eftir 1920 með svonefndum skemmtanaskatti. Sá skattur var tekinn af öllu skemmtanahaldi og var gert ráð fyrir að fénu yrði varið til byggingar og rekstrar Þjóðleikhússins. Hafist var handa við bygginguna 1928 og var hún orðin fokheld þegar á árinu 1931, en byggingarhraðinn vitnar um óvanalegan stórhug við þetta átak. Þegar húsið var risið var hins vegar komin kreppa og skattpeningarnir voru teknir í annað, og hefur stofnuninni aldrei verið bættur sá skaði. Leikhúsið stóð því ónotað þegar breskur her gerði innrás 1940 og öll stríðsárin var húsið notað af herliðinu. Íslenska þjóðin fékk bygginguna afhenta á ný í stríðslok og var það táknrænt fyrir nýfengið sjálfstæði. Var þá hafist handa við að ljúka frágangi við bygginguna.

Flestir gerðu ráð fyrir að Leikfélag Reykjavíkur yrði formlega lagt niður þegar Þjóðleikhúsið hóf starfsemi. Svo fór þó ekki og verður það seint fullþakkað. Helstu kraftar leikfélagsins voru ráðnir að Þjóðleikhúsinu, þar á meðal þeir Indriði Waage, Haraldur Björnsson og Lárus Pálsson, allir þáverandi leikstjórar félagsins, en nokkrir úrvalsleikarar ákváðu að sitja eftir í gamla leikhúsinu við Tjörnina. Þeir réðu til sín ágætan danskan leikstjóra, Gunnar R. Hansen, og héldu starfinu áfram. Leikfélagið hélt á lífi þrátt fyrir miklar fjárhagslegar þrengingar og gerðu félagsmenn sér grein fyrir því að starfsemi félagsins yrði að ala af sér atvinnuleikhús. Leikarar Þjóðleikhússins gátu helgað listinni alla sína krafta og ef Leikfélag Reykjavíkur ætlaði að halda velli í þeirri samkeppni var nauðsynlegt að jafna aðstæður listamanna. Sú breyting komst á árið 1963 þegar starfssamningar voru gerðir við fastan leikhóp og listrænn leikshússtjóri, Sveinn Einarsson, var ráðinn til félagsins. Eftir sem áður störfuðu bæði atvinnuleikarar og áhugaleikarar við Leikfélag Reykjavíkur og raunar er það svo að enn þann dag í dag starfa

atvinnu- og áhugaleikarar þar hlið við hlið, líkt og gerist einnig í Þjóðleikhúsinu af og til, einkum ef söngleikir eru sýndir.

Allt frá því er fyrstu atvinnuleikararnir komu til starfa á þriðja áratugnum og fram yfir 1960 hafði innlend leikritun verið vanrækt. Að líkindum hefur kröftum verið beint að því að móta innra starf atvinnuleikhúss á þessum tíma og menn ekki gefið því gaum að leikskáld þyrftu líka að njóta öryggis, aðstöðu og virðingar. Það var frá upphafi lagaleg skylda Þjóðleikhússins að sýna ný íslensk leikrit, en fyrstu 10 til 15 árin var eins og atvinnuleikhúsið skorti raunverulegan vilja til þess að innlend leikritun kæmist á legg á ný, því hún hafði nánast verið drepin í dróma á 40 ára vanrækslútímabili. Það er vitaskuld hægt að reka leikhús með því að sýna erlenda klassík, enda eru slík verkefni metnaðarfullum leikurum mikil og sífelld ögrun. Það er líka hægt að leika eingöngu erlent skemmtiefni, ameríska söngleiki, ellegar franskar, enskar, amerískar eða danskar kómídiur „blot til lyst“, en það leikhús í almannaeign sem vanrækir innlenda leikritun á í raun engan rétt á sér. Klassíkin bregður upp spegli af manneskjunni hvar og hvenær sem er, en aðeins innlend leikritun megnar að bregða upp spegli af eigin samfélagi og eigin tíma.

Á árunum eftir 1960 hófst endurreisnartímabil leikritunar á Íslandi og ef til vill helst sú þróun í hendur við þá staðreynd að frá og með 1963 voru tvö atvinnuleikhús í Reykjavík sem kepptu um hylli áhorfenda, auk óháðs atvinnuleikhóps sem nefndi sig Gríma og starfaði fram til 1971. Þá komu fram margir nýir höfundar sem höfðu kynnt sér leiklist og leikhús sérstaklega í því augnamiði að gerast leikskáld. Á meðal þessara höfunda voru Jökull Jakobsson, Oddur Björnsson, Erlingur E. Halldórsson, Birgir Engilberts og Guðmundur Steinsson, svo fáeinir séu nefndir, en á meðal annarra höfunda sem skiptu miklu máli fyrir framþróun leikritunar í landinu á sjöunda áratugnum og fram yfir 1970 voru Jónas Árnason, Svava Jakobsdóttir og Agnar Þórðarson, en sá síðasttaldi hafði reyndar brotið ísinn fyrir 1960. Smám saman komust leikhúsin að því að vel samið, nýtt íslenskt leikrit var allt eins líklegt til þess að draga mikinn fjölda áhorfenda að eins og bandarískur söngleikur eða bresk stofukómídí.

Þarna var því komið hinni íslensku leiklistarsögu þegar samskipti Íslendinga og Færeyinga í málefnum leiklistarinnar hófust fyrir alvöru á sjöunda áratugnum. Reykjavík státaði af tveimur atvinnuleikhúsum sem bæði höfðu vaxið upp af grasrót áhugaleiklistar alþýðu manna, og íslensk leikritun var í endurreisn. Ef unnt var að tala um hefð í íslensku leikhúsi, þá fólst hún ef til vill öðru fremur í hugsunarhætti og afstöðu fremur en í

stíl. Frá öndverðu hafði leiklist á Íslandi verið tengd þjóðernisvitund. Sú meginafstaða breyttist lítið þó að Íslendingar eignuðust atvinnuleikhús vegna þess að það að gera vel og standa sig í samanburði við atvinnuleiklist annarra þjóða varðaði sjálft þjóðarstoltið.

4

Af skrifum fræðimanna um hinar margvíslegu listgreinar má stundum ætla að skapandi listamenn – þ. e. skáld, myndlistarmenn, tónsmíðir o. s. frv. – verði einungis fyrir áhrifum af verkum annarra listamanna í sömu greinum. Það virðist sjaldan hvarfla að þeim að áhrifavaldarnir eru margfalt fjölbreytilegri. Aðrir listamenn hafa áreiðanlega sitt að segja, einkum að því er varðar tæknilegar úrlausnir, en aðrar listgreinar vega einnig þungt, rétt eins og t. d. tíska, tækni, nýjar vísindauppgötvanir, kenningar um heimspeki, hagfræði, sálarfræði og margvísleg önnur fræði. Áhrifin berast eftir ótal leiðum sem oft er erfitt að koma auga á, en í stuttu máli má segja að allir þeir þættir sem skapa andrúmsloft tímans – það sem við köllum tíðaranda – sé það sem móti listamanninn. Þetta er ef til vill hvergi jafn ljóst og í leiklistinni.

Leiklistin er sérstök listgrein sem byggir á samvistum fólks, list leikarans og skapandi samruna allra annarra listgreina. Í leiklistinni berast áhrifin með fólki öðru fremur, frá einum einstaklingi til annars. Það sem fólk flytur með sér og það sem það skilur eftir sig ræðst vitaskuld af aðstæðum. Listamenn leikhússins eiga fágætlega náin samskipti hverjir við aðra, vegna þess að sameiginlega móta þeir þá margslungnu heild sem leiksýningin er – og þeir lifa með henni á meðan hún er sýnd.

Á okkar öld hefur leikstjórinn orðið einn veigamesti listamaðurinn í leikhúsvinnunni og framlag hans vegur sífellt þyngra; hann heldur öllum þráðum saman og mótar heildina, stílinn, áferðina. Leikstjórinn er í stuttu máli „höfundur leiksýningarinnar“. Leikstjórinn er þannig jafnframt miðill hugmynda og ætla má að þau áhrif sem hafa mótað hann smitist áfram til leikaranna í sýningunni, og að sýningin beri hugmyndafræðilegum bakgrunni leikstjórans vitni. Á fyrstu árum atvinnuleikhúss voru leikstjórar ekki jafn meðvitaðir um stöðu sína og þeir eru núna, og sennilega fór því fjarri að þeir litu á sig sem höfunda leiksýninga sinna. Höfundarréttur leikstjóra á sviðsetningunni – þ. e. svo nefndu *mise en scène* – er óvæfengdur í dag, en á árum áður flæddu hugmyndir að leiklausnum og áherslum mun liðlegar milli leikstjóra og leiksýninga.

Erna Sigurleifsdóttir hafði aldrei starfað sem leikstjóri og hafði sjálfsagt

aldrei ætlað sér þann vettvang þegar hún sviðsetti *Mýs og menn* í Þórshöfn árið 1955. Sem leikari hafði hún hins vegar unnið náði með helstu áhrifa-völdum íslensks nútímaleikhúss. Hún átti að baki afar eftirtektarverðan leikferil og nokkur aðalhlutverk. Hún lék m. a. í rómaðri uppfærslu Lárusar Pálssonar á *Músum og mönnum* hjá Leikfélagi Reykjavíkur árið 1954. Sömuleiðis lék hún í *Topaze* í Þjóðleikhúsinu leikárið 1952–1953, undir leikstjórn Indriða Waage, en sú sýning naut mikilla vinsælda. Þá hafði Erna numið leiklist í leiklistarskóla Haraldar Björnssonar og síðar hjá Gunnari R. Hansen, aðalleikstjóra Leikfélags Reykjavíkur á árunum 1950–1961.

Þegar haft er í huga hverjir voru lærimeistarar Ernu Sigurleifsdóttur verður freistandi að hugleiða þann möguleika að hún hafi ef til vill miðlað Færeyingum einhverju af þeirri þekkingu og reynslu sem Lárus Pálsson og Indriði Waage miðluðu Íslendingum á sínum tíma. Báðir þessir menn voru af fyrstu kynslóð íslenskra atvinnuleikara, og þeir, ásamt Haraldi Björnssyni, voru fremstu og mikilvirkustu leikstjórar Íslands í meira en 30 ár, eða um það bil á árunum 1926–1960. Segja má að Haraldur Björnsson hafi verið „þjóðlegasti“ leikstjórinn af þessum þrem, en þeir Indriði og Lárus flutt heimsmenninguna með sér inn í íslenskt leikhús. Lárus Pálsson hafði lært í leiklistarskóla Konunglega leikhússins í Kaupmannahöfn, eins og Haraldur Björnsson, lokið námi með frábærum vitnisburði og starfað sem leikari við góðan orðstír í Danmörku í nokkur ár, en Indriði Waage hafði m. a. kynnt sér leiklist um skeið hjá Max Reinhardt í Þýskalandi, og munu verk hans sem leikstjóra hafa vitnað um þá reynslu. Max Reinhardt er sem kunnugt er einn þeirra leikhúslistamanna sem móta starf leikstjórans á okkar öld.

Er unnt að halda því fram að áhrifa þessara yfirburðamanna gæti í færeyskri leiklist? Að líkindum hafa sviðsetningar Ernu Sigurleifsdóttur á *Músum og mönnum* og *Topaze* í Þórshöfn dregið dóm af sviðsetningum sömu leikrita skömmu áður á Íslandi. Hún þekkti leikritin vel af íslensku sýningunum sem hún hafði leikið í, auk þess sem færeysku leiktextarnir voru þýddir af Oskari Hermannssyni úr íslensku, eftir íslensku sýningahandritunum. En þegar litið er til raunveruleikans – leiklistar áhugamanna eins og hún er í reynd – þarf að gæta að fleiri þáttum. Leiklist í Færeyjum var í frumbersku á þeim árum og leikforysta, eða leikstjórn var engin og fyrirmyndir um góð vinnubrögð engar. Erna gerði sér ljóst að ef hún átti að sviðsetja *Mýs og menn* þá yrði hún að taka til hendinni og kenna mönnum rétt vinnubrögð og að meta starf leikarans. Hún þurfti að segja til um ýmis tæknileg fyrirbrigði eins og beitingu ljósa og förðunar, og hún þurfti að segja til um gerð búninga og leikmyndar. Hún komst einnig að því að hún

varð að verja miklum tíma í að breyta hugsunarhætti fólks. Það sem menn höfðu áður kallað gott og látið nægja fullnægði einfaldlega ekki kröfum atvinnumannsins sem hún var. Sú var t. a. m. raunin í sambandi við búninga. Hún vildi að keyptir yrðu búningar í sýningarnar hjá Stockholm, dönskum kaupmanni sem rak fataverslun í Þórshöfn. Slík krafa hafði aldrei verið gerð og fæstir voru á því að versla við þann mann, enda stirt á milli Færeyinga og Dana um þær mundir. Einhverjir kusu heldur að ganga úr vinnunni við uppsetninguna. Ennfremur gerði hún þá kröfu að menn gengju ekki með vopn í leikhúsinu, hnífa og annað slíkt eins og þá pótti hæfa. Erna lét sig ekki, hvorki varðandi búningakaup né vopnaburð og varð nokkur togstreita og einhverjar tafir af því líkum atvikum. En Erna var vita-skuld ekki ein á báti. Hún naut dyggs stuðnings fjölmargra metnaðarfullra einstaklinga, m. a. Petru Djurhuus, Oskars Hermanssonar og Williams Heinesens, en hann vann einmitt með henni við að útbúa leikmyndir fyrir sýningarnar. Oft er það líka svo í litlum samfélögum að vilji og metnaður fá-einna einstaklinga þarf utanaðkomandi stuðning til þess að draumarnir geti ræst.

Leikstjóri sem hafði þjálfun og metnað atvinnumannsins varð þannig að gera fleira en að sviðsetja leikritið og móta persónurnar með leikurunum, það þurfti raunverulega tilsögn í öllum þáttum leiklistarinnar og halda uppi ströngum aga. Það þurfti að fá suma leikendur til að læra textann sinn, aðra til að mæta á réttum tíma, o. s. frv. Af öllu þessu má ráða að ástandið sem mætti Ernu hafi ekki verið neitt öðru vísi en ástandið við upphaf áhugaleiklistar í öllum öðrum löndum, líka á Íslandi. En mikið vatn hefur runnið til sjávar síðan og áhugaleiklist hefur víðast hvar orðið talsvert metnaðarfyllri að því er varðar verkefnaval og vinnubrögð þó svo að hefðbundna leiklistarmenntun skorti. Starf Ernu Sigurleifsdóttur í Færeyjum er brautryðjendastarf og það er einsýnt að hún hefur fært færeysku leikhúsfólki umtalsverða verkþekkingu, bæði að því er varðar leiktúlkun og leiksviðstækni. Hún hefur haft áhrif á hugsunarhátt og innprentað mönnum nauðsynlegan metnað fyrir hönd leiklistarinnar, og að líkindum hefur hún flutt með sér þá rótgrónu íslensku vitund að leiklistin gæti eftl sjálfsvitund lítillar þjóðar og jafnvel orðið tæki í sjálfstæðisbaráttu hennar. Sjálf hafði Erna tekið þátt í þeirri þróun frá áhugamennsku til atvinnumennsku sem hafði orðið í íslensku leikhúslífi og að líkindum vísaði hún Færeyingum til vegar í þeim efnum. Það er sennilega engin tilviljun að Eyðun Johannesen, sem var einn hinna ungu áhugaleikara í sviðsetningu Ernu á *Músum* og *mönnum* skyldi verða fyrsti menntaði leikhúsmaður og leikstjóri Færeyja.

5

Íslensku leikhúsfólki þykir eftirsóknarvert að fá að starfa í Færeyjum. Þegar Færeyjar eru nefndar við það leikhúsfólk á Íslandi sem þar hefur starfað er eins og það færist friður yfir það. Það er engu líkara en það hafi fengið að skyggjast inn í einhverja jarðneska paradís. Við sem heima sitjum fáum stundum á tilfinninguna að þessir ferðalangar hafi upplifað eitthvað alveg sérstakt, að þeir hafi öðlast nýja og dýrmæta reynslu, öðlast nýja sýn sem hvergi fáist annars staðar. Það er eins og ferðalangarnir komi endurnærðir til baka og fullir sjálfstrausts. Ég hef undanfarið átt tal við fjölmarga Íslendinga sem hafa starfað að leiklist í Færeyjum, m. a. Ernu Sigurleifsdóttur, Sigrúnu Valbergsdóttur, Svein Einarsson, Nönnu Ólafsdóttur, Messíönu Tómasdóttur, Kristbjörgu Kjeld og Ingunni Ásdísardóttur. Með þessum samtölum hef ég reynt að átta mig á því hvað Íslendingar hafi sótt til fær-
eyskra starfssystkina. Í stuttu máli virðist mér að fengur okkar sé um fram allt aukið sjálfstraust. Færeyingar eiga í ríkum mæli auðmýkt þess sem ber virðingu fyrir öðrum mönnum og öðrum þjóðum, auðmýkt gagnvart menningu og jafnframt auðmýkt gagnvart listinni sjálfri, en einnig og ekki síður stolt þess sem lætur ekki utanaðkomandi menningaráhrif eyðileggja sína eigin menningu. Færeyingar hafa með trúnaðartrausti sínu og örlæti eftir trú Íslendinga á sjálfum sér í leiklist; og öðru fremur er það sjálfstraustið sem fær menn til að blómstra.

Færeyingar höfðu þroska til að færa sér kunnáttu og hæfileika Ernu Sigurleifsdóttur í nyt þrátt fyrir að hún væri kona. Á sama tíma þótti ekki sjálfsagt að kona tæki að sér leikstjórn á Íslandi. Það segir a. m. k. hluta sögunnar af því hvað Íslendingar hafa þegið af Færeyingum í leiklist. Erna Sigurleifsdóttir hafði aldrei leikstýrt þegar hún kom til Færeyja og hafði sennilega engan metnað til þess að verða leikstjóri. Hún var hins vegar vinsæl leikkona. Það að Færeyingar skyldu taka henni jafn vel og raun ber vitni og vera tilbúnir að leggja mikið á sig til þess að njóta þekkingar hennar segir ákveðna sögu, en ég á erfitt með að ímynda mér að eitthvað hliðstætt hefði getað gerst á Íslandi. Konur voru stundum í leikstjórahlutverki á Íslandi á árunum 1921–1944 en þá var ekki búið að uppgötva orðið „leikstjóri“, það hét að vera „leiðbeinandi“. Starfsheitið leikstjóri er sennilega fyrst notað árið 1946 og eftir að það komst í notkun liðu allmörg ár þar til kona fékk tækifæri til leikstjórnar í íslensku atvinnuleikhúsi. Þegar það gerðist var hins vegar eins og tækifærið væri skilyrt því að hún leikstýrði barnaleikriti. Það er ekki fyrr en eftir 1970 sem konur byrja raunverulega að hasla sér völl sem leikstjórar á Íslandi, en þá ber einnig að geta hins að

síðan ísinn var brotinn hafa fjölmargar konur verið í fararbroddi í þeim eignum. Af þessum sökum er enn meira vert um örlæti Færeyinga við hina ungu leikkonu frá Íslandi. Að Færeyingar hafi tekið á móti jafnmörgum konum úr íslenskri leikstjórstétt og raun ber vitni segir manni að hér er á ferð alveg sérstakt trúnaðartraust, velvilji og lítillæti fólks sem er laust við fordóma og tilbúið að taka við þekkingu hvaðan sem hún kemur.

Það skýrir trúnaðartraustið ef til vill ennþá betur að hugleiða verkefni þar sem samvinna þjóðanna hefur verið nánari en venjulegt getur talist, eins og til dæmis í sviðsetningu Sveins Einarssonar á *Brúduheimilinu* eftir Ibsen, eða þegar Eyðun Johannessen sviðsetti *Glataða snillinga* Heinesens og fékk íslenska leikara til að taka þátt. Sama saga þegar færeyska tónskáldið Christian Blak setti sig í samband við íslenska danshöfundinn Nönnu Ólafsdóttur. Christian hafði séð fyrsta íslenska heilskvöldballettinn, *Dafnis og Klói*, eftir Nönnu Ólafsdóttur í Þjóðleikhúsinu 1985 og vildi sjá ballettsýningu í Færeyjum. Fjórum árum síðar samdi Nanna dans um færeyskt efni, *Herra Pétur og Elinborg*, við tónlist Christians; Hlíf Svavarsdóttir samdi af sama tilefni *Fjóra turna*, en Íslenski dansflokkurinn dansaði verkin í Norðurlandahúsinu í Þórshöfn. Bárður Jákupsson gerði leikmynd og þjóðirnar sköpuðu saman. Það er samvinna af þessum toga sem er skýrasta dæmið um það óskoraða trúnaðartraust sem ríkir milli listamanna þjóðanna. Þegar leiksýning er sköpuð leggja listamennirnir í raun sál sína í hendur hver annars og skapa listaverk í sameiningu sem enginn getur skapað einsamall.

Fyrir skömmu fékk ég að kynnst þessu trúnaðartrausti af eigin raun þegar Elin Mouritsen treysti mér til að semja með sér kvikmyndahandrit upp úr færeyskri skáldsögu, *Rannvá*, eftir Dagmar Joensen-Næs. Alla jafna hefði ég alls ekki getað samið kvikmyndahandrit upp úr færeyskri sögu, því ég hafði þá hvorki komið til Færeyja né var ég handgenginn færeyskri hugsun, en ég fann þetta örlæti og þetta trúnaðartraust, og það veitti mér áræðið. Ennfremur varð það mér mikil opinberun að uppgötva að ég gat leitað fanga í eigin bernsku, í sjóð eigin endurminninga um það Ísland sem nú er horfið; þann tíma, þá bernsku sem við erum búin að glata. Ég hef á tilfinningunni að það sé e. t. v. fyrst og fremst þetta sem Íslendingar sækja til Færeyja. Á Íslandi erum við orðin berskjölduð gagnvart alþjóðlegum, eða öllu heldur amerískum áhrifum og virðumst reiðubúin að tileinka okkur þau af hégóma einum saman; af einskærum ótta við að verða ella talin fornfáleg, útúrboruleg viðrini.

Þegar íslenskt leikhúsfólk er spurt um dvöl þess í Færeyjum er sem því

þyki það hafa notið forréttinda, að það hafi með veru sinni í eyjunum sótt eða endurheimt tengsl við glataðan tíma, að það hafi komist í snertingu við menningu sem er varðveitt af þeirri ástæðu einni að borin er sönn virðing fyrir henni. Ef þjóð hættir að bera virðingu fyrir menningu sinni tapar hún sjálfsvirðingunni. Það er það sem okkur virðist að sé að gerast á Íslandi nú um stundir. Við töpuðum dansinum en Færeyingar varðveittu hann, þessa merkilegu menningararfleifð þar sem menn takast þétt í hendur og deila gleði sinni með náunganum. Við höfum fengið á tilfinninguna að við séum um það bil að glata fleiri þáttum úr menningu okkar og þykir sýnt að Færeyingar séu líklegri en við til að varðveita þá.

Örlæti á rætur í auðmýkt. Færeyingar eru örlátir að eðlisfari, um það vitnar allt þeirra viðmót, en auðmýkt þeirra er þó öðru fremur gagnvart þekkingu og listsköpun. Af þeim brunni ausa þeir og miðla öðrum. Það var trúnaðartraustið, þessi virðing, þessi örláta auðmýkt sem ég skynjaði í handtaki Oskars Hermannssonar fyrir sjö árum. Það var þetta sem gaf honum svo mikla reisu. Þó að við Íslendingar höfum e. t. v. fært Færeyingum faglegan metnað og verkþekkingu sem góðri leiklist er nauðsynleg, þá var það einungis unnt vegna þess að okkar beið útrétt hönd og handtak sem var jafn traust, jafn hlýtt og handtak Oskars Hermannssonar.

HEIMILDIR

- Árni Ibsen. 1995. Iceland. *World Encyclopedia of Contemporary Theatre*. London.
- Árni Ibsen. 1996. Leikritun frá upplýsingu til fullveldis. *Íslensk bókmenntasaga* 3. Reykjavík.
- Banham, Martin (ritstj.). 1992. *The Cambridge Guide to Theatre*. Endurskoðuð útgáfa. Cambridge.
- Jónas Jónsson. 1953. *Þjóðleikhúsið*. Reykjavík.
- Lárus Sigurbjörnsson. 1948. Íslensk leiklist eftir 1874. *Almanak hins íslenska Þjóðvínafélags*. Reykjavík.
- Lárus Sigurbjörnsson. 1954. *Þáttur Sigurðar málara*. Reykjavík.
- Ólafur Haukur Símonarson. 1992. *Hafið*. Reykjavík.
- Reumert, Poul. 1963. *Masher og mennesker*, bls. 167–169. Kaupmannahöfn.
- Sveinn Einarsson. 1972. *Leikhúsið við Tjörnina*. Reykjavík.
- Sveinn Einarsson. 1984. *Níu ár í neðra*. Reykjavík.
- Sveinn Einarsson. 1991. *Íslensk leiklist* 1. Reykjavík.

SUMMARY

This paper attempts to express the significance of a unique, Icelandic–Faroeese collaboration in theatre. For the last thirty years, theatre in the Faroe Islands has benefited from the work of a number of stage directors, scenographers and

choreographers from Iceland. Furthermore, during the last ten years or so, several actors from the Faroe Islands have pursued studies at the Icelandic Drama School in Reykjavík. At the same time, there have been frequent exchanges of productions between the two countries, both amateur and professional.

The first major Icelandic influence on Faroese theatre was by the actress, Erna Sigurleifsdóttir, who directed two productions at the old theatre in Tórshavn. This revolutionized the whole concept of theatre for the islanders. These productions were Steinbeck's *Of Mice and Men* in 1955 and, in 1957, Marcel Pagnol's *Topaze*. Sigurleifsdóttir had been a popular actress in Icelandic theatre, which, at the time, was beginning to explore the benefits of professionalism after decades of semi-professionalism. It is tempting to speculate about what Ms. Sigurleifsdóttir brought to the theatre in the Faroes, for she had worked closely with the mentors of modern Icelandic theatre, i. e., directors like Indriði Waage, Lárus Pálsson and Haraldur Björnsson, who, through their work, had contributed greatly towards the definition of professionalism in their country and had pursued studies under prestigious professionals abroad. Waage had studied with Max Reinhardt, while Pálsson and Björnsson had trained at the Royal Theatre's drama school in Copenhagen. In theory, Sigurleifsdóttir may have brought major cultural influences with her. In reality, however, she probably had to put all her efforts into teaching, as well as mounting productions which she could consider adequate.

When the Reykjavík Theatre Company performed Jakobsson's *Hart í bak* in the Faroes in 1964, a link was established between theatre people in the two countries. The Faroese Sjónleikarfélagið was an amateur company, but under the professional leadership of Eyðun Johannessen, there was a firm intention to take the leap into a fully professional theatre. The RTC had had seventy years of development from amateur through semi-professional to fully professional theatre. Consequently, the Faroese realized that they had a model in Iceland for what they wanted to happen in their country.

The Faroese theatre may seem to be on the receiving end and the Icelandic theatre in the role of benefactor. This is only partly true, however. The Faroese theatre may have gained professional methodology, but Icelandic theatre people have gained a greater awareness of their own possibilities, they have gained in self-confidence, and through working with Faroese colleagues, they have a vital link with a culture, a generosity and a way of thinking which many feel to be irrevocably lost in Iceland.

Støða Føroya í dansk-norska ríkinum

Tað evni, sum mær er litið til at siga nakað um í dag, er um Føroya og Íslands støðu í tí norsk-danska ríkinum.

Tað er óneyðugt at greiða hesi samkomu frá, hvussu danska eins væl og norska kongsríkið vuku fram í dimmalætting søgunnar her á norðurleiðum. Meðan stríð fór fram alla miðøldina millum keisara (sum hevði *imperium* undir hond) og páva (sum stóð fyri tí halga ríkinum, *sacerdotium*), so vuku her í útjaðaranum á tí kristna heiminum fram trý ríki, Danmark, Noreg og Svøríki, sum í hvussu so er vóru uttan fyri *imperium* hjá tí týsk-rómverska keisaranum. Men gjøgnum alla miðøldina var rættiligur ivi um, hvørt hesi ríki skuldu vera sjálvstøðug ella vera saman við nøkrum av hinum. Líta vit nærri at tí danska og tí norska ríkinum, so kunnu vit siga, at ein munur millum tey var tann, at tað danska kongsríkið alla tíðina hevði onnur ríki at stríðast ímóti, um so var, at tað skuldi vaksa um sítt valdsøki, meðan tað norska bert úr ávísum ættum var hernaðarlíga hótt. Móti útnorðri hevði norska kongsríkið bert natúruna at berjast ímóti, so har høvdu vit tað, sum í amerikanskari søgu verður kallað the Frontier. Har numu landnámsmenn óbyggt land og nýttu ta landbúnaðarlígu tøkni, sum hevði lívbjargað forfedrum teirra, síðan teir fóru úr Kavkasus-fjøllum millum tíggjutúsund og sekstúsund ár fyri hetta síðsta landnámið.

So hvørt norska kongsvaldið styrktist, legði tað undir seg hesa avantgarduna, sum var farin avstað lítandi á egnan mátt og meg. Hetta er ikki ókent aðrastaðni. Soleiðis vaks russiska ríkið við, at kosakkarnir komu fyrst sum frælsir menn og settu búgv fyri at sleppa undan harðræði zaranna. Tá teir høvdu sett seg niður og sótu tryggir á síni egnu jørð, linkaðist frælsistrá teirra, og viðurkendu teir so við og við at vera undir yvirræðinum hjá zarunum. Verður litið at hesum úr klassasjónarmiði, so var gongdin vanliga tann, at yvirklassin hevði áhuga í vernd frá einum sterkum stýri, sum hevði sæti aðrastaðni, fyri at teir lægru klassarnir skuldu missa alla vón um at fáa lut í ognum hansara.

Hetta hendi eisini í útnorðri. Nær ið hetta er hent í Føroyum, er ikki gott at vita. Í Føroyinga søgu, sum er skrivað um 1215, verður sagt, at Fø-

oyar hoyrdu til Noreg longu í 10. øld. Vanliga verður roknað við, at Føroyar komu undir norskar kongar ár 1035, og tað er helst ikki heilt av leið, men ógvuliga formleyst fór tað fram.

Við Grønlandi gekk tað eisini óformliga fyri seg. Grønlandingar sendu eina heilsan til kong og søgdu at teir vóru fúsir at gjalda honum skatt. Henda heilsanin kom fram í 1261, og frá hesum ári hevur Grønland verið roknað sum ein partur av Noregs ríki.

Við Íslandi gekk alt meira formliga fyri seg, tí íslendingar gjørdur ein skrivligan sáttmála við norska kongin í árunum 1262/64 um at koma undir hansara vald. Við hesum gjørdist Ísland ein partur av Noregs ríki, so sum tað eisini var viðurkent við, at Noregs kongur ikki var krýndur sum kongur Íslands, men sum norskur kongur eisini var kongur í Íslandi eins og hann var tað í Hordalandi. Íslendingar komu eisini at sita í Noregs stjórn, tí íslendsku biskuparnir vóru føddir limir í norska ríkisráðnum.

Sum kunnugt hendi tað, at Noregs ríki viknaði í 14. øld. Í 1319 gjørdist tann tveyára gamli Magnus Eiríksson kongur bæði í Noregi og í Svøríki. Hesin kongsfelagsskapur varði bert til 1355, men í 1380 arvaði tann 10 ára gamli Ólavur Hákonsson Noregs ríki, hóast hann í 1376 var valdur til kong í Danmark. Síðani varð roynt at gera eina ríkjasamgongu millum tey trý kongsríkin norðan fyri tað heilaga týsk-rómverska keisararíkið. Hetta mis-eydnaðist, men tann 29. august 1450 undirritaðu ríkisráðini hjá Danmark og Noregi í Bergen ein sáttmála um ríkjafelagsskap. Hesin sáttmálin var tað støðið, sum ríkjafelagsskapurin millum danska og norska ríkið kom til at standa á.

Vit skulu minnst til, at hesin Bergenssáttmáli er ein skipan av fólkarættarligum slag. Tvey frammanundan óheft ríki hava í 1450 gjørt sáttmála um, at teirra felags kongur skuldi taka sær av teimum málum, sum vóru felags fyri bæði ríkin. Hetta var orðað sum avgerðir um frið og kríggj, ella tað sum vit við einum nútíðarorði kalla uttanríkispolitikk. Annars verður ásett, at báðir partar skulu vera eins, og serligur dentur verður lagdur á, at lógin skal vera serstøk fyri hvørt ríki, og í hvørjum ríki sær skulu tey innbornu stýra egnu viðurskiftunum.

Hesin sáttmáli var galdandi fyri tær báðar fólkarættarligu eindirnar, Noregs ríki og Danmarkar ríki. Teir ymsu landspartarnir í hesum ríkjum verða ikki nevndir, og júst tí er sáttmálin galdandi fyri Ísland, Føroyar og Grønland eins væl og hann er galdandi fyri norsku landslutirnar Finnmørk, Hetland, Orknoyggar, Herjadalín, Jamtaland og Bohus, og fyri donsku landslutirnar Skána, Halland og Bleking.

Fört hefur verið fram, at hesin sáttmálin er týðningarleysur, tí at tá var eingin altjóðarættur, og sáttmálar kundu tí ikki hava rættiligt gildi.

Men tá vit siga so, undirmeta vit í stórum okkara forfedrar. Teir livdu í einari mentan, sum legði stóran dent á sjónarmiðini hjá Cicero, so sum tey komu fram í verki hansara *Res publica* ella Lýðveldið, sum var skrivað umleið ár 60 fyri okkara tíðarrokning. Har førði hann fram, at til var ein natúrættur, har Guð, óheftur av vilja manna, ásetti hvat ið var skeivt og hvat ið var rætt. Ein týðningarmikil táttur av hesum var rætturin til at gera sáttmálar og skyldan at halda gjørdar sáttmálar. Hesi sjónarmið fingtu undirtøku hjá teimum rómversku lögfrøðingunum, og vórðu hesar reglur ár 533 settar í *Corpus juris civilis* av Justianus keisara í Miklagarði. Hetta var tað støðið, sum øll lögfrøðin í miðöld bygdi á, og nýtti Thomas Aquinas hesi sjónarmið í sínari *Summa theologiae* frá 1270, og hefur henda bók síðani verið grundarlagið hjá øllum katólskum guðfrøðingum. Læran um at sáttmálar høvdu gildi av tí, at teir vóru halgaðir av Guðs alveldi, var ein partur av tí siðmenning, sum fólk í miðöldini vóru vaksin upp í. Og tey vistu eisini, at eins væl og sáttmálar kundu gerast millum einstaklingar, kundu teir gerast millum statir. Síðani 9. øld vistu t.d. øll, at keisarin Konstantin í 4. øld hevði gjørt ein sáttmála við katólsku kirkjuna um, at hon skuldi hava alt valdið. At talan var um eitt svikabræv kom ikki fram fyrr enn seinni, men nógv tóku undir við hesum tí tey trúðu, at hesin sáttmálin eisini var heilagur.

Teir, sum gjørdu sáttmálan í Bergen 1450, vóru ein partur av hesi siðmenning. Tá ríkisráðini hjá norska og danska ríkinum skrivaðu undir henda sáttmálan, var tað teimum greitt, at hann sjálvandi ikki var galdandi í allar ævir, hóast tað stóð í honum, men at hann var galdandi til partarnir so ella so samdust um, at hann ikki longur skuldi vera í gildi. Tað sum ger tað serliga greitt, at hesir menn vistu, hvat teir gjørdu, er, at tann fyrsti undirritarin, sum var biskupurin í Skálholti og erkabiskupur Noregs, var tann kendi svikarin Marcellus. Hann var ein brotsmaður, sum skrivaði følsk skjøl í hópatali, men samstundis var hann eitt flogvit, sum gjørdi kongi so nógvá lít, at hann, hóast hann var komin til kongsins hov nærum sum eitt reka-vætti, var forsætisráðharri næstan alla sína tíð. Hann er skilliga vaksin upp í hesi siðmenning, sum allir kirkjumenn um hetta mundið vóru partar av. Men tað er so ikki hann, sum hefur skrivað hetta skjal, tí hann dugdi nógv mál, men ikki danskt, sum er málið í hesum skjali. Hetta er tí skrivað av øðrum, og tað er einki yvir at dylja, at tað hefur verið teimum greitt, hvat ið teir gjørdu.

Nú hendi tað í hesum ríkjafelagsskapi, at høvuðsstaðurin ikki varð settur

í einum uttanveltaðum stað, so sum vit kenna tað frá Ríkjafelagsskapinum hjá teimum amerikonsku ríkjunum (USA). Her hendi tað, at høvuðsstaðurin í tí størra av teimum báðum ríkjunum, sum skipaðu felagsskapin, gjørdist teirra felags høvuðsstaður. Hetta styrkti tað ríki, sum fekk tað hepní at fáa høvuðsstaðin, og leingi tóktist tað, eins og ríkjafelagsskapurin millum Noreg og Danmark kundi enda við tí, at Noreg fór at halda uppá at vera eitt ríki fyri seg og gjørdist ein partur av danska ríkinum. At siga at danir ynsktu hetta, er als ikki ein skuldseting, sum er tikin úr leysari luft, tí hesin frekleikin var beinleiðis settur í handfestuna hjá Kristiani III, sum hann mátti undirrita fyri at gerast danskur kongur í 1536.

Tað er beinleiðis ótrúligt at síggja, hvussu søgumenn koma kropp av kroppi og kappast um at taka undir við, at Noregs ríki skal vera horvið við hesi samtykt, sum bert var gjørd í danska ríkisráðnum. Við ríkjasamgonguni frá 1450 hevði Danmark átikið sær ta fólkarættarlígu skyldu at hjálpa Noregs ríki og geva fólki tess móguleika fyri at stýra sínum innanlandsviðurskiftum. Tað var sjálvandi einki til hindurs fyri, at íbúgvarnir í tí við Danmark sameinda ríki tóku ta avgerð, at teirra ríki skuldi halda uppá at vera til, og at tað skuldi gerast ein partur av Danmarkar ríki, men eingin slík avgerð var tikin, hvørki í 1536 ella seinni, og tí er ómøguligt at koma til annað úrslit, enn at Noregs ríki hevur verið til alla hesa tíð, og at Føroyar, Ísland og Grønland hava verið partar av tí.

Men at ríki okkara viknaði í tíðarskeiðinum um 1536 er ikki yvir at dylja. Tá helt norska ríkisráðið uppá at koma saman, og kom tað fyri meginpartin av, at nýggju protestantisku bisparnir ella superintendentarnir ikki høvdu sæti í ráðnum. Hetta bar eisini við sær, at sambandið við Føroyar og Ísland viknaði. Frammanundan høvdu bispar okkara verið við í stjórn ríkisins, men nú einki ríkisráð var, vóru tað bert av kongi útnevndir embætismenn, sum stýrdu okkum í tann mun, sum vit ikki stýrdu okkum sjálvum. Hesum gjørdi vit nógv av, tí tað bar heilt einfalt ikki til við teimum samskiftismøguleikum, sum vóru í hesari tíð, at hava nágreinliga stýring av einum heilum stórum ríki. Í Týsklandi, har samskiftismøguleikarnir vóru nógv betri, høvdu vit um hetta mundið eina skipan, har hvør býur mestsum stýrði sínum egnu viðurskiftum, so var tað at vænta, at kongsins fáu embætismenn skuldu stýra øllum viðurskiftum her hjá okkum?

Men vit skulu minnst til, at orsøkin til, at kongur fekk ein fastan bústað, var tann, at hann noyddist at hava eina fyrisiting, sum hevði skrivstovur. Nú hava vit øll hoyrt um Parkinsons lóg, sum sigur, at ein og hvør fyrisiting hevur lyndi til at vaksa og leggja meir og meir inn undir seg. Fyri tey bæði

ríkini, sum vóru komin saman her, fekk hetta ta avleiðing, at skrivstovuveldið í Keypmannahavn vildi viðgera hvørja bygd í báðum ríkjum eins, og tí forða fyrri, at nakað felags stýri kom í lag fyrri hvørt ríki sær.

Í fyrstuni hevði fyrisitingin ikki so stórt vald, og úrslitini vóru ikki stór. Men ein tann fyrsti sigurin, sum fyrisitingin vann, var at teir partarnir av Noregs ríki, sum vóru longst burturi, nevniliga Føroyar og Ísland, hildu upp at hava nakað við stýrið í Noregi at gera og skuldu bert venda sær til fyrisitingina í Keypmannahavn.

Hetta hevur av mongum søgumonnum verið lagt út til tað, at Ísland og Føroyar nú vóru hildin upp at vera partar av Noregis ríki. Men hvussu skuldi hetta vera hent? Sáttmálin millum partarnar ásetti, at teir hvør í sínum lagi skuldu stýra sínum egnu innanhýsisviðurskiftum. Tað er greitt, at eingi innanhýsisviðurskifti hava so stóran týdning sum markið hjá tí ríki, sum hevur gjørt sáttmálan. Sjálvandi ber tað til at broyta markið, men tað skal vera við semju millum partarnar. Markið móti øðrum ríkjum er eitt úrslit av sáttmálum við aðrar fólkarættarligar eindir, men skal markið millum partar í einum ríkjafelagsskapi broytast, so ein snøkil flytur frá einum parti til ein annan, so kann hetta bert gerast við semju millum hesar partar. Hetta er ein sjálvsagdur lutur, og t. d. í juni 1995 kundu vit lesa í bløðunum, at broyting var um at fara fram við markinum millum tvey av teimum týsku *Länder*, nevniliga Berlin og Brandenburg, so at tey heldur enn at vera tvey *lond* gjørdust eitt *Land*. Hetta skuldi henda á tann hátt, at tingini hjá báðum pørtunum fóru at samtykkja hesa broyting á sama hátt sum stýrisskipanarlógir skulu broytast, nevniliga við einum meiriluta, sum var $\frac{2}{3}$ av øllum tinglimum. Somuleiðis kundi markið millum danska og norska ríkið broytast, t.d. við at danska oyggin Anholt varð lögð saman við Noregi. So kravdist, at tann myndugleiki, sum umboðaði danska ríkið og tann myndugleiki, sum umboðaðu norska ríki, gjørdi ein sáttmála um hesa markna-broyting, og so var hon galdandi. Men norska ríkið er so ikki vaksið við Anholt, eins lítið og danska ríkið er vaksið við Føroyum, Grønlandi og Íslandi.

Hetta síggja vit sjálvandi eina best av tí skjali, sum varð undirritað náttúna fyrir 15. januar 1814 í Kí. Hesin friðarsáttmálin millum Danmark og Svøríki ásetur í síni 4. grein, at alt Noreg – tó ikki Grønland, Føroyar og Ísland – skal leggjast saman við Svøríki. Um so var, at Føroyar og Ísland vóru hildin upp at vera partar av Noregs ríki, so hevði tað verið púra óneyðugt at nevnt, at tey ikki skuldu vera við í tí, sum danski kongurin læt til Svøríkis. Tað var eisini hetta, sum altjóðadómstólurin í Haag gjørdi vart við, tá ið hann dømde í trætuni millum Noreg og Danmark um Eysturgrønland.

Hann segði, at av tí at Grønland fyr 1814 hoyrði til Noreg, so hevði Noreg á fólkarættarliga bindandi hátt viðurkent kílariðin, tá tað í 1821 gekk við til at fáa avsláttur í danska kravinum um býti av ríkisskuldini móti at lata Grønland, Ísland og Føroyar framvegis vera saman við Danmark. Frammanundan var danska kravið 4 milliónir ríkisdálar, og við at taka spurningin um Grønland, Føroyar og Ísland uppí eydnaðist tað norsku samráðingarmóttunum at fáa ein avsláttur uppá 25%, so Noreg hevur selt okkum fyr 1 millión ríkisdálar.

Hetta prógvar, at Føroyar og Ísland fram til 1814 vóru trygt innan fyr norska ríkismarkið. Hetta hevur eisini avleiðing fyr fatanina av tí broyting, sum fór fram í norsku stýrisskipanini í 1661. Tann sum lesur Bergenssáttmálan sær greitt, at umframt fólkarættarligar reglur, eru í hesum sáttmála reglur, sum hoyra heima í eini stýrisskipanarlóg. Ein av teimum sigur, hvussu finnast skal fram til, hvør skal verða nýggjur kongur, tá sitandi kongur fellur frá. Her stendur í sáttmálanum, at nýggi kongurin skal veljast av báðum ríkisráðunum, og at tey ikki skuldu fara frá hvørjum øðrum, fyrr enn tey vóru samd, sama manngongd sum síðan 1274 hevur verið nýtt til pávaval í Lateraninum, har ið hvítur roykur kemur úr skorsteininum, tá nýggjur pávi er valdur. Men hetta var broytt við semju millum ríkisráðini, tí í 1532 gekk tað norska ríkisráðið við til, at tað bert skuldi góðkenna tað val, sum danska ríkisráðið hevði gjørt. Eftir hetta var tann valdi kongurin bert heiðraður á tingunum í Noregi. Men henda valkongaskipanin helt uppat í 1661, tí tá fekk kongsættin arvarætt og harafturat einaveldi. Í Danmark var hetta góðkent við eini undirskriftinnsavning, men í Noregi var ein rættiligur tjóðfundur hildin á Akershúsi, og samtykti hesin fundur tann 7. august 1661 arvaeinaveldislógina. Henda samtykt var galdandi fyr alt Noregs ríki, eisini fyr teir partar av tí, sum ikki kundu vera við á fundinum. Tað er t.d. ongantíð nakar, sum hevur ivast í, at henda stýrisskipanarlóg er galdandi fyr Finnmørkina, hóast eingin úr hesum landsluti nakrantíð var við til samtykkja hesa lóg. Finnmørkin var ein partur av Noregs ríki, og tí var einki at ivast í, at samtykin á Akershúsi eisini var galdandi fyr henda landslut. Somuleiðis var hon galdandi fyr Útnorðurnoregi, og tann ferðin, sum kongsins skip í 1662 gjørdu til Íslands og Føroyar, fyr at prestar og tingmenn har kundu sleppa at undirrita eitt skjal av sama slag sum tað, norsku lagsbrøður teirra høvdu undirritað árið fyr, broytir ikki tann veruleika, at vit framvegis vóru ein partur av Noregs ríki.

Arvaeinaveldislógin legitimeraði í sínum lagi kongslógina, sum er dagsett 14. november 1665. Har verður sagt, hvussu trónan skal arvast í kongs-

ins ætt, og at kongur fær einaveldi, t.e. alt löggevandi, úttinnandi og dóm-
andi vald. Longu við sáttmálanum frá 1450 hevði kongur valdið í uttanríkis-
politikkinum, men higartil hevði hann verið noyddur til at lagt stórar uttan-
ríkispolitiskar avgerðir fyri stjórn sína, ríkisráðið. Hesum slapp hann nú
undan, so nú var tað kongur, sum gjørði sáttmálar við onnur lond. Eins og
hann gjørði lógir ella tók av lógir eftir sínum egna tykki, so gjørði hann
eisini sáttmálar eftir sínum egna tykki.

Í altjóðasáttmálum standa nøvnini á sáttmálapørtunum. Hetta eru tað
nøkur sum ikki halda vera so týðningarmikið. Mong ynskja sum Shake-
speare letur Juliu gera í sorgarleikinum *Romeo and Juliet*:

*What's in a name? that which we call a rose,
By any other name would smell as sweet.*

Men nøvn eru ikki at spæla við, sum Julia fær at sanna, og mangur við
henni. Í ríkjasamgonguni millum norska og danska ríkið var eingin áseting
um, hvat ið henda ríkjasamgonga skuldi eita. Tá vit í 1661 góvu kongi heim-
ild til at gera sáttmálar, góvu vit honum eisini loyvi til at áseta, hvussu ríkja-
samgongan skuldi eita í teimum sáttmálum, sum gjørdir vóru við onnur
lond. Longu fyri 1661 var tað ofta, at ríkjasamgongan í sáttmálum ikki var
nevnd Danmark/Noreg, men bert Danmark, og eftir 1661 gjørdist hetta
mestsum reglan. Av mongum rithøvundum hevur hetta verið tikið sum
prógv fyri tí, at Noregs ríki var horvið, men í bakspælinum av Haagardóm-
inum 1933 ber til at skilja, at so var ikki. Tað ber hóast alt ikki til at halda, at
nýggi navnasiðurin kundi broyta tann veruleika, at talan var um eina ríkja-
samgongu, sum bygdi á ein altjóðasáttmála, sum segði, at talan var um eitt
norskt-danskt ríki. Samstundis kunnu vit siga, at mannagongdin er ógvuliga
ójøvn. Tað kom fyri, at ríkjasamgongan var nevnd við nøvnunum á báðum
ríkjunum, men so 2. oktober 1751 stingur seg upp eitt skjal, sum eitur sátt-
máli millum tey bæði kongsríkini Noreg og Svøríki um mark millum hesi
bæði ríki! Tað er so eingin, sum hevur sagt nakað um, at hesin sáttmáli
skuldi verið ógildur av tí at navnið á Danmarkar ríki ikki er nevnt í honum.

Men eftir sáttmálanum frá 1814 sleppur danska fyrisitingin í uttanríkis-
málum undan hesum tvørleika. Tann 7. januar gav kongur samráðing-
manni sínum boð um, at hann skal lata frá sær alt Noreg, sín titul sum
norskur kongur osfr. Hetta var skrivað í uppskotið til friðarsáttmála, men í
evstu stund varð gjørd tann broyting, at tað bert var ein partur av tí Noregs
ríki, sum var komið saman við Danmark í 1450, sum varð latin av hondum.

Fyri tað, sum framvegis var eftir saman við Danmark, var sáttmálin frá 1450 og kongslógin frá 1665 galdandi, men friðarsáttmálin ásetti, at danski kongurin skuldi missa sín titul sum norskur kongur. Tað norsk-danska ríkið var tí framvegis til sum ein fólkarættarlig eind, men vansurin var bara tann, at tann norsk parturin av tí kundi ikki nevast Noreg. Men fyri henda part var sáttmálin um ríkjafelagsskapin framvegis galdandi, so at tey innbornu, sum høvdu valdið at stýra ríki sínum, høvdu fólkarættarliga skyldu til at vera saman við Danmark. Men kongslógin var eisini galdandi, og við henni høvdu tey givið kongi alt vald at stýra eins og danir høvdu gjørt.

At seta navn á ríkjafelagsskapin í sáttmálum við onnur lond hevði kongurin heimild til, men at áseta hvat ið tey ríki, sum vóru við í ríkjafelagsskapinum skuldu eita, kundu bert tey innbornu í ríkinum gera. Tá vit við einum altjóðasáttmála høvdu mist okkara navn, so bar tað ikki til hjá nøkrum øðrum enn okkum sjálvum at áseta eitt nýtt navn fyri ríki okkara. Eitt slíkt skal ásetast á einum tjóðfundi, men vit livdu jú undir einaveldinum, hvørs skrivstovuveldi als ikki vildi hava, at vit á nakran hátt skuldu fáa nakað høvi til at avgera okkara egnu viðurskifti, heldur ikki okkara navn.

Fyri at sleppa undan hesum, gjørði danska skrivstovuveldið eina tulkning av friðarsáttmálanum í Kíl, sum segði, at við honum vóru Føroyar, Ísland og Grønland vorðnar partar av tí danska ríkinum. Sum allar fullkomnar lygnir hevði henda jú eitt sindur av sannleika í sær, tí tað var jú rætt, at tað bar til í altjóðasáttmálum at kalla ríkjafelagsskapin fyri Danmark. Men skuldi vaksast um Danmarkar ríki, so skuldi tað samtykkjast av teimum innbornu í hinum ríkinum, og eingin roynd var gjörd til at fáa eina slíka samtykt, men vóru tey innbornu í hesum ríki framvegis stýrd eftir reglunum í arvaeinaveldislógini frá 1661, sum heldur ikki kundi broytast uttan av teimum sjálvum.

Tað er hetta, sum er støða føroyinga og grønlendinga í dag. Kongur okkara hevur í 1661 fingið einaveldi, og tað kann hann nýta til at gera uttanríkispolitiskar sáttmálar um at broyta mark ríkisins mótvegis øðrum londum. Tað var við hesi heimild, kongur okkara í 1918 gjørði ein sáttmála við íslendingar um, at Ísland skuldi fara burtur úr ríki okkara og gerast eitt sjálvstøðugt land. Eftir í ríki okkara eru Føroyar eins og Grønland. Vit innbornu búgva tí framvegis í einum ríki, sum einki navn hevur, og sum er saman við danska ríkinum sambært sáttmálanum frá 1450. Vit eru framvegis bundin av tí samtykt, sum vit gjørdu í 1661 um, at kongur skal hava alt okkara lóggevandi, úttinnandi og dømandi vald. Hesum eru vit bundin av, til vit gera eins og tað danska fólkið gjørði í 1848, tá ið tað kravdi, at tað skuldi fáa tað

vald aftur, sum tað hevði givið kongi sínum. Til tað er hent, eru vit tað einasta sum eftir er av tí gamla norska ríkinum, sum í sínari tíð gjørdi ríkjasamgonguna við Danmark. Stríggið var at fáa hetta ríkið í lag, men enn truplari tykist tað at vera at koma burtur úr tí, men nú fer tað kanska at eydnast, tí alt hevur sína tíð, sum prædikarin sigur.

SUMMARY

The thesis of this paper is that since 1264 – when Iceland accepted to pay taxes to the Norwegian king – Iceland as well as the Faroe Islands (and Greenland) have been an integrated part of the Norwegian Kingdom. This is proven by the fact that the king only held the title of King of Norway without mentioning these islands, which would have been necessary had they not been a part of the unitary state of Norway.

Furthermore, this act is proven by the ruling of the international court in the Hague, in 1933, in the case Denmark v. Norway on the question of East Greenland. In it it is stated that because Greenland, the Faroe Islands and Iceland, in the treaty of Kiel in 1814 are mentioned as not being ceded to Sweden like the rest of Norway, they were until then a part of the Kingdom of Norway. But according to this treaty, these islands shall not be named by the name of Norway.

On August 29, 1450 Norway and Denmark agreed on a treaty of union. In 1661, the inhabitants of these two kingdoms gave their common king the right of succession to the throne and sovereign rights, not only in international, but also in internal affairs.

After 1814, Iceland, Greenland and the Faroe Islands have had the same status in their relation to Denmark as the one they had before the treaty of Kiel, i.e. they have been a kingdom united with Denmark according to the treaty of 1450.

This was the case up to 1918, when a new treaty was made with Iceland, which became an independent country which, for some years, had the king in common with Denmark. Since then, only the Faroe Islands and Greenland continue to be in the nameless Kingdom, united with Denmark.

GUNNAR KARLSSON

Ísland í dansk-norska ríkinu

Hvað er þá orðið okkart starf í sexhundruð sumur?
Höfum við gengið til góðs götuna frammettir veg?
Landið er fagurt og frítt, og fannhvítir jöklanna tindar,
himininn heiður og blár, hafið er skínandi hjart.
Enn á eldhrauni upp, þarsem ennþá Öxará rennur
ofaní Almannagjá, alþing er horfið á braut.
Nú er hún Snorrabúð stekkur, og língið á lögbergi helga
bláanar af berjum hvurt ár, börnum og hröfnum að leik.
Ó þér únglínga fjöld og Íslanz fullorðnu synir!
Sona er feðranna frægð fallin í gleýmsku og dál!

Þetta er söguskoðun sjálfstæðisbaráttunnar, eins og skáldið Jónas Hallgrímsson orðaði hana í kvæðinu Ísland í fyrsta árgangi *Fjölnis* árið 1835 (22). Hún hefur síðan hljómað í margvíslegum gerðum og afbrigðum þau 160 ár sem eru liðin síðan Jónas setti hana fram á þennan eftirminnilega hátt. Í fast að því hálfa aðra öld voru allir Íslendingar, fræðimenn og alþýða, sammála um að þjóðin hefði beðið mikið tjón af sambandi sínu við norska og síðar danska konungsvaldið. Efasemdir um það urðu ekki áberandi meðal fræðimanna fyrr en í kringum 1980. En síðan þá hafa menn tekið að véfengja flest sem áður var haft fyrir satt um þessi efni. Við tölum stundum um nýja söguskoðun Íslendinga sem hafi komið fram og rutt sér til rúms síðustu tíu til fimmtán árin, og hún varðar mjög mat á sambandi þjóðarinnar við konungsríkið. Það er einkum út frá þessari nýju söguskoðun sem ég ætla að ræða um stöðu Íslands í konungsríkinu, og þess vegna kem ég til með að hafa mat í brennidepli fremur en staðreyndir; nýja söguskoðunin snýst endanlega um spurningar um gott og illt, eins og kannski allar söguskoðanir. Þó verð ég jafnframt að reyna að skýra fyrir þeim áheyrendum mínum sem kunna að vera ókunnugir Íslandssögu hvernig skipulag var á sambandi Íslands við konungsríkið.

Enginn hefur ennþá reynt að neita því að íslenskt samfélag hafi verið staðnað og fátækt, jafnvel í afturför, um aldir. – Ég leiði hjá mér í svo stuttu

máli að skilgreina hvað ég eigi við með „afturför“, en vona að það komi í ljós í máli mínu. – Sá höfundur sem einna seinast hefur unnið með þessa skoðun, danski þjóðfræðingurinn Kirsten Hastrup (1990:280–85), gerir jafnvel enn meira úr hnignuninni en Íslendingar voru vanir að gera. Nýtingu landsins fór aftur, segir hún; menn hættu að rækta korn, hafa í seli, geyma hey í hlöðum og girða tún sín. Möguleikar sjávarútvegs voru vannýttir. Félagslegt kerfi þjóðarinnar hrundi smátt og smátt; grónir siðir eins og bann við sífjaspellum voru á undanhaldi, en jafnframt náði þjóðin ekki að viðhalda fjölda sínum. Margir Íslendingar munu hafa sitthvað að athuga við einstök atriði í lýsingu Kirstenar Hastrup. En í meginatriðum hefur hnignunarkenningin ekki verið hrakin, og til eru einfaldar hlutlægar staðreyndir sem styðja hana.

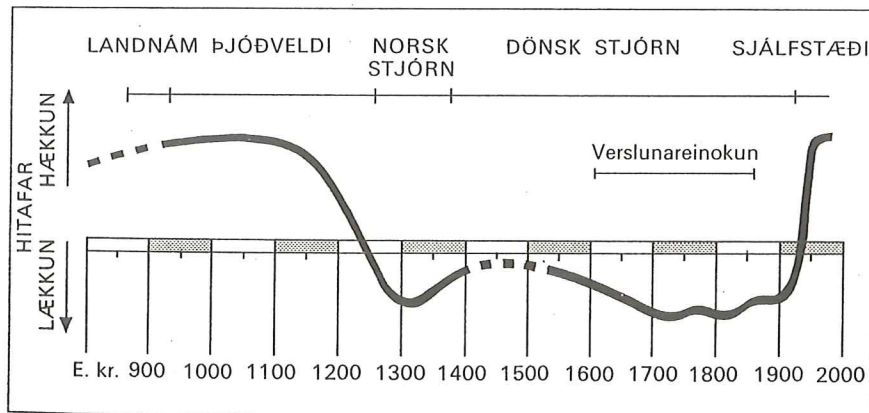
Svo aðeins fátt sé nefnt hefur fólksfjöldi líklega í besta falli staðið nokkurn veginn í stað frá því um 1100, þegar við höfum fyrstu tölur um fjölda skattskyldra bænda, til 1700, þegar við fáum fyrsta almenna manntalið, og þá átti landsmönnum enn eftir að fækka um nokkur þúsund á 18. öldinni. Enginn efast um að gróið land hefur minnkað verulega á þessu sama tímabili vegna uppblásturs. Búskaparhættir allir voru með miðaldarsniði, svo ekki sé sagt frumstæðu járnaldarsniði, og ekkert umtalsvert þéttbýli varð til uns Reykjavík varð 300 manna þorp á síðari hluta 18. aldar.

Það vill svo til að þetta hnignunartímabil, þessar myrku miðaldir Íslands-sögunnar, fellur nokkurn veginn saman við það skeið þegar Íslendingar voru undir stjórn norska og danska konungsvaldsins, og Íslendingar hafa löngum talið hnignunina stafa af samspili kólnandi loftslags, náttúruhamfara og útlendrar stjórnar. Þetta kemur til dæmis fram í Íslandssöguágripi Þorkels Bjarnasonar 1880, hinu fyrsta sinnar tegundar á síðari öldum (133):

Þá kom siðbótin og hratt um koll klerkaveldinu ... Hið útlenda konungsveldi tók nú við fyrir alvöru og varð samtaka harðindum og landplágum í því, að eyða velmegun og kröptum landsins, og lagði að lokum á smiðshöggið með því að selja landið á vald hinum eigingjörnu og harðdrægu einokunarkaupmönnum, en grimm lög og ófrelsi í flestum greinum lögðust yfir þjóðina með feiknarfargi ótta og skelfingar.

Þó birtist hugmyndin um þetta samspil loftslags og stjórnar líklega hvergi í skýrari mynd en í „örlagakúrfu Íslendinga“. Páll Bergþórsson veðurfræðingur reiknaði hana upphaflega út, sem einfalda kúrfu um áætlað meðal-

hitastig á Íslandi í tímans rás, og birti hana víða í svölútið ólíkum myndum (1967:55; 1969:340; 1987:215). Sigurður Þórarinnsson jarðfræðingur felldi svo saman í kúrfunni tvo örlagavalda Íslendinga sem jafnan reyndust vinna nokkurn veginn saman, kuldann og útlendu yfirvöldin (Sigurður Þórarinnsson 1969:364; 1974:37).

Mynd: „Örlagakúrfa Íslendinga“ í gerð Sigurðar Þórarinnssonar jarðfræðings. – *Saga Íslands* 1:37.

Hið nýja í svokallaðri nýrri söguskoðun íslenskra sagnfræðinga er það að stöðnunin, og kannski afturförin, sé að meginhluta hvorki sök kuldans né útlendinganna, heldur Íslendinga sjálfra. Landsmenn hafi að vísu flestir verið kúgaðir, en þeir hafi einkum verið kúgaðir af eigin landsmönnum. Fyrst er rétt að drepa á það sem minna máli skiptir hér, að veðurfarsskýringum hefur verið ýtt til hliðar með þeim rökum að það sé ekki einkum veðrið sem hafi áhrif, heldur viðbrögð manna við veðrinu. Gísli Gunnarsson (1980:3–4) tók dæmi af því þegar hey skemmdist að vetrarlagi, vegna þess að ekki voru hlöður til að varðveita það. Var það veðrið sem olli eyðileggingu heysins? Eða var það ekki öllu heldur það efnahagslega–félagslega kerfi og þar með gildismat samfélagsins sem olli því að ekki voru byggðar heyhlöður?¹ Ég efast að vísu um að það standist fræðilega að ýta veður-

¹ Þetta heyhlöðudæmi hefur að vísu verið dregið í efa með þeim rökum að yfirburðir hlöðu framyfir tyrft útihey hafi varla réttlætt kostnaðinn af hlöðubyggingum (Orri Vésteinsson 1989). Þó finnst mér það standa óraskað að það sé tæknileg afturför að hætta að nota hlöður.

farsskýringum til hliðar á þennan hátt, en það er ekki umræðuefni mitt hér og nú. Ég er aðeins að skýra hvers vegna þær hafa ýst út í horn í umræðunni síðustu árin.

Þá eigum við eftir spurninguna um það hvort það voru útlendir menn eða innlendir sem stýrðu íslensku samfélagi niður á við í sjö eða átta aldir, og þá komum við óhjákvæmilega að því hverjir stýrðu Íslandi.

Söguskoðun þjóðernishyggjunnar dró fram skarpar andstæður í stjórnmálasögu Íslendinga á tímabilinu. Annars vegar var talið að þeir hefðu formlega og að réttu lagi átt mikið sjálfstæði innan norska og síðar danska konungsveldisins, allt þar til einveldi konungs komst á árið 1662. Íslendingar gengust undir vald Noregskonungs á árunum 1262–64 með samningi sem enn er varðveittur. Þar segir að Íslendingar skuli borga konungi skatt, og síðan (*Ísl. fornbréfasafn* 1:620): „Hier j mot skal konungr lata oss naa fridi og jslendskum laugum.“ Þessi orð voru jafnan skilin svo að konungur hefði heitið Íslendingum löggjafarvaldi, ásamt sjálfum sér; stjórnskipunarstaða Íslands var nánast túlkuð eins og það hefði verið þingbundið konungsríki, þar sem báðir aðilar, þjóðhöfðingi og þing, hafa frumkvæðisrétt og báðir neitunarvald um löggjöf. Á þessum skilningi voru kröfur Íslendinga um endurheimt sjálfstæðis á 19. öld reistar að verulegu leyti. Eftir að konungur lagði einveldi sitt niður þóttust Íslendingar eiga samningsbundinn rétt á að endurheimta þingbundna konungsstjórn. Ég þykist hins vegar hafa sýnt fram á að orðasambandið „að ná lögum“ merki einungis að ná rétti sínum samkvæmt lögum; sáttmáli konungs og Íslendinga fjalli því ekki um það hver hafi rétt til að setja Íslendingum lög í framtíðinni. Misskilningur manna á þessu ákvæði stafar ekki bara af óskhyggju þjóðernissinna heldur af sögulegum anakrónisma. Menn héldu að Íslendingar hlytu að hafa samið um löggjafarvald þegar þeir sömdu við konung, vegna þess að á tímum stjórnarskránna á 19. öld var það sjálfsagt mál að vilja hafa hrein og klár skrifleg ákvæði um löggjafarvald. En það átti engan veginn við á miðöldum (Gunnar Karlsson 1991).

Það er líka næsta óljóst hverjir höfðu rétt til að segja nei við lögum á Íslandi á næstu öldum. Athuganir mínar (1991:67–73) benda til að Íslendingar hafi engan veginn haft það á hreinu á síðmiðöldum að það eitt væru lög á Íslandi sem þeir hefðu samþykkt. Einu konungsboðin sem þeir töldu sig ævinlega og ótvírætt hafa rétt til að synja um voru boð um nýja skatta.

Engu að síður varð Ísland að mestu leyti sérstakt lagaumdæmi innan konungsríkisins. Það fékk sérstaka lögbók skömmu eftir að það varð skattland Noregskonungs á 13. öld, og hún átti eftir að verða megingrundvöllur

íslenskrar löggjafar fram á 18. öld. Oft var að vísu dæmt eftir norskum og dönskum lögum, jafnvel án þess að nokkurs staðar hefði verið tekin nokkur formleg ákvörðun um að láta þau gilda fyrir Ísland, en meginreglan var jafnan sú að engin lög teldust gilda á Íslandi nema þau væru birt þar, á Alþingi meðan það starfaði fram að aldamótunum 1800. Ýmist voru laga-boð birt á dönsku eða íslensku (Einar Arnórsson 1949:11–12). Þessi skipun gaf Íslendingum auðvitað ekki í sjálfri sér neitt vald um löggjöf; að minnsta kosti á einveldistímanum voru konungur og embættismenn hans í Kaupmannahöfn fjálsir að ákveða hvað af lögum sem voru tekin í gildi fyrir Danmörku eða Noreg skyldi líka taka gildi á Íslandi. En fyrirkomulagið hélt Íslandi samt sem sérstöku lagaumdæmi.

Hvort sem við höfum í huga lög eða önnur fyrirmæli skiptir máli að vita hvort það voru íslenskir menn eða útlendir sem tóku ákvarðanir um Ísland og Íslendinga á öldum konungsveldisins. Hér komum við að hinni hlið andstæðunnar í söguskoðun þjóðernishyggjunnar. Hún gekk jafnan út frá því, svotil umyrðalaust, að Íslandi hefði verið stjórnað af útlendingum meðan landið var skattland útlendra konunga. Boðberar hinnar nýju söguskoðunar hafa hins vegar dregið fram í dagsljósið hlutdeild íslenskrar yfirstéttar í stjórn landsins og þar með í kúgun landans. Næstum því frá upphafi norskrar stjórnar á Íslandi gerðu Íslendingar kröfu til þess að fá að hafa fyrir sig öll konungsembætti á landinu, utan starf æðsta umboðsmanns konungs, hirðstjórans eða höfuðsmannsins, eins og hann var kallaður. Árið 1302, 40 árum eftir að sáttmálinn við konung var samþykktur fyrst, var hann endurnýjaður á Alþingi, með viðbótarákvæði (*Ísl. fornbréfasafn* 1:637): „Item at islendzker sie lavgmenn ok syslv menn aa landi vorv. af þeirra ætt sem at fornu hafua godordin vpp gefit.“ Nú er málið auðvitað ekki svo einfalt að þessari reglu hafi ævinlega verið fylgt. En óhætt mun að fullyrða að langflestir lögmenn og sýslumenn á Íslandi hafi verið íslenskir að uppruna á tímanum fram að einveldi. Einnig eru mörg dæmi þess að konungur hafði íslenska menn í þjónustu sinni sem hirðstjóra yfir Íslandi (Jón Halldórsson 1886:611–54). Annars hefur ekki verið gerð skipuleg könnun á þjóðernisuppruna íslenskra embættismanna fyrr en á einveldistímanum. En sænski sagnfræðingurinn Harald Gustafsson athugaði í doktorsritgerð sinni uppruna allra sýslumanna sem höfðu embætti á Íslandi á tímabilinu 1720–90. Þeir voru samtals 78; af þeim voru 75 fæddir á Íslandi en þrír í Danmörku. Meira en helmingur af æðri stjórnsýsluembættismönnum á sama tímabili, stiftamtömönnum, amtmönnum, landfógetum og lögmönnum, var af íslenskum uppruna líka (Gustafsson 1985:78–79, 290–93). Þess-

um embættismönnum var auðvitað ætlað að fylgja fyrirmælum hins einvalda konungs og embættismanna hans í kansellí og rentukammeri í Kaupmannahöfn, og þar var ekki mikið um Íslendinga. Aðeins einn maður af íslenskum uppruna, Jón Eiríksson, náði upp í verulega háa áhrifastöðu í danska stjórnkerfinu á 18. öld. En það var meginviðfangsefni Haralds Gustafsson í doktorsritgerðinni að kanna hvar og af hverjum ákvarðanir um stjórn Íslands voru teknar á einveldistímanum, og niðurstaða hans er sú að það hafi oftast en ekki verið íslenskir embættismenn á Íslandi sem réðu stefnunni (t.d. Gustafsson 1985:161, 168–69, 237–40, 274–82).

Þessi íslenska yfirstétt var landeigendastétt ekki síður en embættismanna, jafnvel frekar. Hún átti að minnsta kosti fjórðung landsins; ríflega helmingur jarðeigna á Íslandi var í einkaeign um aldamótin 1700, og helmingurinn af þessum helmingi var í eigu 80 einstaklinga (Bragi Guðmundsson 1985:31–35). Þessi jarðeigendahópur lagði til menn í flest embætti sem stóðu Íslendingum til boða. Og allt fram að aldamótunum 1800 kom að minnsta kosti nokkur hluti þessa hóps saman á Alþingi á Þingvöllum hvert sumar, ásamt völdum hópi bænda. Þar gat íslenska yfirstéttin borið sig saman um stjórn landsins, og eftir því sem Alþingi varð fásóttara og styttra á 18. öld óx að sama skapi skrifleg embættisfærsla í landinu. Innlenda stjórnkerfið fór æ meira að vinna að skrifstofuhætti.

Þetta íslenska stjórnkerfi hafði auðvitað samskipti sín við Kaupmannahöfn á dönsku. En innanlands fór stjórn landsins að mestu leyti fram á íslensku. Ritmenning Íslendinga getur ekki kallast blómleg á þessum tímum, en hún var alla tíð íslensk. Bækur voru gefnar út á íslensku síðan á 16. öld. Danir sýndu aldrei minnsta áhuga á að gera Íslendinga danska að þjóðerni.

Það er kjarninn í boðskap hinnar nýju söguskoðunar að íslenski landeigenda- og embættismannahópurinn hafi haldið samfélaginu í föstum skorðum og hindrað að sjávarútvegur yrði sjálfstæður atvinnuvegur sem risi undir þéttbýlismyndun og efnahagslegum vexti. Gísli Gunnarsson má líklega kallast áhrifamesti málsvari þessa sjónarmiðs með doktorsritgerð sinni um einokunarverslun Dana á Íslandi (1983), sem höfundur hefur endurritað á íslensku (1987). Íslendingar voru almennt haldnir áhættuhræðslu, sem er algeng meðal fátækra þjóða, segir Gísli. Ríkismenn voru ekki síður andsnúnir breytingum en almenningur, og þeir höfðu sérstaklega ímugust á því að sjávarútvegur þróaðist sem sjálfstæður atvinnuvegur. Tækninýjungar og efnahagsleg hagræðing, svo sem færi með marga öngla, maðurkur í beitu eða ráðstafanir til að hvetja vinnumenn til aukinna afkasta við fiski-drátt, voru bannaðar með dómum. Einokunarverslun Dana hélt verslunar-

áhættu og verslunargróða burt frá Íslendingum og féll þannig ágætlega að fornum íslenskum samfélagsháttum, enda vildu leiðtogar Íslendinga flestir halda henni áfram þegar dönskum embættismönnum fór að detta í hug að afnema hana á síðari hluta 18. aldar.

Á 17. öld uppgötvuðu menntaðir Svíar og Danir að Íslendingar geymdu skinnhandrit þar sem sagt var frá ævafornum konungum þeirra sjálfra. Og þar við bættist að hvaða Íslendingur sem var, jafnvel fangi sem var sendur utan til að þræla í járnnum, gat lesið þessi handrit fyrirhafnarlaust, væri hann á annað borð læs. Þessi uppgötvun var upphafið að djúgu álitu á Íslendingum á Norðurlöndum, sem kannski reis hæst í rómantík 19. aldar (Gunnar Karlsson 1995a:43–45). Allt fram að því hafði ríkisvaldið tæpast haft áhuga á nokkru íslensku, nema hertum þorski. Ekkert er líklega skýrara merki um áhugaleysi danska ríkisvaldsins á eylandum sínum í Norður-Atlantshafi en það að þeir skyldu týna grænlenzku þjóðinni og ekki reyna að leita að henni í ein 200 ár. Danir voru að vísu ekki alveg eins hirðulausir um Íslendinga; þeir ómökuðu sig þó til dæmis til að neyða upp á þá siðaskiptum til lútherstrúar innan 20 ára frá þeim tíma þegar þau urðu í heimalandinu. Annars lítur út fyrir að Dönum hafi verið nokkurn veginn sama um hvað gerðist á Íslandi ef fiskurinn barst inn í danska ríkið. Þeir háðu langvinna baráttu gegn fiskverslun Englendinga og Þjóðverja við Íslendinga á 15. og 16. öld, náðu að einoka Íslandsverslunina um aldamótin 1600 og héldu henni að mestu í dönskum höndum langt fram eftir 19. öld. Rannsóknir benda til að þessi verslun hafi oftast verið arðbær, þótt hún yrði stundum fyrir aföllum, og skilaði sjaldan neinum rosagróða. Gísli Gunnarsson (1987:268) telur að Íslandsverslun Dana hafi þó verið mikilvægari fyrir atvinnulíf Kaupmannahafnar og sem aflvaki úthafssiglinga Dana. Það er augljósasta tjón Íslendinga af sambandinu við Dani að þessi arður og þessi tæknilega starfsreynsla varð ekki eftir á Íslandi. Hins vegar getum við ekki kennt Dönum einum um þennan skaða ef það er rétt að einokunarverslunin hafi einnig og ekki síður þjónað hagsmunum íslenska landeigendahópsins, eins og hann skildi þá.

Þetta er í grófum dráttum skoðun flestra núlifandi íslenskra sagnfræðinga á stöðu Íslands í dansk-norska ríkinu. Hún er vafalaust að vissu leyti andóf gegn nokkuð einstrengingslegri þjóðernishyggju í sagnfræði Íslendinga á síðari hluta 19. aldar og fyrri hluta hinnar 20. Við hljótum stundum að fara svolítið hjá okkur við að lesa upphafningu eigin þjóðar í ritum gömlu karlanna okkar, og þá reyna kannski sumir að firra sig gömlu þjóðrembunni með því að halda sig nær hinum öfgunum. Eins er ný sögu-

skoðun Íslendinga vitaskuld mótuð af nýjum sjónarmiðum um þjóðernishyggju almennt og yfirleitt. Þjóðernishyggjusagan var skrifuð af mönnum sem gengu út frá því sem gefnu að það væri hverri þjóð betra að vera stjórnaf af mönnum af eigin þjóðerni. Sambandið á milli hnignunar og útlendrar stjórnar í örlagakúrfu Íslendinga var ekkert annað en staðbundin staðfesting á almennt viðurkenndum sannindum. Nú er þetta ekki eins sjálfsagður hlutur lengur, eins og við vitum. Margir trúa því, svo að dæmi sé tekið, að þjóðirnar verði sælli undir stjórn manna af ýmsum þjóðernum í Brussel en af eigin samlöndum í eigin höfuðborg. Bæði gamla söguskoðunin og sú nýja eru sýnilega spröttar af samtímaaðstæðum (sbr. Gunnar Karlsson 1995b).

Þegar ég segi þetta er ég að vissu leyti að hlaupast undan merkjum nýju söguskoðunarinnar. Sé hún sprottin af aðstæðum okkar í samtímanum hefur hún kannski enga fullgilda heimtingu á að við trúum henni fremur en þeirri gömlu. Ég ætla að leyfa mér að enda á svolitlum efasemdum.

Íslendingar gengust undir stjórn Noregskonungs á 13. öld án þess að vera beinlínis neyddir til þess, enda þótti fræðimönnum á blómatíma þjóðernishyggjunnar að landsmönnum hefði verið frelsið nokkuð laust í hendi. Sigurður Nordal gerði eins og aðrir ráð fyrir því að Hákon konungur Hákonarson hefði þvingað Íslendinga til undirgefni með því að ýta undir ófrið meðal þeirra sjálfra í landinu. Út frá því sjónarmiði lagði Sigurður dóm á frammistöðu landa sinna (1942:340–41):

Auðvitað gátu Íslendingar ekki um 1260 séð fyrir, hversu miklar afleiðingar og illar friðkaupin við Hákon gamla mundu hafa á næstu öldum. En þau voru eigi að síður frá sjónarmiði samtímans ósamboðin þjóð, sem var frá fornu fari stórlát og harðfeng og hafði lengi búið að fullu sjálfstæði og merkilegri menningu. Talið er, að á tímabilinu frá 1208–1260 hafi um 350 menn fallið í bardögum eða verið teknir af lífi á Íslandi. Ófriðurinn var ekki mannskæðari en svo. ... Sé þess gætt, að talsverðar róstur mundu hafa verið í landinu án tilverknaðar konungs; engum hinum hörðustu ráðum hafði verið beitt, hernaði á landið eða farbönnunum af hálfu konungs né bannlýsingu landsins af kirkjunnar hálfu, – verður ekki með sanni sagt, að Íslendingar hafi verið dýrseldir á frelsið. ... Íslendingum hefði verið vorkunnarlaust að þrauka enn um skeið og láta skeika að sköpuðu, hvort þeir gætu ekki staðið af sér harðara él, ef yfir skylli.

Samt sem áður vitum við að sú hugmynd að gerast þegnar Noregskonungs varð ekki umsvifalaust neitt afskaplega vinsæl á Íslandi. Það tók Hákon kon-

ung Hákonarson meira en 40 ár að fá nógu marga þeirra manna sem máli skiptu á Íslandi til að fallast á hana. Næstu aldirnar eftir þá atburði er fátt heimilda frá Íslandi, en þegar þjóðin stígur fram úr myrkri heimildaskortsins aftur, á 16. og 17. öld, þá er hún uppfull af hugmyndum, sem vissulega eru í stíl við húmanisma þeirra tíma, að fortíðin hafi verið betri og glæstari en nútíminn. Á 17. öld tjáði presturinn og sálmaskáldið Hallgrímur Pétursson þá hugsun á hljómmikinn og eiginlega furðu ókristilegan hátt í kvæði (1890:351):

Ísland má sanna
það átti völ manna
þá alt stóð í blóma;
glæ sóttu hranna
til ríkra kóngs ranna
vel reyndir að sóma;
ýmuleiks anna
þeir ym þorðu kanna,
sem yrki forn róma;
ilþorns og tanna
óx æði varganna
þar einn beitti skjóma.

Íslendingar þessa tíma kunnu ekki, fremur en aðrir Evrópumenn þá, að orða hugsanir um sjálfstæði þjóða. Það var tæpast til sem meðvitað keppikefli. Ég á samt bágð með að verjast þeirri hugsun að eynd og framtaksleysi Íslendinga á öldunum eftir að þeir gerðust konungs þegnar eigi að einhverju leyti rætur í tilfinningu um að þeir hafi gefið eitthvað mikilvægt upp á bátinn, að þeir hafi misst einhvern hluta af réttlætingu þess að vera Íslendingar, að þeir hafi beðið tjón á sjálfsmynd sinni. Ég get ekki með nokkru móti sannað þessa skoðun, varla einu sinni leitt líkur að henni, en ég held að við ættum samt ekki að gleyma henni.

HEIMILDIR

Bragi Guðmundsson. 1985. *Efnumenn og eignir þeirra um 1700*. Athugun á íslenskum góseigendum í jarðabók Árna og Páls og fleiri heimildum. Sagnfræðistofnun, Ritsafn 14. Reykjavík.

Einar Arnórsson. 1949. *Alþingi og frelsisbaráttan 1845–1874*. Saga Alþingis 2. Reykjavík.

- Fjölur*. Árs-rit handa Íslendingum 1, 1835.
- Gísli Gunnarsson. 1980. *A Study of Causal Relations in Climate and History*. With an emphasis on the Icelandic experience. Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen Lunds Universitet 17. Lund.
- Gísli Gunnarsson. 1983. *Monopoly Trade and Economic Stagnation*. Studies in the Foreign Trade of Iceland 1602–1787. Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen i Lund 38. Lund.
- Gísli Gunnarsson. 1987. *Upp er boðið Ísaland*. Einokunarverslun og íslenskt samfélag 1602–1787. Reykjavík.
- Gunnar Karlsson. 1991. Að ná íslenskum lögum. Um lagaákvæði Gamla sáttmála og löggjafarvald á Íslandi í veldi Noregskonungs. *Yfir Íslandsála*. Afmælisrit til heiðurs Magnúsi Stefánssyni sextugum 25. desember 1991, bls. 53–75. Reykjavík.
- Gunnar Karlsson. 1995a. The Emergence of Nationalism in Iceland. *Ethnicity and Nation Building in the Nordic World*, bls. 33–62. London.
- Gunnar Karlsson. 1995b. Hvernig verður ný söguskoðun til? *Saga* 33:77–85.
- Gustafsson, Harald. 1985. *Mellan kung och allmog* – ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island. Acta Universitatis Stockholmiensis 33. Stockholm.
- Hallgrímur Pétursson. 1890. *Sálmar og kvæði* 2. Reykjavík.
- Hastrup, Kirsten. 1990. *Nature and Policy in Iceland 1400–1800*. An Anthropological Analysis of History and Mentality. Oxford.
- Íslenskt fornbréfasafn*, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenska menn. 1. Kaupmannahöfn, 1857–76.
- Jón Halldórsson. 1886. Hirðstjóra annáll Jóns prófests Halldórssonar. Með formála og athugasemdum eptir Guðmund Þorláksson. *Safn til sögu Íslands* 2. Kaupmannahöfn.
- Orri Vésteinsson. 1989. Mygluskán og hálfblautur ruddi. Hvernig geymdu menn hey til forna? *Sagnir* 10:18–26.
- Páll Bergþórsson. 1967. Kuldaskeið um 1300? *Veðrið* 12,2:55–58.
- Páll Bergþórsson. 1969. Hafís og hitastig á liðnum öldum. *Hafísinn*, bls. 333–45.
- Páll Bergþórsson. 1987. Veðurfar á Íslandi. *Íslensk hjóðmenning* 1, bls. 195–225. Reykjavík.
- Sigurður Nordal. 1942. *Íslensk menning* I. Reykjavík.
- Sigurður Þórarinnsson. 1969. Afleiðingar jöklabreytinga á Íslandi ef tímabil hafísára fer í hönd. *Hafísinn*, bls. 364–88. Reykjavík.
- Sigurður Þórarinnsson. 1974. Sambúð lands og lýðs í ellefu aldir. *Saga Íslands* 1, bls. 27–97.
- Þorkell Bjarnason. 1880. *Ágrip af sögu Íslands*. Reykjavík.

SUMMARY

When Icelanders severed their ties with the Danish Crown fifty years ago, they were unanimous in the opinion that these ties had been extremely harmful for Iceland. This was rarely doubted until about 1980, but since then, most previously accepted opinions on these matters have been seriously questioned. No one denies that Icelandic society was stagnant and poor for a period which coincides roughly with the centuries that Iceland was in a union with Norway and later Denmark. The population was at best, roughly constant. The land became gradually poorer because of erosion. No accumulation of wealth took place in the country. No towns or villages grew up until Reykjavík became a hamlet of about 300 inhabitants during the second half of the 18th century.

The so-called new interpretation of Icelandic history does not question this, but it maintains that the stagnation is only to a limited degree the fault of the Crown. Although it is true that most Icelandic people were suppressed, they were for the most part suppressed by an internal class of landowners who owned more than a quarter of the land and monopolized most of the higher offices within the country. This class, it is maintained, kept the society in stagnation, especially by preventing fishing from becoming an independent industry that could support the growth of towns and secure economic growth.

It is clear that Iceland enjoyed a high degree of autonomy within the realm. The country was a separate law district, the main rule being that no stipulation was considered proper law there until it had been promulgated in the country itself. More important, however, is that the officials were, for the most part, of Icelandic origin. Only the highest commissaries of the Crown were normally of foreign birth, although it also happened that Icelanders were entrusted with such high offices. A research of individual cases shows that the Icelandic officials had decisive influence on the rule of Iceland, even in the heyday of absolutism.

Literary culture in Iceland was by no means blooming in this period. Its medium, however, was mostly the Icelandic language, although Danish occurs in correspondence between Icelandic officials. Books were published in Icelandic from the 16th century. The Danes never attempted to make the Icelandic population adopt the Danish national culture.

Until the Danes discovered medieval Icelandic saga literature in the 17th century, they had practically no interest in anything Icelandic, except dried cod. As long as the Icelandic stockfish reached Copenhagen, they did not care what happened in Iceland. In the 15th and 16th centuries they fought a prolonged battle to expel English and German fishermen and merchants from the coasts of Iceland and managed to monopolize foreign trade in the country practically throughout the 17th and 18th centuries. All research indicates that the trade was normally profitable, and the most obvious damage done to Iceland in her union with Denmark was the constant removal of that profit from the country. On the other hand, it is doubtful now that this can be blamed on the Danes alone, because the trade monopoly seemed also to serve the interests of the Icelandic landowners.

This is how most Icelandic historians now look upon Iceland's lot in the union. Of course, it can be asked if this tells the whole story. Is it possible that Icelanders lost a valuable part of their self-image when they succumbed to the Norwegian Crown?

Føroyar í seinna heimsbardaga

Frá amti um sjálvstýri til heimastýri

Í hesum fyrilestri verður dentur lagdur á tær óvæntaðu politisku broytingar, sum í krígsárunum máttu henda í viðurskiftunum millum Føroya og Danmarkar. Síðan aldaskiftið hevði so at siga alt politiskt stríð í Føroyum staðið millum »samband« og »sjálvstýri«. Næstan alla tíðina hevði sambandspolitikkurin havt stóran meiriluta.

Við herseting Danmarkar hin 9. apríl 1940 var alt grundarlagið fyri sambandspolitikkinum burtur. Alt samband við donsku stjórnina var slitið. Føroyingar sótu eftir við tveimum leivdum frá einari óvirkandi politiskari skipan: einum stórum meiriluta av sambandsmonnum á Føroya Løgtingi og einum donskum amtmanni, sum einki samband hevði við stjórn sína; sjálvur hevði hann einki politiskt vald, bara umsitingarligt.

Hin 13. apríl hersettu bretar Føroyar, tá ið krússarin »Suffolk« og tveir vápnaðir trolarar settu teir fyrstu »Royal Marines« á land í Tórshavn. Við »Suffolk« kom eisini bretscur konsul, hin blaðungi Frederic C. Mason, sum hevði umboð sítt beinleiðis frá bretska uttanríkisráðharranum Halifax, lordi. Endamálið var at forða týskari hermegi at fáa fótin fastan í Føroyum. Meðan bardagin vardi, vóru um 5.000 bretskir hermenn í Føroyum. Høvudsstøð teirra var á Skansanum í Tórshavn, men høvuðsmegi teirra var í Vágoy. Allir føroyingar, sum fóru úr øðrum pørtum av Føroyum vestur í Vágar, skuldu hava serligt pass, sum varð stemplað av bretsku myndugleikunum. Amtmaðurin gjørdi bretum greitt, at hann einki samband hevði við stjórn sína í Danmark og tí var uttan myndugleika. Ikki amtmaðurin, men Føroya Løgting mótmælti formliga hersetingini. Vert er at leggja til merkis, at tað var formaður løgtingsins og ikki amtmaðurin, sum handaði mótmælið. Tað var stutt og var soljóðandi:

Føroya løgting fekk í gjár boð um, at Ongland ætlar at seta hermenn á land at verja landið. Tað er støða tingsins, at halda Føroyar uttan fyri bardagan og ósemjuna landanna millum. Tingið tekur fyrivarni viðvíkjandi sínum rættindum og mótmælir, at annað, um enn vinarliga sinnað, ríki setir hermenn á land her, men troðkandi umstøður valda, at einki býti er at gera.

Føroya løgting, sum gjøgnum øldir og undir skiftandi viðurskiftum hevur umboðað Føroyar, undir heimild teirra skrivaðu og óskrivaðu lóga, roknar við og ynskir, at einki verður broytt Føroyum viðvíkjandi uttan samráðing við tingið.

Hilbert amtmaður hevur skilliga ikki kent nýggju støðu sína. Hann hevði ongar politiskar »referansur«. Danskir sendiharrar í øðrum londum vistu heldur ikki, hvat teir skuldu halda og gera.

Eftir natúrrættinum var kongur Danmarkar ikki longur førur fyri at út-inna vald sítt yvir Føroyum, og valdið yvir landinum var fallið aftur til umboð Føroya fólks, sum var Føroya Løgting. Heimspekiliga var hetta í fullum samsvari við læruna hjá Rousseau o.ø. um »fólkasuverenitetin« og – um farið verður longri aftur – í samsvari við hina gomlu »in tyrannos«-regluna í rómverjarættinum.

Amtmaður sendi tó út »Meddelelse til Befolkningen paa Færøerne«. Hann greiddi frá, at Bretland hevði hersett Føroyar. Hann skilaði til: »Denne Besættelse af Færøerne er udelukkende af militær Art og ændrer ikke andet i Øernes hidtidige Stilling end, hvad der følger af Troppernes Tilstedeværelse«. Tað kundi bara merkja, at Føroyar, hóast tær broyttu umstøður, enn vóru eitt danskt amt.

Hetta var eisini hin almenna bretska støðan. Mason endurtók boð flotamálaráðharrans Churchills, at hersetingin fór at vara, »until the moment comes they will be handed back to Denmark«. Bretar lögdu seg tó ikki upp í føroyskan politikk, tá ið sjálvstýrispolitikkurin við Fólkaflokkinum tók at vaksa, serliga eftir 1943. Tað veruliga valdið var hjá teimum, hvat enn føroyingar hildu. Í grundini vóru teir farnir úr Føroyum, tá ið hin stóra uppgerðin kom.

Føroyingar noyddust nú at stýra sær sjálvum. Tað næstan surrealistiska í hesi støðu var, at sambandsmeirilutin á tingi saman við amtmanni mátti rigga til eina føroyska stjórnarskipan. Hetta hendi 7. mai 1940. Til tess at tryggja sambandið varð henda neyðuga stýrisskipan nevnd »bráðfeingis« (»foreløbig«) eins og allar aðrar fyriskipanir, sum løgtingið gav innan hesa bráðfeingis stýrisskipan, sum var galdandi fram til 1948.

Tá ið danir gingu undir Antikomintern-sáttmálan í 1941, umboðaði amtmaðurin í veruleikanum eina stjórn, sum formliga var í parti við teimum londum, sum vóru í kríggi móti teimum sameindu – sum høvdu hersett Føroyar, søktu skip og drupu menn. Tað var tó øllum greitt, at Danmark av neyð var farið upp í hesa samgongu.

Við herseting og framhaldandi sigling gjørdist hin gamli tjóðskaparligi

stríðsspurningurin um egið føroyskt flagg beinleiðis átrókandi. Føroyingar sjálvir høvdu ikki verið samdir um hetta flagg: Skuldi tað vera gamla vápnamerki Føroya, veðrurin, skuldi tað avmynda tjaldrið, sum varði landsmenn móti rovfuglum – ella skuldi tað vera tað krossmerkið, sum føroyingar í Keypmannahavn høvdu borið fram í 1919? Frá um leið 1920 var eingin ivi um, at tað skuldi vera krossmerkið. »Dannebrog« kundi ikki væl nýtast eftir 9. apríl 1940. Bretar avgjördu spurningin. Ímóti politikki amtmansins góðkendi bretska Admiralitetið hin 25. apríl 1940 hitt føroyska Merkið, sum øll føroysk skip nú skuldu sigla undir, og við »Faroer« ella »Føroyar« málaðum á bógnum. Summir skiparar høvdu leingi brúkt føroysk fløgg, sum í grundini vóru ólóglig. Kend er søgan um skiparan á sluppini »Boðasteini« úr Fuglafirði, sum burtur úr einum mjølposa, eini bláari skjúrtu og einum »Dannebrog« gjörði eitt føroyskt flagg, sum varð neglt á skipið. Úr hesum frumevnum fingust litirnir og tilfarið til eitt føroyskt flagg.

Hetta var eitt fait accompli, sum danskir myndugleikar máttu góðtaka. Heimastýrislógin fekk tó henda veruleika »modereraðan« við at staðfesta: »Der anerkendes et færøsk flag«.

Krígssárin vaks sjálvstýrispolitikkurin sum aldri fyrr. Tá ið kríggið endaði, restaði Fólkaflokkinum bara eina atkvøðu í at hava meiriluta á tingi, og sum gongdin hevði verið, hevði hesin meiriluti verið vunnin skjótt.

Við krígsløk var eitt kapitl í føroysk-donskum viðurskiftum farið í søguna – og vendast kundi ikki aftur. Spurningurin mátti tí vera, hvør samstarvsformur kundi fáast fyri framtíðina – ein nýggjur ella eingin.

Bretar fóru úr Føroyum so líðandi frá mai til september/oktober. Sostatt var »kríggið« fyri Føroya viðkomandi liðugt.

Eftir stóð stjórnarspurningurin, sum júst kríggið hevði givið nýtt grundarlag. Samráðingar góvu einki úrslit. Danir settu tí føroyingum knívin á barkan: valið millum eitt sera afturhaldandi stjórnaruppskot, sum skuldi geva lítið meiri enn amtsstøðuna aftur, og eitt, sum hevði ta hótandi orðingina: »løsrivelse fra Danmark«. Her vóru tveir spurningar í at velja, og føroyskir veljarar vóru loystir frá flokkum sínum.

Eingin – hvørki í Føroyum ella í Danmark – hevði væntað úrslitið av fólkaatkvøðuni hin 14. september 1946: Føroyingar valdu loysing! Danski forsætisráðharrin gjörði greitt, at Danmark og Føroyar máttu skiljast. Eisini á lögtingi hevði loysingin ein mann í meiriluta, og lögtingið samtykti at gera fyrireikingar til stjórnarstovnar. Hetta segði danska stjórnin vera ólóglig. Kongur sendi Føroya Løgting heim, og nýval varð útskrivað.

Úrslitið av løgtingsvalinum var ein meiriluti ímóti úrslitinum av fólkaat-

kvøðuni. Men vendast kundi ikki aftur til amtsskipanina, og heldur ikki danska stjórnaruppskotið kundi góðtakast.

Hálvt annað ár seinni samtykti danski Ríkisdagurin »Lov om Færøernes Hjemmestyre«. Henda danska heimastýrslóg frá 23. mars 1948 kom sostatt í gildi fyri ta stýrisskipan, sum Føroya Løgting hevði samtykt hin 10. mai 1940, og sum Føroyar høvdu verið stýrðar eftir í 8 ár. Heimastýrslógin gekk sostatt beint ímóti teirri avgerð um stýrisskipanar-viðurskifti Føroya, sum danir í 1946 høvdu noytt føroyingar at taka.

Hin politiska og búskaparliga støðan í Føroyum kann bara tulkast sum ein beinleiðis avleiðing av teirri ráðagerð, sum heimastýrisskipanin var. Tann ábyrgd, føroyingar høvdu tikið yvir á seg hin 14. september 1946, varð tikin frá teimum júst av teimum føroysku og donsku politikarum, sum høvdu evnað til spurningarnar og sett treytirnar.

Spurningurin um sjálvstýri ella samband varð sendur út til eina fólkaatkvøðu, sum gekk ætlanini við henni ímóti. »Lov om Færøernes Hjemmestyre« fór ikki til fólkaatkvøðu, men varð sett í gildi sum ein vanlig dansk lóg. Løgfrøðingar rokna vanliga við trimum »rættarkeldum«: grundlóg, lóg og fyriskipan. Tær fyriskipanir, sum løgtingið ger, hava av donskum løgfrøðingum verið útlagdar sum fyriskipanir, sum danskar kommunur kunnu gera; tó við teirri viðmerking, at hetta var ein kommunal skipan »af usædvanligt vidtgående omfang«. Føroya Løgting kann tí bara gera lógbindandi samtyktir, sum ikki ganga ímóti heimastýrslógini. Tær eita tí ikki lógir, men »løgtingslógir« (»lagtingslove«) og kunnu tí bara hava virði sum fyriskipanir.

Fyri einum ári síðan samtykti Føroya Løgting eina nýggja »løgtingslóg« um »Stýrisskipan Føroya í sermálum«. Teir ungu løgfrøðingar, sum gjørdi hetta uppskot, sum nú kemur í gildi á ólavsvøku, kallaðu hesa skipan um stýringina av Føroyum innan heimastýrslógina »stýrisskipanarlóg«, t.e. sum høvdu Føroyar fingið eina »konstitutiún«. Men hetta er eingin konstitutiún; tað løgfrøðiliga ella stjórnarliga virðið er ikki at rokna sum annað enn tann rættur, sum føroyskar kommunur hava at gera heilsusamtyktir og aðrar staðbundnar samtyktir. Hetta er eingin »stýrisskipanarlóg« ella »konstitutiún« – men ein skipan av einum kommunalum sjálvstýri »af et usædvanligt vidtgående omfang«. Føroyar vóru ikki longur eitt amt.

Amtmaður fekk nú titulin ríkisumboðsmaður. Í enskum umsetingum verður hann nú vanliga kallaður »governor«.

Og við tí endaði tað sjálvstýri, sum føroyingar noyddust at taka í 1940, og sum teir valdu í 1946. Við heimastýrisskipanini endaði tann politiska menn-

ing, sum verið hevði síðan byrjan aldarinnar. Heimastýrslógin viðurkennir ikki føroyingar sum eina »tjóð«, men sum »et selvstyrende folkesamfund i det danske rige«.

Tað stóra framstigið var, at nú høvdu danskir og føroyskir politikarir og embættismenn viðurkent føroyingar sum »fólk«. »Folkesamfund« er annars ikki at finna í »Ordbog over det danske Sprog«. Tó eru har nógv onnur »samfund« – tey flestu úr tí zoologiska heiminum.

Tað var ikki stór lön fyri støðu føroyinga um at vera í »tí frælsa heiminum« í heimsbardaganum – og fyri tey offur, teir høvdu latið fyri hesa støðu.

Í dag er øllum føroyingum eyðsýnt, at henda politiska skipan ikki virkar serliga væl longur, hvørki hjá føroyingum ella dønnum.

Hvøjar avleiðingar hetta fær, er ikki evnið í hesum stutta fyrilestri. Søgugranskararnir kunnu eiga fortíðina. Framtíðina eiga profetarnir.

Serliga teir smáu politisku profetarnir.

SUMMARY

In this paper the emphasis is on the unexpected political changes which were bound to occur in the relationship between the Faroes and Denmark as a result of World War II. Since the turn of the century practically all political disagreement had concentrated on »union« and »independence«. Most of the time the unionists were the majority. With the occupation of Denmark April 9, 1940 all foundation for union policy was gone. The Faroese were left with two pieces of remains from an inactive political system: A large majority of unionists at Føroya Løgting and a Danish representative (amtmaður) with no means of communication with his government.

On April 13, the British occupied the Faroes. Føroya Løgting protested against the occupation formally. The unionist majority established a Faroese constitution, to safeguard the union, this system was called »emergency« or »provisional«.

During the war years the policy of independence developed as never before. When the war ended, the Fólkaflokkur was only one vote short of majority in parliament.

The end of the war was the end of a chapter in the Faroese-Danish relationship – and there was no returning.

The British left the Faroes gradually from May to September and the war was over for the Faroes.

The Faroese were left with the constitutional problem which had gained new proportions during the war. Negotiations gave no result. Denmark gave the Faroese a poor choice: The choice between a very conservative proposal from the Government which would place the Faroese back to before the war and a proposal with the ominous words severing from Denmark (»løsrivelse fra Danmark«).

The referendum on September 14, 1946 resulted in »loysing«! (secession). The Danish Prime Minister declared that there must be separation between the Faroes and Denmark. In Parliament there was a one vote majority for secession, and it was agreed to start working on a new constitution. The Danish King dissolved Parliament and re-elections were to be held. The result went against the referendum, but there was no returning to the situation before the war.

Six months later the Danish parliament passed the »Lov om Færøernes Hjemmestyre« (Law on Home Rule). This Danish law on Home Rule, from March 23, 1948, replaced the constitution passed by Føroya Løgting on May 10, 1940, which had been in operation for eight years.

Ísland í síðari heimsstyrjöldinni

Leiðin til lýðveldis og inn á bandarískt áhrifasvæði¹

Tvær mikilvægar breytingar urðu á stöðu Íslands í síðari heimstyrjöldinni og verður fjallað um þær hér.

Í fyrsta lagi verður fjallað um lýðveldisstofnunina og aðdraganda þess að Íslendingar fengu fullt sjálfstæði eftir langa baráttu. En lýðveldisstofnunina og slit konungssambandsins við Danmörku bar að með öðrum hætti en gert hafði verið ráð fyrir, vegna hernáms beggja landanna.

Í öðru lagi verður gerð grein fyrir því hvernig Ísland færðist af bresku áhrifasvæði, þar sem það óumdeilanlega var í upphafi síðari heimsstyrjaldarinnar, yfir á bandarískt áhrifasvæði, þar sem landið hefur verið lengst af síðan, bæði hernaðarlega og viðskiptalega.

Lögð verður áhersla á þátt stórveldanna tveggja, Bretlands og Bandaríkjaanna, í ofangreindum breytingum.

Við upphaf heimsstyrjaldarinnar síðari hafði Ísland verið í konungssambandi við Noreg og Danmörku frá því að þjóðveldið leið undir lok 1262. Þrátt fyrir þetta formlega samband hafði það gerst þrisvar í Íslandssögunni að áhrifum Dana var ýtt til hliðar þannig að ekki var um villst að Ísland var á bresku áhrifasvæði og Bretar gátu ráðið því sem þeir vildu ráða í landinu í skjóli sjóveldis síns. Fyrsta tímabilið sem Bretar notuðu styrk sinn á hafinu og vanmátt Dana til að beita áhrifum sínum á Íslandi var á 15. öldinni, sem nefnd hefur verið enska öldin í Íslandssögunni, síðan í Napóleonsstyrjöldunum og loks í heimsstyrjöldinni fyrri.

Afskipti Breta af Íslandi og íslenskum málefnum, einkum viðskiptum, og vanmáttur Dana til að gæta hagsmuna sinna í heimsstyrjöldinni fyrri, hvatti Íslendinga í sjálfstæðisbaráttunni. Að styrjöldinni lokinni, 1918, gerðu Íslendingar og Danir með sér sambandslagasamning um fullveldi Íslands innan danska konungsríkisins. Í samningnum var gert ráð fyrir endurskoð-

¹ Erindið var unnið upp úr þremur tímaritsgreinum sem nefndar eru í heimildaskrá.

un hans eftir árslok 1940. Tækist ekki samkomulag um framhald sambands landanna innan þriggja ára gátu þing hvors lands um sig rift samningnum einhliða og þar með konungssambandinu. Samkvæmt sambandslagasamningum fóru Danir með utanríkismál Íslands og tóku að sér að tilkynna erlendum stórveldum að Ísland hefði lýst yfir ævarandi hlutleysi.

Tímabilið milli heimsstyrjaldanna var tíðindalítið, bæði varðandi samskiptin við Dani og samskipti við erlend ríki almennt, ef frá eru talin viðskipti og sá áhugi sem Þjóðverjar tóku að sýna Íslandi og íslenskri menningu á fjórða áratugnum. Á þessu tímabili kom tvisvar fram á Alþingi að Íslendingar litu á sambandslagasamninginn frá 1918 sem skref á leið til fulls sjálfstæðis. Samþykkti Alþingi ályktun um að undirbúa viðræður við Dani í þeim tilgangi að slíta konungssambandinu eins fljótt og samningurinn leyfði.

Þannig var staðan þegar heimsstyrjöldin síðari hófst. Íslendingar virðast hafa treyst því að hlutleysisfyrirlýsingin frá 1918 héldi landinu utan átakanna. Íslensk stjórnvöld lögðu sig í líma við að styggja hvorugan styrjaldaraðilann og töldu að með slíkum línudansi mætti varðveita hlutleysið.

Bretar buðu Íslendingum vernd snemma árs 1940. Þótt Íslendingar væru áhyggjufullir vegna þeirrar athygli sem Þjóðverjar höfðu veitt landinu á árunum fyrir stríðið höfnuðu þeir tilboði Breta.

Eftir innrás Þjóðverja í Danmörku og Noreg í apríl 1940 óttuðust Íslendingar að Þjóðverjar krefðust þess að íslensk stjórnvöld lýstu landið á verndarsvæði Þjóðverja, sem hluta danska konungsríkisins. Til þess að reyna að koma í veg fyrir þetta, ályktaði Alþingi 10. apríl 1940, að fela ríkisstjórninni völd konungs og að Íslendingar tækju utanríkismálin í sínar eigin hendur. Bretar endurtóku tilboð sitt um aðstoð og samstarf 11. apríl en Íslendingar höfnuðu því af ótta við hefndaraðgerðir Þjóðverja.

Ekkert bendir til þess að Þjóðverjar hafi haft mótaðar áætlanir um að taka Ísland í síðari heimsstyrjöldinni, en vorið 1940 ríkti um það mikil óvissa. Íslenskir ráðherrar gáfu það til kynna í viðræðum við ræðismann Breta á Íslandi að með því að gæta hlutleysis þyrftu Íslendingar ekki að óttast að Þjóðverjar byðu breska sjóveldinu birginn með því að hernema Ísland.

Þjóðverjar náðu æ meiri fótfestu í Norður-Noregi eftir því sem líða tók á aprílmánuð og nálguðust þar með Ísland. Breska ríkisstjórnin mat stöðuna þannig í byrjun maí að tilgangslaust væri að biðja Íslendinga um samstarf og herstöðvar, þeir myndu enn neita. Því var ákveðið að hernema landið og gekk breskur her á land á Íslandi 10. maí 1940. Hernámið fór friðsamlega

fram. Íslensk stjórnvöld mótmæltu því sem broti á hlutleysi landsins en báðu landsmenn um leið að sýna hernámsliðinu kurteisi. Þessu var hlýtt og engin meiriháttar vandræði urðu vegna sambúðar Íslendinga og hernámsliðsins.

Ólíkt og á fyrri tímabilum breskra áhrifa á Íslandi mat breska stjórnin stöðuna þannig nú að ekki myndi nægja að treysta á veldi sitt á hafinu til að tryggja áhrifin á Íslandi heldur væri nauðsynlegt að hernema landið.

Íslendingar héldu áfram að velta fyrir sér sambandsslitum við Dani. Ljóst var að ekki yrði unnt að hefja viðræður við Dani þegar eftir lok ársins 1940 eins og sambandslagasamningurinn gerði ráð fyrir. Stjórnmálamenn á Íslandi greindi á um hvort rétt væri að rifta sambandslagasamningnum einhliða þegar 1941, vegna vanefnda Dana eða bíða átekta. Þeim var ljóst að riftun sambandslagasamningsins án viðræðna við Dani og áður en hægt væri að rifta honum einhliða í samræmi við ákvæði hans sjálfs, væri óskynsamleg án samþykkis Breta eða a.m.k. þannig að afskiptaleysi þeirra væri tryggt. Könnuðu þeir bresk viðhorf og var skýrt frá því, eftir að fram höfðu farið viðræður um málið í breska utanríkisráðuneytinu, að Bretar ráðlegðu Íslendingum eindregið að fara að ákvæðum sambandslagasamningsins og rifta honum ekki fyrir en árin þrjú sem ætluð væru til viðræðna við Dani væru liðin. Bretar óttuðust áróður Þjóðverja á Norðurlöndum og voru tregir til að styggja Dani, enda höfðu sendimenn Dana í Reykjavík og London beitt sér í málinu.

Íslenskir stjórnámálamenn voru ósammála um hvort fara ætti að ráðum Breta, en niðurstaðan varð sú að ákveðið var að ganga ekki í berhögg við þau. Alþingi ályktaði í maí 1941 að Íslendingar litu svo á, að þeir hefðu fullan rétt til að slíta sambandinu við Dani einhliða vegna vanefnda á sambandslagasamningnum. Þeir hyggðust þó ekki gera það að svo stöddu, en alls ekki síðar en í stríðslok. Íslendingar óttuðust um stöðu landsins, sigruðu Þjóðverjar í heimsstyrjöldinni meðan Ísland væri enn formlega hluti Danmerkur. Einnig var ályktað að Íslendingar myndu stofna lýðveldi þegar sambandinu við Dani hefði verið slitið og ákveðið var að kjósa ríkisstjóra til að fara með konungsvaldið sem ríkisstjórninni hafði verið falið 10. apríl 1940. Alþingi kaus Svein Björnsson ríkisstjóra 17. júní 1941.

Ályktanir Íslendinga voru gagnrýndar á Norðurlöndum. Þjóðverjar notuðu þær í áróðursskyni og fullyrtu að þær væru runnar undan rifjum Breta. Íslendingum tókst þó að koma fregnum til Danskra stjórnvalda um það hver var raunveruleg afstaða Breta.

Íslendingar voru áhyggjufullir vegna þess hve Bretar stóðu höllum fæti í

stýrjaldarrekstrinum. Þegar í desember 1940 hafði íslenski utanríkisráðherrann, Stefán Jóhann Stefánsson, kannað óformlega hver yrðu viðbrögð Bandaríkjanna óskaði Alþingi eftir vernd þeirra ef staða Breta versnaði enn og landinu stafaði hættu af innrás Þjóðverja. Bandaríkjamenn voru ekki tilbúnir að skuldbinda sig og var Íslendingum skýrt frá því.

Í lok mars 1941 lýstu Þjóðverjar því yfir að Ísland væri á stýrjaldarsvæði. Fjölgaði loftárásum Þjóðverja á landið og þýskir kafbátar urðu ágengari umhverfis það. Fregnir af þessu bárust til Bandaríkjanna samtímis því að Bretar báru sig illa vegna þess hve fáum hermönnum þeir gátu séð af til að verja Ísland. Bretum tókst að sannfæra Bandaríkjamenn um að taka við vörnum Íslands og litu á ákvörðun þeirra um að senda þangað herlið sem mjög þýðingarmikla, bæði stjórnmálalega og hernaðarlega, enda var koma bandarískra hermanna til Íslands fyrsta skrefið til beinnar þátttöku þeirra í síðari heimsstyrjöldinni.

Þegar Bandaríkjamenn tilkynntu Bretum í júní 1941 að þeir væru tilbúnir til að senda herlið til Íslands lögðu Bretar til að Bandaríkjamenn hefðu sama hátt á og þeir sjálfir 1940, þannig að Íslendingar stæðu frammi fyrir orðnum hlut. Roosevelt Bandaríkjaforseti kvað óhugsandi að Bandaríkjamenn sendu herlið til Íslands nema að ósk íslenskra stjórnvalda. Taldi hann það einu leiðina til að viðhalda trausti Þjóða í Ameríku og koma í veg fyrir áróður Möndulveldanna gegn Bandaríkjunum. Breska stjórnin fól sendiherra sínum í Reykjavík, C. Howard Smith, að tryggja að íslensk stjórnvöld óskuðu eftir hvernd Bandaríkjanna.

Þegar Alþingi bárust fregnir af vilja Bandaríkjamanna kom upp andstaða gegn komu þeirra til Íslands, en eftir fund ríkisstjórnarinnar undir lok júní þar sem fyrir lágu þær upplýsingar breska sendiherrans, að Bretar neyddust til að halda með mest allan her sinn frá Íslandi vegna slæmrar stöðu annars staðar, tilkynnti forsætisráðherra Íslands Bretum að stjórn hans væri reiðubúin að samþykkja að Bandaríkjamenn tækju við hverndinni með ákveðnum skilyrðum. Það skilyrði sem sett var á oddinn og skipti Íslendinga mestu var að stórveldin viðurkenndu algert sjálfstæði og sjálfsforræði Íslands og skuldbyndu sig til þess að tryggja það í friðarsamningum. Bretar og Bandaríkjamenn féllust á þetta og fyrstu bandarísku hermennirnir stigu á land í Reykjavík 7. júlí 1941. Þetta voru tímamót í Íslandsögunni, ekki síður en í stýrjaldarsögunni. Ísland var að flytjast af áhrifasvæði Breta inn á áhrifasvæði Bandaríkjamanna.

Ákvörðun Bandaríkjamanna um að senda herlið til Íslands var tekin áður en ljóst varð að Hitler hyggðist gera innrás í Rússland, en ákvörðun hans um að snúa her sínum til austurs dró úr líkindum þess að Þjóðverjar hefðu afskipti af landgöngu Bandaríkjamanna á Íslandi.

Ríkisstjórn Íslands lýsti þeim skilningi 1942 að Bretar og Bandaríkjamenn hefðu samþykkt, við komu þeirra síðarnefndu, að Íslendingar hefðu rétt til að slíta sambandinu við Dani og stofna lýðveldi þegar þeir kysu. Var undirbúningur lýðveldisstofnunar hafinn 1942.

Bretar og Bandaríkjamenn höfðu ekki sama skilning á þessu. Þeir höfðu tekið að sér að tryggja sjálfstæði Íslands við friðarsamninga en ekki að ýta undir sambandsslit.

Fyrirætlanir Íslendinga voru aftur ræddar í London, en nú varð niðurstaðan sú að Bretar ættu að láta aðgerðir Íslendinga til að slíta sambandinu við Dani afskiptalausar. Þrjár ástæður voru fyrir því að Bretar skiptu um skoðun. Eftir því sem Danir höfðu lengur verið hindraðir í að uppfylla skyldur sínar samkvæmt sambandslagasamningnum þótti Bretum minna ámælisvert að Íslendingar slitu sambandinu; í öðru lagi voru Bretar ekki lengur í forsvari fyrir hernámi Íslands og þurftu síður að óttast að þeim yrði kennt um aðgerðir Íslendinga og í þriðja lagi var talið í London, að í framtíðinni yrði auðveldara að skipta við sjálfstætt Ísland, en hluta danska konungsríkisins.

Sendiherra Dana í London bað Breta um að reyna að stöðva fyrirætlanir Íslendinga eins og þeir hefðu gert 1941 en Bretar létu hann ekki breyta afstöðu sinni. Sendiherra Dana á Íslandi gekk á fund íslenskra ráðamanna sömu erinda en án árangurs. En Danir höfðu eignast öflugan bandamann, þar sem Bandaríkin voru og sendi Roosevelt forseti sérstakan sendimann til Íslands til þess að biðja íslensk stjórnvöld að slíta ekki tengslin við Danmörku fyrr en sambandslagasamningurinn væri útrunninn.

Ástæðan var sú sama og Bretar höfðu borið við árið áður, ótti við áróður Þjóðverja gegn Bandaríkjunum, einkum á Norðurlöndum. Staða danska sendiherrans í Bandaríkjunum, H. Kaufmann, getur einnig hafa haft áhrif á Bandaríkjamenn. Hann var rekinn úr dönsku utanríkisþjónustunni 1941 eftir að hann heimilaði Bandaríkjamönnum að koma upp herstöðvum á Grænlandi gegn vilja dönsku stjórnarinnar. Stjórn Bandaríkjanna lýsti því yfir um hæl að hún héldi áfram að viðurkenna Kaufmann sem sendiherra Dana í Washington.

Bandaríkjamenn vildu ekki auka á vandann í sambúðinni við Dani með því að láta fyrirætlanir Íslendinga um sambandsslit afskiptalausar. Í tilmæl-

um Bandaríkjamanna til Íslendinga kom fram staðfesting á því að bandarísk stjórnvöld teldu ekki athugasemdir að Íslendingar slitu sambandinu við Dani einhliða eftir árslok 1943 þegar samningurinn rynnir út. Bandaríkjamenn kynntu Bretum ákvörðun sína um að biðja Íslendinga að fresta sambandsslitum og spurðu um afstöðu þeirra. Fengu þeir staðfestingu á því að Bretar hygðust ekki skipta sér af aðgerðum Íslendinga.

Íslenska ríkisstjórnin hélt tilmælum Bandaríkjamanna leyndum fram á haust en kvaðst hafa ákveðið að fresta lýðveldisstofnun þar til sambandslagasamningurinn væri útrunninn 1944, vegna ófyrirsjáanlegra breytinga á stöðunni.

Þegar tilmæli Bandaríkjamanna komust í hárnæli á Íslandi haustið 1942 var Bandaríkjastjórn gagnrýnd, og einnig sú breska, þar sem mönnum þótti ólíklegt að hún hefði skipt um skoðun frá 1941. Það sanna um afstöðu Breta kom ekki upp á yfirborðið fyrr en síðar.

Ein ástæðan til þess að tilmæli Bandaríkjamanna vöktu þó ekki meiri reiði á Íslandi en raun bar vitni var að sumarið 1942 hafði 61 framámaður í íslensku þjóðfélagi undirritað bænaskrá til Alþingis þar sem skorað var á þingið að hafast ekki að í stjórnarskrármálinu fyrr en bæði Ísland og Danmörk hefðu hlotið frelsi að nýju að stýrjöldinni lokinni.

Í byrjun árs 1944 samþykkti Alþingi einróma að stofna lýðveldi á árinu en láta þjóðaratkvæðagreiðslu um lýðveldisstofnunina ekki fara fram fyrr en 20. maí þegar liðin voru þrjú ár frá því að danska ríkisstjórnin fékk í hendur ályktanir Alþingis frá 17. maí 1941 um áform Íslendinga í sambandsmálinu.

Sendiherrar Dana á Íslandi, í Washington og London, sem allir höfðu átt þátt í því að Bretar og Bandaríkjamenn mæltust til þess við Íslendinga að þeir frestuðu lýðveldisstofnun þar til sambandslagasamningurinn rynnir út, töldu nú, að miðað við aðstæður hefðu Íslendingar farið eins nákvæmlega eftir samningnum og unnt væri.

Þjóðverjar höfðu nýtt dönsku ríkisstjórnina til að segja af sér 1943 en embættismenn sem falið var að fara með stjórn landsins komu þeim boðum til Íslendinga að þeir ættu ekki að slíta sambandinu við Dani án samninga.

Þjóðaratkvæðagreiðslan um lýðveldisstofnunina fór fram 20. – 23. maí 1944. 97.35% af þeim sem greiddu atkvæði voru samþykkir sambandsslitum. Íslenska lýðveldið var stofnað á Þingvöllum 17. júní 1944 og var það viðurkennt án tafar af Bandaríkjunum, Bretlandi, Sovétríkjunum, Svíþjóð, norsku útlagastjórninni í London, og stjórn Frakklands.

Ljóst er að eftir hernám Danmerkur 1940 töldu Íslendingar varlegast að

slíta sambandslagasamningnum, þótt hann væri ekki runninn út, þar sem þeir óttuðust að Þjóðverjar kynnu að gera tilkall til landsins. Hernám Íslands virðist ekki hafa breytt afstöðu Íslendinga til þess að flýta lýðveldisstofnun, en þeir áttuðu sig á því að þeir áttu erfitt um vik að láta til skarar skríða andspænis mótmælum Breta. Sama sagan endurtók sig 1942 þegar Bandaríkin brugðu sér í hlutverk Breta árið áður.

Ástæðan til íhlutunar stórveldanna þegar Íslendingar íhuguðu að slíta sambandinu við Danmörku áður en sambandslagasamningurinn rynni út virðist hafa verið ótti við áróður Þjóðverja, einkum á Norðurlöndum, og einnig virðast þau hafa hikað við að láta kenna sér um að hafa haft hönd í bagga með því að Íslendingar gripu til vafasamra aðgerða við sambands-slitin. Sendimenn Dana á Íslandi, í London og Washington, höfðu talsverð áhrif á stórveldin og afstöðu þeirra til lýðveldisstofnunar á Íslandi.

Brotthlutningur breska hersins frá Íslandi gekk hægt þótt Bandaríkjamenn væru í forsvari fyrir varnir landsins frá því að fyrstu bandarísku hermennirnir gengu á land í júlí 1941. Þegar stríðinu lauk 1945 voru breskir hermenn enn á Íslandi. Þeir hurfu þó fljótt á braut en það dróst meira að Bandaríkjamenn færu þar sem bandarísk stjórnvöld töldu sér nauðsynlegt að hafa herstöðvar í landinu til frambúðar og var talað um leigu til 99 ára. Þessari málaleitan höfnuðu íslensk stjórnvöld alfarið. Gerður var samningur um brotthlutning Bandaríkjahers frá landinu, svokallaður Keflavíkursamningur 1946, og samkvæmt honum var bandarískt herlið á brott frá Íslandi 1947. Minna má á að í samningnum sem gerður var við komu Bandaríkjamanna til Íslands 1941, skuldbundu þeir sig til að hverfa af landinu í lok styrjaldarinnar.

Eftir fyrri heimsstyrjöldina töldu Bretar óþarft að halda á friðartímum þeim ítökum, sem þeir höfðu haft í styrjöldinni eða reyna með öðrum hætti að ná fótfestu á Íslandi. Þeir treystu því að þeir gætu beitt áhrifum sínum í framtíðinni eins og áður, í skjóli flota síns, krefðust aðstæður þess. Þetta gekk eftir í upphafi heimsstyrjaldarinnar síðari, en Bretar tóku því fegins hendi þegar Bandaríkjamenn ljáðu máls á að taka við vörnum Íslands og ekki virtust þeir sjá eftir landinu inn á áhrifasvæði þessa öflugra bandamanns.

Þótt bandaríski herinn hyrfi á braut frá Íslandi í lok styrjaldarinnar var Ísland nú á bandarísku áhrifasvæði, bæði hvað varðar hernaðarlega stöðu og viðskiptasambönd.

Íslendingar urðu aðilar að Atlantshafsbandalaginu 1949 og 1951 kom bandarískur her aftur til landsins samkvæmt samningi við íslensk stjórnvöld

vegna Kóreustyrjaldarinnar. Bandarísk herstöð er enn á Íslandi þótt endalok kalda stríðsins hafi dregið úr hernaðarlegu mikilvægi landsins.

HEIMILDIR

Sólrún B. Jensdóttir Harðarson. 1974. 'Republic of Iceland' 1940–44: Anglo-American attitudes and influences. *Journal of Contemporary History* 9,4.

Sólrún B. Jensdóttir. 1978. Áform um lýðveldisstofnun 1941 og 1942. *Saga* 16.

Þór Whitehead. 1973. Stórveldin og lýðveldið. *Skírnir* 147.

SUMMARY

Two important changes in Iceland's position took place during the Second World War. The constitutional ties with Denmark ended when the republic was established in 1944 and Iceland moved out of the sphere of British influence into that of the United States.

At the beginning of the Second World War, Iceland had been under Norwegian and Danish rule since the Old Republic, established in 930, ceased to exist in 1262. Although formally ruled by Denmark at the time, there were three periods in Icelandic history when the British had been able to exert their influence virtually unhindered by the Danes, i.e., in the 15th century, during the Napoleonic Wars and, lastly, during the First World War.

The fact that the Danes were unable to assert themselves as the rulers of Iceland in the face of British supremacy in the North Atlantic during the First World War was a strong factor emboldening the Icelanders in their quest for independence, resulting in Danish acceptance of the country's sovereignty within the Danish Kingdom in 1918. The Act of Union between Denmark and Iceland, which was to last for 25 years, came up for revision three years in advance. The Danes were to conduct Iceland's foreign affairs, and Iceland declared herself permanently neutral.

The British Government offered Iceland its protection in early 1940, but the Icelandic authorities declined. They wanted to preserve the country's neutrality. When Germany occupied Denmark, 9 April 1940, Icelandic authorities feared a demand that Iceland place herself under German protection.

The Parliament entrusted the power of the King and the conduct of foreign affairs to the Government while the British reiterated their offer of protection, only to have it turned down again. Increased British concern over German progress in Northern Norway led to their decision to occupy Iceland on 10 May 1940. The British realised that their command of the sea was no longer sufficient to secure the necessary influence in Iceland. The Icelandic authorities protested the occupation, but asked the population to behave courteously towards the British forces. There were no serious incidents between the Icelanders and the occupying forces during the war.

In the spring of 1941, the Icelandic authorities contemplated severing the Act of Union with Denmark unilaterally, although the act itself stipulated that this could be done in 1943 at the earliest, having allowed the last three years of the 25-year period for revision. The British authorities strongly advised against unilateral severance of the Act of Union, and the Icelandic authorities did not feel they were in a position to ignore that advice. The British feared German propaganda in Scandinavia and did not want to cross the Danes. This was largely the result of efforts by Danish diplomats in Reykjavik and London.

The British succeeded in the spring 1941 in having the United States take over the protection of Iceland, but only on the condition that the Icelandic authorities requested the change. The Icelanders were reluctant, but gave in under British pressure. This was made less painful for the Icelanders because both Britain and the United States did promise to recognise the absolute independence of Iceland. In spite of this promise, it surprised the United States authorities when they learned, in the spring of 1942, that the Icelanders interpreted this request as an acceptance of an immediate severance of the Act of Union and the establishment of the republic.

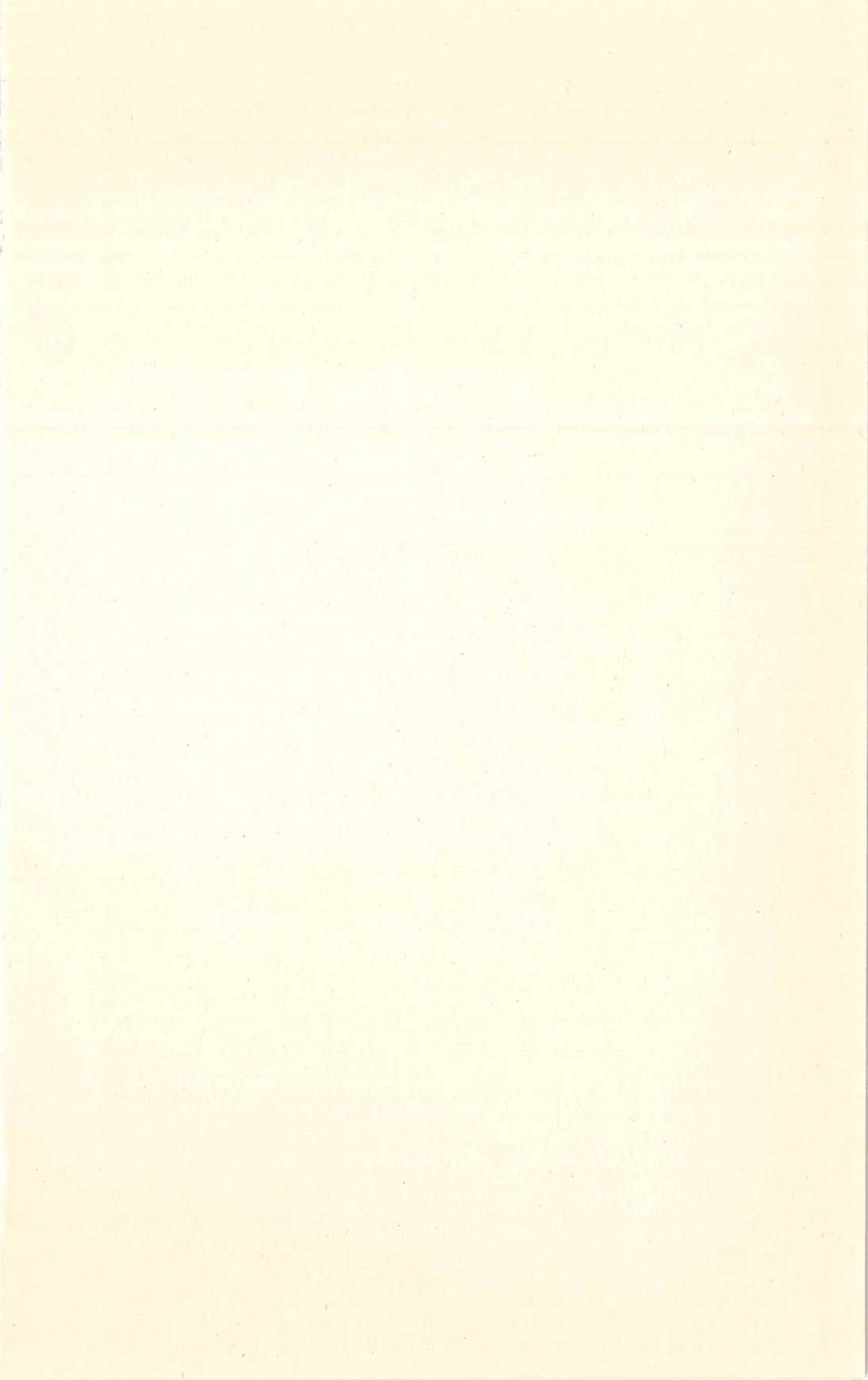
This turned out to be a misunderstanding, and now the United States played the same role as Britain had in 1941 and pressed the Icelanders to abandon their plans. This time the British did not express an opinion. The Icelanders felt that they could not ignore the wishes of the United States and decided to postpone the establishment of the republic. The reasons for the United States' position in 1942 were the same as those that had prompted the British to intervene in 1941, i.e., the fear of German propaganda in Scandinavia and pressure from Danish diplomats.

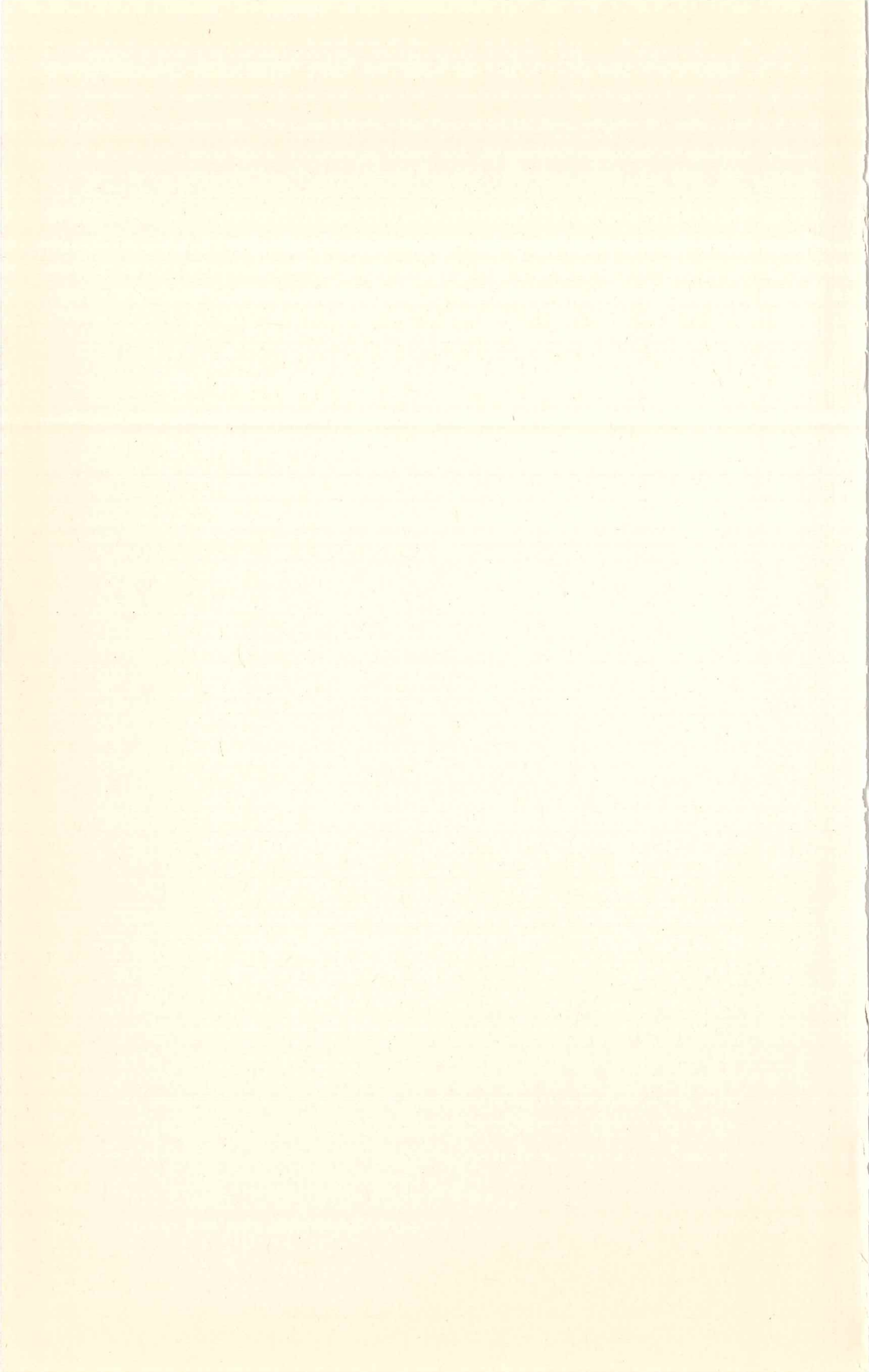
The republic was established in Iceland on 17 June, 1944. This angered the Danes as they felt that the Icelanders should have respected the stipulations of amendments to the Act of Union and waited until discussions could be held between the two countries. The Icelanders, on the other hand, were in a hurry due to the uncertainty of the outcome of the war. Both Britain and the United States recognised the new republic without delay.

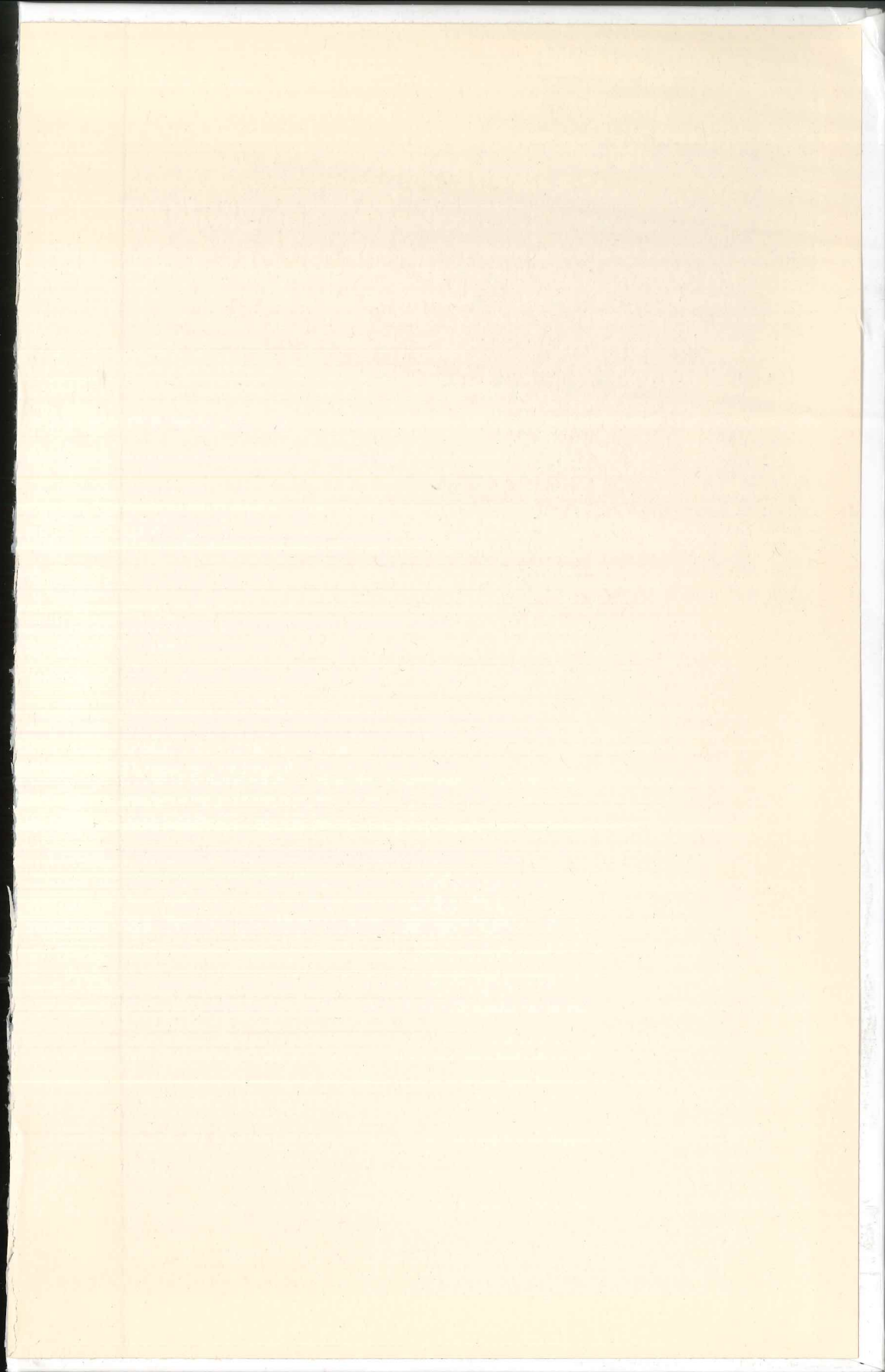
At the end of the Second World War in 1945, the United States wanted to secure its position in Iceland by maintaining military bases in the country under a 99-years lease. The Icelandic authorities were adamant in turning down this request and were disturbed at how long it took to remove the United States troops from the country. The removal was not completed until 1947.

Iceland stayed within the United States sphere of influence both commercially and militarily. The Icelanders became members of NATO in 1949 and in 1951, during the Korean war, the Icelandic authorities negotiated for the return of United States troops to the country.

There is still a United States military base in Iceland, although the military importance of the country has decreased after the end of the Cold War.

Frændafundur 2 er úrtøka av føroyskari-íslendskari ráðstevnu, sum varð hildin í Tórshavn 28.-29. juni 1995 til at stimbra samstarv millum Fróðskaparsetur Føroya og Heimspekideild Háskóla Íslands.

Bókin byggir á fyrilestrarnar á ráðstevnuni og er ymiskt á føroyskum og íslenskum máli. Saman-dráttur á enskum fylgir hvørji grein. Evnini, ið eru fjølbroytt og fevna frá máliskum og pátrúgv til myndlist og sjónleik, eru viðgjørd bæði úr íslenskum og føroyskum sjónarhorni.

Frændafundur 2 er afrakstur færeysk-íslenskrar ráðstefnu í Þórshöfn 28.-29. júní 1995. Hún var haldin til þess að efla rannsóknasamvinnu Fróðskaparseturs Føroya og Heimspekideildar Háskóla Íslands.

Greinarnar í bókinni byggja á fyrirlestrum frá ráðstefnunni og eru ymist á færeysku eða íslensku. Enskur útdráttur fylgir hverri grein. Efni þeirra er fjölbreytt, frá orðatiltækjum og hjátrú til leiklistar og myndlistar. Öll efnin eru skoðuð bæði frá íslenskum og færeyskum sjónarhóli.